

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १७८.

श्रीरघुनाथविरचितं
भोजनकुतूहलम् ।

(प्रथमो भागः)

प्रकाशकः

शरनाद् कुञ्जन् पिह्ल

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयनस्थ-

सांस्थानिकमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५६/१९३१

[मूल्यं गार्धं रूप्यकत्रयम्]

PREFACE

Bhōjana Kutūhala, the present publication, is a work of very great value, both as a treatise on dietetics and as a work bearing on some aspects of Āyurveda. It contains invaluable information about several articles of food, and incidentally the diet that was prevalent during the period, *viz* 17th century. A perusal of the contents of the book will convince any one of the importance of this work.

Its author is Raghunātha Gaṇeśa Navahasta, a Mahārāṣṭra scholar who flourished in the 17th century A. D. He was a friend of saint Rāmdās and enjoyed the patronage of Queen Dīpa Bai, wife of Ekoji Bhoose of Tanjore. A few facts about his life and works are given in the succeeding Note.

We have in our collection two manuscripts (Nos. P. I. No 1020 and 1021) of the treatise, and in view of the importance of the work, we took up the responsibility to bring out an edition. In editing the work we have taken advantage of collating our manuscripts with the manuscripts of the Sarasvatimahāl Library, Tanjore, and the Research Institute, Poona.

Our thanks are due to the authorities of the Sarasvatimahāl Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. We are grateful to Prof. P. K. Gode of the Research Institute, Poona, for his good offices in securing a manuscript. We have also been greatly benefited by his contributions on Raghunātha in the issues of the Journal of the University of Bombay, September 1491, September 1944 etc. The late Pandit R. Ananthāchar and Sri M. Maadhavan Umi of this Library attended to the scrutiny of the manuscript.

The succeeding volumes of the work will be published without delay.

The present edition is based on the following manuscripts.

- P 1. Palm leaf MS No 1020 written in Grantha script belonging to the Maharaja's Palace Library, Trivandrum.
- P 2. Palm leaf MS. No 1021 in Grantha characters from the same source
- T 1. A paper MS. in Devanāgarī character supplied by the Sarasvatimahāl Library, Tanjore.
- T 2. A paper MS. in Devanāgarī character procured from the same source containing a statement that the MS. belonged to Maharaja Tulaja Bhonsle
- B h. A paper MS. in Devanāgarī script procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
- J 1. A paper MS. in the possession of Sri Babu Saheb Sankar Rao Jagtap of Kolhapur, containing a statement that the MS. belonged to Samiji Nayak Punde. This MS. was procured through the kind offices of Prof. P. K. Gode, who has proved this to have been written sometime between 1650 and 1685 A. D

University MSS Library, SURANAD KUNJAN PILLAI,
Trivandrum, 1-5-1955. *Honorary Director.*

A NOTE ON BHŌJANAKUTŪHALA

The Bhōjanakutūhala is a rare and valuable work compiled from various sources by Sri Raghunātha Sūri. The name Bhōjanakutūhala (curiosity for food) is appropriate for this work, as it deals with the characteristics, method of preparation, purification etc of the dietetic materials. The work is in three parts, the present publication being the first part. This part deals with the properties of the different food materials (such as grains like wheat and paddy, liquids like milk and curd), the methods of preparing different dishes, and their digestive effects. In the two succeeding parts are discussed the subjects of edibles and non-edibles, purification of food etc.

The work draws its material from old treatises like Suśrūta, Bhāvaparakāśa, Manusmṛiti and Vātsyāyana Sūtra. This has been stated by the author himself in the following verses:

“ इत्थं विमथ्य गुणपाठधुधाम्बुशशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निरमायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥
इति विविधनिबन्धाब्धीनगाधान् विगाह्य
प्रबलगुरुसमीक्षणौक्या निर्विशेषम् ।
रुचिरतरललासग्रासमासाद्य तत्तद्-
विहितविधि विधेयं सम्भृतं भूतयेऽस्तु ॥”

From the colophon इति श्रीमद्विद्वद्वन्धपादारविन्दश्रीमदनन्त-
देवोदयस्य श्रीरघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले द्रव्यगुणागुणकथनं नाम
प्रथमः परिच्छेदः, and from the śloka:

संसेविता न गुरुवस्तरवश्च दृष्टा
यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

ज्यत्तन्मपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

that the author of the work is Raghunātha the colophon of another work of this author by ratnabhūṣa 'इति श्रीमद्भारिहरमहात्मजरघुनाथसुतगणेश-... देवीयरघुनाथोन्नीतकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नभूषायां पुण्याह-ज्ञान्तो रत्नगुच्छः', it is seen that this was the son of Ganesabhaṭṭa, grandson of and great-grandson of Harihara Bhaṭṭa, though not between गणेशमहत्तनुज and रघुनाथोन्नीत in pt. There are several statements in the author to the effect that he belonged to or eg. अनन्तदेवीय, अनन्तदेवोदय, अनन्तदेवदयोदय, These, especially अनन्तदेवदयात्मज would seem to the author's father was Anantadeva. But addition to the statement noticed above. Anantadeva is frequently spoken of by the Guru and the son of Āpadeva and grandson of Anantadeva therefore, cannot be the Guru; he was in all possibility his Guru, and the may be taken as indicative of his extreme regard

certain letters of Saint Rāmdas addressed to we know that he belonged to the Vasiṣṭha

अथमन्तैन गुरुणा करुणाब्धिना ।”

श्रीमत्सकलभूषण्डलमण्डनायमानश्रीमदनन्तदेवात्मज-श्रीमदापदेव-तत्सुत-श्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ धर्माभूतमहोदधिनिबन्धने गोदानविधिः ”

श्रीमद्भारिधिवेलावलचितेलावल्यवर्ति-विद्वन्मण्डलीमण्डनायमान-श्रीमदन-देवोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ प्रायश्चित्तकुतूहले ...” etc.

P. K. Gode's paper 'The identification of Raghunātha' in the Journal of the Sarasvatimahā Library, Tanjore. (Vol. III, No. 1.)

gōtra and to the Karhade sect among the Mahrāṭṭas. His family surname was 'Navahasta' (corrupted in popular tongue as Navatha and Navathye) as can be gathered from the colophons in some of his works like इति

चातुर्मास्यप्रयोगो रघुनाथनवहस्तकृतः and नवहस्तरघुनाथभट्टविरचित-
प्रायश्चित्तप्रकरणं समाप्तम् । In his. Prāyaścittakutūhala, Raghunātha speaks of God Viṣṇu as his family deity:

अनेन प्रीयतां देवो भगवान् कमलापतिः ।

श्रीभदनन्तः पूर्वेषामम्माकं कुलदैवतम् ॥

Raghunātha's teacher Anantaḍeva whose genealogy we noticed above is believed to have lived between 1625 and 1675 A. D. He was a versatile scholar and prolific writer and was a descendant of the great Mahrāṭṭa Saint Ekanātha. His father Āpadeva was the famous author of the Mīmāṃsānyāyaprakāśa.

Raghunātha was intimately associated with the Mahrāṭṭa Saint Rāmdas, the preceptor of Śivāji the Great. He was for a long time put in charge of the temple of Raghupati, built by the Saint at Chafol on the Man, a tributary of the river Kṛṣṇa

The author appears to have settled at Tanjore when a Mahrāṭṭa kingdom was established there in 1678 by Ekoji, for in some of his Mahrāṭṭi works like the Narakavarṇana he speaks of Dīpāmbikā, Queen of Ekoji as his patroness

Besides the Bhojanakutūhala Raghunātha has written several other works in Sanskrit and Mahrāṭṭi. Among the Sanskrit works may be mentioned the following: —

1. Sāhityakutūhala — a work on Cīṭrakāvya mentioned in the Narakavarṇana of the author, but no MS is known.

2. Prāyaścittakutūhala — on expiatory rites.
3. Janārdanamahodaya — a manual on Vaiṣṇava ritual and worship
4. Dharmāmṛtamahodadhi — an extensive compilation on religious and social law and customs
5. Kāśīmīmāṃsā — No MS. is known.
6. Prayogaratnabhūṣā — an exhaustive work on Vedic ritual.
7. Cāturmāsyaprayoga — on the Vedic ritual pertaining to the Cāturmasya sacrifices

Among the Mahrāṭṭi works may be mentioned the following:—

1. Narakavarṇana.
2. Govardhanoddhārana
3. Strīdharma

In the Narakavarṇana mention is made of all the works except Prayogaratnabhūṣā and Caturmāsyaprayoga. These two as also some of the other works are mentioned by the author in certain other works like the Prāyaścittakutūhala *

* “अतश्च न शाकव्रतादौ द्रव्यमात्रत्यागः इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ।” (भोजनकुतूहलम्)

“एवं भोजनविषये विशेषप्रायश्चित्तानि विशेषतो भोजनकुतूहले निरूपितान्यस्माभिस्तत एवावगन्तव्यानि ग्रन्थगौरवभयाच्चात्र निरूपितानि ।

“तस्याः प्रयोगः प्राप्तकाले दर्शपूर्णमासयोरनारम्भनिमित्तं क्रियमाणविप्रद्वेष्ट्यर्थम् अन्वारम्भणीयेष्ट्या यक्ष्य इति सङ्कल्प्यास्मत्कृतप्रयोगरत्नभूषायां दर्शपूर्णमासप्रकरणे गोचर इति नेह पुनर्लिखितः”

पक्षहोमविधिश्चास्मत्कृतहोमप्रयोगे द्रष्टव्यः । Homaprayoga may probably be the Caturmāsyaprayoga.

(प्रायश्चित्तकुतूहलम्)

For MS. of the works of Raghunātha vide ‘Raghunātha and his works in the Journal of the Bombay University. (Vol. x. 1941)

A manuscript of Prayogaratnabhūṣa dated Śaka 1600 (1678 A. D.) is stated to be available in the Oriental Institute, Baroda. Prof. Gode speaks of a manuscript of Bhojanakutūhala produced about 1682.* This gives some clue to fix his period. Ekoji, the husband of his patroness Dīpa Bai reigned between 1676 and 1683. The Dharma-mṛtamahodadhi contains a chronogram giving the date of its composition to be Śaka 1623 (1701 A. D.). † The literary activity of Raghunātha may therefore be assigned to the period 1650 to 1725 A. D.

University MSS Library,
Trivandrum.

K. S. MAHADEVA SASTRI,
Curator.

* Contemporary MS. of Bhojanakutūhala by P. K. Gode in the Bombay University Journal Volume XIII.

† बह्मियुगसचन्द्र(१६२३)सम्मि ते शालिवाहनशके वृषाह्वये ।
वत्सरे तपसि कुम्भगे खौ शूलिनः प्रियतिथौ महाव्रते ।
साम्बमीशमभिपूज्य तत्पदे वाङ्मुमाजलिरसौ समर्पितः ।
तेन तुष्यतु स भक्तवत्सलः कोसलाधिपसुतासुतो हरिः ।

॥ श्रीः ॥

रघुनाथसूरिविरचितं

भोजनकुतूहलम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

नमः प्रचण्डवेतण्डतुण्डाय मृडसूनवे ।

प्रत्यूहतिमिरध्वंससमुद्यत्करभानवे ॥

तस्मै नमः परानन्दमकरन्दरसाप्तये ।

श्रीगुरोः पादपद्माय यत्र मे निश्चलं मनः ॥

नत्वा तत्त्वविदो मुनिमुख्यान्

धन्वन्तरिमुखभोज्यगुणज्ञान् ।

भोजनकुतूहलमथ तन्वे-

ऽनेन जनो निपुणो मुदमीयात् ॥

अथ भोजनविधिः ॥

तत्र— 'जीर्णे मितं हितं चाद्यात्' इत्यायुर्वेदोपदेशात् ,

भोक्तव्यं सघृतं सोष्णं हितं पथ्यं मितं तथा ।

इति व्यासस्मरणाच्च भोजनद्रव्याणि तदुणाश्चाभिधीयन्ते ।

तत्र धान्यप्रकरणम् । तच्च त्रिविधम् । तदुक्तं निघण्टुराजे—

धान्यं भोज्यं च भोगार्हमनघं जीवसाधनम् ।

१. P₁. P₂. तन्वे तेन

२. Bh. reads: तदुक्तं — धान्यं भोज्यं च भोगावृज्याद्युपजीवनं भोगार्ह-
मनघं जीवसाधनम् । तच्च तावत् त्रिविधं ज्ञेयं शकृदशिमबीतृणाह्वयम् । 'आषधीभ्योऽन्नम्,
अन्नात् पुरुषः' इति श्रुतेः । यवादि चणकादीनि वा । राजनिघण्टौ—मृगिणादिकं etc.

बृद्ध्याद्युपजीवनं भोगः जीवमाधनं, 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।'
इति श्रुतेः ।

तच्च तावन्निधा ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् ।'
ब्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तच्छूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमाहुः ॥

इति । तत्र—

शूकोद्भवं लघु बलातिशयप्रदायि
मेध्यं त्रिदोषशमनं रुचिवीर्यकारि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमं च विबन्धकारि
तद्वातलं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ॥

गुरु दुर्जरम् । उक्तं च भावप्रकाशे—

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ इति ।

अथ शालिसामान्यगुणाः —

शालयो मधुरा स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ।
कषाया लघ्वो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च बृंहणाः ॥
अल्पानिलकफाशीताः पित्तघ्ना सूत्रलास्तथा ।
शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रुक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।
कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रघ्नाः ॥

१. J1 omits 'बृद्ध्याद्यु...' ... इति श्रुतेः'

२. Bh. धान्यमपि

३. J1. मन्यत्

४. J1. गुरु, दुर्जरम् । मित्युपलक्षणम् । इति

कषाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥

कृष्टक्षेत्रे केदारे उत्तानामेते गुणाः —

स्थलजास्स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः ।

किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥

स्थलभूमौ अकृष्टक्षेत्रे स्वयमुत्पन्नानामेते गुणाः —

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ।

श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥

कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च वापितानामेते गुणाः —

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवस्सृताः ।

रोपितारोपिता भूयश्शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥

छिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः ।

बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्ताः ॥

अथ शालिविशेषगुणाः । राजनिघण्टौ —

राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं मुस्निग्धं मधुरं लघु ।

दीपनं बलकृत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥

महाराष्ट्रेषु रौयभोगः इति; राजान्नमित्येवान्द्रेषु प्रसिद्धम् । राज-
निघण्टौ—

कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ।

वर्णकान्तिकरो बल्यो दाहजिदीर्यवर्धनः ॥

कृष्णशालिर्गोदातीरे प्रसिद्धः । राजनिघण्टौ —

रक्तशालिस्तु मधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः ।

रुचिकृद्दीपनः पथ्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥

-
१. Bh. राजोदनं त्रिदोषघ्नं
 २. P₁. दीपनं जीवितं पथ्यं
 ३. P₁. P₂. राजभोगः
 ४. Bh. भित्ति वाऽऽन्ध्रेषु
 ५. J1. गोदावरीतीरे

तथा—

रक्तशालिवरस्तेषु बल्यो वर्ण्यदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्लस्त्वङ्ज्वरापहः ॥

राजनिघण्टौ—

विषत्रणश्वासकासदाहनुद्वहिपुष्टिदः ।
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥
श्चिकुदीपनः पथ्यो मुखजाड्यरुजापहः ।

निःशूको मुण्डशालिः ।

राजनिघण्टौ—

महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजमहाय शमयेत् ।
शिशूनां यूनां वा यदतिजरसां वा हितकरः
सदा सेव्यस्सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥

स्थूलशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सूक्ष्मशालिस्तु मधुरो लघुः पित्तासदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव किञ्चिद्वातविकारजित् ॥

सूक्ष्मशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यः पित्तश्रमास्रावुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यश्च गर्भास्थिरताल्पवातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यः ॥

गन्धशालिः ।

१. Bh. शालिवरस्तेषु

२. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

३. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

४. Bh. माघ्नान् शमयेत्

प्रथमपरिच्छेदः ।

राजनिघण्टौ—

तिरियो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।

त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वामयापहः ॥

“मासैर्जन्यस्त्रिभिस्स्यात् स भवति तिरियः” इति तल्लक्षणम् ।

तिरियशालिः ।

राजनिघण्टौ—

षष्टिवासरजस्सोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ।

गौरो नीलष्पाष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी ।

बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिदत्ते चास्मात् किञ्चिद्नो द्वितियः ॥

षाष्टिका, मालवे प्रसिद्धाः ।

राजनिघण्टौ—

व्रीहिगौरो मधुररसकः पित्तहारी कषायः

स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।

पुष्टिदत्ते श्रमशमनकृद् वीर्यवृद्धिदत्ते

रुच्योऽत्यन्तं जनयति च मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥

गौरशालिः, हरिद्र इति प्रसिद्धः ।

वाग्भटस्तु—

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।

साराहुखो दीर्घशूको रोद्धशूकः सुगन्धकः ॥

पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च प्रभोदो गौरशालिकः ।

लङ्गलो लोहवालाख्यः कर्दमश्शीतभीरुकः ॥

१. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

२. T¹. has सर्वगदापहः and also the variant reading:—
सर्वङ्गतापहः, which variant T². also gives.

३. Bh. प्रदत्ते

४. Bh. रुच्योत्पत्तिं जनयति

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।
 स्वादुपाकरसास्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥
 कषायानुरसाः पथ्या लववो मूत्रला हिमाः ।
 शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥
 महास्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ।
 यवका हायनाः पांशुवाष्पनैषधकादयः ।
 स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥
 स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
 षष्टिको ब्रीहिषु भ्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥
 ततः क्रमान्महाब्रीहिः कृष्णब्रीहिनवमुखाः ।
 कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥
 वरकोद्दालकौद्दालचीनश्चारदुर्दराः ।
 गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरास्स्मृताः ॥
 स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषश्चैव पाटलः ॥ इति ।

रक्तो लोहितः । महान् महातण्डुलः कळमः, अन्तर्वेद्यां कलं-
 बीति प्रसिद्धः । तूर्णकश्चीप्रपाकी, आश्वयुज इति काश्मीरे प्रसिद्धः ।
 शकुनाहृतः गरुडापरनाभा । उक्तं च—

द्वीपान्तरात्समानीतो गरुडेन महात्मना ।

शकुनाहृतशालिः स्यात् गरुडापरनामकः ॥ इति ।

सारामुखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः । दीर्घशूकः अत्यायतशूकः ।
 रोद्धशूको रक्तशूकः । सुगन्धको गन्धशालिः । पौण्ड्रकः पाण्डुरशालिः ।
 पुण्डरीकः श्वेतोत्पलः । प्रमोदकः प्रह्लादकः, कमोद इति प्रसिद्धः ।
 गौरशालिकः हरिद्रः । लाङ्गलः सीरकृष्टभूमिजः । लोहवालः अति-
 कठिनतण्डुलः । कर्दमः पङ्कजः । शीतभीरुकः शीतमात्रनिष्पन्नः ।

१. Bh. रक्ततृष्णा

२. P₁, P₂, J₁. दुर्दराः

३. P₁, P₂. आश्वयुज इति

पतङ्गः उष्णनिष्पन्नः । तपनीयोऽल्पशीतजन्यः । त्रिदोषहेति रक्तविशेष-
णम् । तदीषद्गुणो महान् । तदनु कलमः । नैषधकादय इति आदि-
शब्देन चम्पकपात्रिकासङ्ग्रहः । 'यवका' इत्यारभ्य 'निन्दिता' इत्यन्त
एको ग्रन्थः । शेषं स्पष्टम् । सुषेणः—

रुच्याः पाचनदीपना बलकरा वृष्यास्त्रिदोषापहा-

शुक्रश्लेष्मविवर्धना रुचिकराः सन्दीपनास्तर्पणाः ।

पथ्यास्सर्वगदे हिताः श्रमहराः क्षुत्तृड्श्रमध्वंसिनः

श्रेष्ठा ब्रीहिषु षाष्टिकाः कलमका रक्ता महाशालयः ॥ इति ।

नीवाराणां ब्रीहिवर्गे षाठमाह प्रयोगपारिजातः । वाग्भटस्तु
तृणधान्यवर्गे । तत्र पूर्वस्यावयवसाम्यमुत्तरस्य गुणसाम्यं षाठहेतुः ।
गुणाश्च—

कषायमधुरो रूक्षो नीवारः कफपित्तहृत् ।

ग्राही लघुर्बलहरो मृनीनां देहधारकः ॥

देवसाळी ।

अथ गोधूमाः ।

वाग्भटः —

वृष्यशीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्वर्यकृत्स्नः ॥

राजनिघण्टौ —

गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।

गुरुः श्लेष्मप्रदो बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥ इति ।

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुर्बल्यः कफापहः ।

आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः ॥

सोनेगढ़

१. T² omits पत षपन्नः

२. J₁ omits this verse.

वाग्भटः —

पथ्या नान्दीमुखी शीता कषाया मधुरा लघुः ।
दीर्घसूक्ष्मो गोधूयो नान्दीमुखी ।

काटेगाहं ।

भावप्रकाशे —

गोधूमस्सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधस्तत्र च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्तत्तमागतः ॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नान्दीमुखाभिधः ॥
यत्तु 'कफशुक्रप्रदो बल्यः' इति ग्रन्थान्तरे कफकारित्वमुक्तं तन्नवीन-
विषयं ज्ञेयम् ।

अथ यवाः ।

रूक्षश्शीतो गुरुः स्वादुस्सरो बिड्वातकुघवः ।
वृष्यस्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगाप्रयान् ॥
निघण्टौ —
यवः कषायो मधुरस्सुशीतलः प्रमेहजित् पित्तकफापहारकः ।
अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥
'न्यूनो यवादनुयवः' इति वाग्भटः ।

यव ।

निघण्टौ —

शीतः कषायो मधुरश्च रूक्षो मेहः कृमिश्लेष्मविषापहश्च ।
पुष्टिं च वीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रशस्तः ॥

बंशबीजः ।

-
१. J₁ कषायमधुरा
 २. Bh. मधुरोऽतिरूक्षो
 ३. Bh. वेद्वबीज

प्रथमपरिच्छेदः ।

अथ यावनाळगुणाः ।

निघण्टौ —

धवलो यावनाळस्तु गौळ्यो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
वृष्यो रुचिप्रदोऽर्शोन्नः पथ्यो गुल्मव्रणापहः ॥

लटेरा ।

तुवरो यावनाळस्तु कषायोष्णो विशेषकृत् ।
सङ्गाही वातशमनो विदाही शौककारकः ॥

रक्तस्य ।

शारदो यावनाळस्तु श्लेष्मलः^४ पित्तलो गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः ॥

शाल् ।

यावनाळो महान् बल्यो दुर्जरो वातपित्तकृत् ।
रुच्यस्सन्तर्पणो बालप्रियो मक्कासमुद्भवः ॥

मक्का ।

वाग्भटस्तु —

निस्सारो वातलो रुक्षो^५ जूर्णस्त्वाध्मानकृत्सरः ।

इति साधारण्येनाह ।

१. P₁, P₂, T₁, T₂. Bh omit this

२. P₁, P₂. Bh. J₁. शौषकारकः ।

३. J₁ रक्तयावनाळः ।

४. J₁. पिच्छलो

५. J₁. कारशाब्दः ।

६. J₁. ()mits 'रुच्य महासमुद्भवः' ।

७. J₁ The Revisor adds in the margin after सरः इति

वरको वारयत्यग्निं वातव्याधिविवर्धनम्

धातूनां शोषणं प्राप्ति रुक्षः सारविवर्जितः ॥ वरे

महत्प्रियङ्गु गुरु वृद्धाणं स्यात्समीरकारी मधुरः कषायः सङ्गुरं

दुहाला मधुरा वृष्या वाजिनां पुष्टिकारकाः ।
वातप्रकोपना बल्याः पित्तघ्ना नाग्निदीपनाः ॥

सजगुरे ।

इति शूकधान्यप्रकरणम् ।

अथ शिम्बीधान्यम् ।

वाग्भटः —

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ।
कषायं स्वादु सङ्गाहि कटुपाकं हिमं लघु ॥
मेदश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

निघण्टौ—

धान्यानां कञ्चुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्गुप्तानि तु धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥
मुद्गास्तत्र वरास्स्वादुकषायाः कटुपाकिनः ।
ग्राहिणोऽल्पबला रूक्षा रोचना लघवो हिमाः ॥

मेहास्रपित्तश्लेष्मघ्ना बल्या दृष्टिप्रसाधनाः ।

तत्र निघण्टौ —

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥
लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ।
हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफपित्तनुत् ॥

१. P₁. दुहाला

२. J₁. The Revisor adds in the margin—

दृष्टिप्रसादना मुद्गाः स्निग्धा नात्यर्थवातलाः ।

हरिताः स्रष्टवैष्मृत्रप्रधाना मुद्गजानिषु ॥

३. J₁. वर्णविशेषेण मुद्गगुणाः निघण्टौ —

४. J₁. कफपित्तद्वत् ।

रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ।
तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः ॥
कषायमधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत् ।
इति मुद्गगुणाः ।

अथ माषगुणाः ।

निघण्टौ —

माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी
वीर्येणोष्णो झटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।
हन्याद्वातं गुरु बलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः
स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥

मुखवतां अरोगिणाम् ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ।
कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥
अरण्यमाषा गुणतः प्रादिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ।
इति माषाः ।

अथ राजमाषगुणाः ।

राजमाषो गुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातलः ।
कषायानुरसः स्वादुरवृण्यः श्लेष्मपित्तजित् ॥
धाकुटेचबळे ।

निघण्टौ —

क्षवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत् ।
वृण्यः श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥
थोरचबळे ।

१. J₁. पीतो वातविबन्ध

२. J₁. Reads नीलमाषगुणाः । before अरण्यमाषा etc.

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधस्तम्प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥

इति राजमाषगुणाः ।

अथ चैणकाः ।

निघण्टौ—

चैणको मधुरो रूक्षो मेहजिद्धातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

तथा —

चणकशीतलो रूक्षः पित्तरक्तफापहः ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

निघण्टौ—

आमश्चणः शीतलरुच्यकारी सन्तर्पणो दाहतृषापहारी
स्थौल्यान्मरीदोषविनाशकारी कषाय ईषत्कफवीर्यकारी

आर्द्रचणकगुणाः ।

स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टस्तु तद्गुणः ।
आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ॥

१. P₁, P₂. पूर्वोक्तो

२. Bh. चणकगुणाः ।

३. Bh has these two verses as follow :

चणको मधुरो रूक्षो पित्तरक्तफापहः ।

लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

तथा —

चणकशीतलो रूक्षः मेहजिद्धातपित्तकृत् ।

दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

४. P₁, P₂. आतकारकः ।

५. P₂. पित्तरोग

शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद् वातकुष्ठप्रकोपनः ।
 स्विन्नः पित्तकफौ हन्यात् स्रपः क्षोभकरो मतः ॥
 आद्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तरक्तहरो हिमः ॥

निघण्टौ —

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरः कासपित्तजित् ।
 पित्तातीसारशमनो बल्यश्चैव रसायनः ॥

कृष्णचणः ।

निघण्टौ —

चणो गौरस्तु मधुरो बलकुद्रोचनः परः ।

गौरचणः ।

श्वेतो वातकरो रुच्यः पित्तघ्नश्चिशिरो गुरुः ॥

श्वेतचणः ।

इति चणकगुणाः ।

अथ कलायः ।

निघण्टौ —

कलायः कुरुते वातं पित्तदाहकफापहः ।

रुचिषुष्टिप्रदश्शीतः कषायश्चामदोषकृत् ॥

‘हरितास्तेष्वतिवराः’ इति वाग्भटः ।

बाठाने ।

१. Bh. पित्तप्रकोपनः ।

२. Bh. करो हिमः ।

३. P1. P2. T1. T2. Bh. omit — कृष्णचणः ।

४. P1. P2. T1. T2. Bh. omit — गौरचणः ।

५. P1. P2. T1. T2. Bh. omit — श्वेतचणः ।

६. J1. The revisor adds in the margin after this :

पाठान्तरम् —

पुंस्त्वं विहन्ति च करोति निहन्ति पित्तं

स रक्तमपहन्ति कफं गुरुः स्यात् । (?)

अथ कुलित्थाः ।

कषायास्वादुरूक्षोष्णाः कुलित्था रक्तपित्ताः ।
 ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा त्रिपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥
 पीनसश्वासकांसाश्चोर्हिध्मानाहकफानिलान् ।
 म्रन्ति शुक्लाश्मरीं शुक्लं दृष्टिं शोफं तथोदरम् ॥
 हुलवेले ।

एते शुक्लाश्च कृष्णाश्च कोहिताश्चित्ररूपिणः ।
 एते समगुणास्सर्वे वेदिता गुणवेदिभिः ॥
 आनाहमेदोगुदकीलहिकाश्वासापहश्शोणितपित्तकृच्च ।
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलित्थ उक्तः ॥
 राजकुलत्थी ।

इति कुलित्थगुणाः ।

अथ निष्पावाः ।

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
 सरो विदाहो दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥

बेहः ।

निघण्टौ —

मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा ।
 पलङ्कषा स्थूलशिम्बी वृत्ता मधुसितासिता ॥

१. J₁. कासाश्चोर्हिध्मानाह

२. T₁ P₁. P₂. Bh. शुक्लाश्मरी शुक्लं

३. All mss. read दृष्टिहोषं तथोदरम् । The text has been emended according to *Aṣṭāṅgasaṅgraha*, from which the quotation is taken.

४. J₁. एते शुक्लकृष्णलोहितचित्रभेदेन चतुर्विधास्समगुणाः । सुषेणः —
 आनाह

५. P₁. १. २. T₁. T₂. Bh omit राजकुलत्थी ।

६. P₁ P₂ T₁ T₂. Bh omit बेहः ।

निघण्टौ —

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्योऽनिलघ्नो गुरुः
 सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।
 ग्राही स्यान्मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः
 कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्ततोऽन्ये तिलाः ॥

इति । अन्ये जर्तिलाद्याः । 'जर्तिलस्तु वनोद्भवः ।'

पल्लं मधुरं रुच्यं पितासबलपुष्टिदम् ।

पैल्लं तिलपिष्टकम् ।

पिना ।

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रकोपकृत् ।

³ पिण्याकस्तिलकल्कः ।

पेण्डि ।

इति तिलाः ।

अथातसी ।

निघण्टौ —

अतसी मृदगन्धा स्यात् मधुरा बलकारिका ।
 कफवातकरी चैषत्पित्तहृत्पृष्ठशूलनुत् ॥

जैवस ।

१. T 2. कृष्णश्चेत्तमः । J 1. omits the first three lines in this verse.

२. T 1. J 1. omit पल्लं तिलपिष्टकम् ।

३. J 1. omits पिण्याकस्तिलकल्कः ।

४. T 2. मृदगन्धा; J 1. reads this verse after the next.

५. All mss. other than J 1. omit this word.

तथा —

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।

द्वक्षुकृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुम्भजम् ॥

कुसुमे ।

इत्यतसीकुसुम्भगुणाः ।

अथ सर्षपाः ।

निषण्टौ —

आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातघ्नीहार्तिशूलनुत् ।

दाहपित्तप्रदा हन्ति कफपित्तकृमिघ्नान् ॥

मोहैरी ।

राजसर्षपकस्तिकः कटूष्णो वातशूलनुत् ।

पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठघ्ननापहः ॥

कृष्णशिरसः ।

निषण्टौ —

सिद्धार्थः कटुतिक्तोष्णो वातरक्तग्रहापहः ।

त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतग्रहापहः ॥

श्वेतसर्षप ।

इति सर्षपाः ।

१. T₂. तद्वद्बीजं Bh. तद्बीजं च ।२. All mss. other than J₁. omit this word.

३. Bh. इति जवसकडईगुणाः ।

४. T₂. गुल्मकृमि५. P₂. Gives also the Tamil equivalent *Kapuku*.६. P₁. omits the word कृष्णशिरसः; P₂. कृष्णसर्षप.

७. Bh. गदापहः ।

अथ मसूराः ।

निघण्टौ —

मसूरो मधुरशीतः सङ्गाही कफपित्तजित् ।
वाताप्येकरश्चैव भूवकुच्छहरो लघुः ॥
इति मसूराः ।

इति शिम्बीधान्यप्रकरणम् ॥

अथ तृणधान्यम् ।

वाग्भटः —

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकुल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥

निघण्टौ —

स्त्रियां कङ्गुप्रियंगू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कङ्गुम्बासां पीता वरा स्मृता ॥
कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः ।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥
चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ॥
रौळे ।

निघण्टौ —

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।
वातकृत्कफपित्तघ्नः सङ्गाही विषदोषनुत् ॥
सैवि ।

१. P1. P2. Bh. मसूरगुणाः ।

२. Bh. त्रिधा कङ्गु ।

३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Tenai*.

४. P2. Gives also the Tamil equivalent *Śāmai*.

निघण्टौ —

कोद्रवो मधुरस्तित्तो व्रणानां पथ्यकारकः ।

कफपित्तहरो रुक्षो मोहकृच्छीतलो गुरुः ॥

हारक ।

निघण्टौ --

वरको मधुरो रुक्षः कषायो वातपित्तकृत् ।

वरयी ।

वारिजो गिल्लाच्छिन्नो बहुदलकणिशश्च गुच्छकणिशश्च ।

तिक्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो बल्यः ॥

नाचणे ।

निघण्टौ—

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्वलप्रदम् ।

हरितं चाथ पक्वं वा वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥

१, अतर्वेधां प्रसिद्धौ ।

इति तृणधान्यप्रकरणम् ॥

१. P2. Gives also the tamil equivalent *Kevaraku*.

२. J1. The revisor adds the following in the margin

मलीनको रक्तमु १ नर्तको नर्तमुद्रकः ।

नीषारस्थण्डिलाभ्वद्रीवनव्रीहिर्मुनिप्रियः ॥

नर्तकश्चक्रस्यं स्यान्निद्रको मूधरः खरः ।

नर्तकः व्रीहिसखलो ह्यर्णवो दोषहृद्भुः ॥

नतकः पित्तहा शीतो वनव्रीहिफलप्रदः ॥

नीषार, वनव्रीहि नाचणे गुणाः ।

[अथ धान्यसामान्यगुणप्रकरणम् ।]

वाग्भटः —

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकश्शूकजेषु च ।

अत्र शिम्बीधान्ये । सुषेणः —

धान्यं वापितमुत्तमं तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं

ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निस्सारदोषप्रदम् ।

दग्धायां भुवि चोप्यतेऽपि विपिने ये वापिताः शालयो
ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विण्मूत्रबन्धप्रदाः ॥

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजावहम् ।

स्वादु शुभ्रोदके जातं धान्यं सर्वरुजापहम् ॥

मुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलप्रदम् ।

बलपुष्टिप्रभावघ्नं बालुकामृत्तिकोद्भवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

अब्दोषितं लघुतरं त्रिवर्षमबलं भवेत् ॥

चणका यवगोधूमास्तिला माषा यवा हिताः ।

नैवा इति शेषः ।

पुराणा विरसा रूक्षा अहिता दुर्जरा बलाः ।

१. J₁. The revisor adds on this subject in the margin of the previous folio : अत्र —

सर्वं धान्यं नवं निम्नं नवमुद्गो वरो हितः ।

संवत्सरोषितो ग्रीहिलघुः पथ्यतमो मतः ॥

केचिदाचक्षते धान्यं पथ्यं श्रेष्ठं त्रिवार्षिकम् ।

षण्मासानन्तरं पथ्यं शिम्बीधान्यं प्रचक्षते ॥

तत्र माषोऽवरः प्रोक्तः शूकजेषु यवो मतः ।

ग्रीहिधान्येषु सर्वेषु शालिः श्रेष्ठतमो मतः ॥

शिम्बीधान्येषु सर्वेषु प्रवरो मुद्ग उच्यते ॥

२. T₂. omits 'स्वादु...पहम्'

३. T₁. Bh. J₁. omit नवा इति शेषः ।

वटः—

नवं धान्यमभिष्यन्दि सैक्यं केदारजं च यत् ।
भेष्यन्दीत्यन्वयः ।

लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।
अग्निजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ इति ॥

अथ भृष्टधान्यगुणाः ।

ये केचिद् व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति संज्ञिताः ।
इष्येतेतत् ।

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषानि तु ।
भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥
भिषानात् ।

लाजाः स्युश्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
क्लासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिताः ॥

लाजास्त्युर्मधुराश्नीता लघवो दीपनाश्च ते ।
बल्यमूत्रा अल्परूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥
छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥

जाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
धूमयावनाळोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥

इति लाजाः ।

निघण्टौ—

यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानास्तु दुर्जरा रूक्षास्तृदभदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यस्सम्प्रकीर्तिताः ॥
इति धानाः ।

अथ सक्तवः ।

धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।
तत्र—

यवजास्सक्तवश्शीता दीपना लघवस्सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥
ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृङ्म्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्मदाहाध्वन्यायामार्तशरीरिणाम् ।

यवसक्तु ।

निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांश्च यवैः कृताः ।
सक्तवश्शर्करासर्पिर्द्युक्ताः ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥

चणकयवसक्तु ।

सक्तवश्शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥

शालिसक्तु ।

अन्यास्तत्तद्द्रव्यगुणान् लघून् किञ्चिद्विशेषतः ।
यावनाळादिसम्भूतान् विजानीयाद्विचक्षणः ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृष्ट्रमनेत्रामयप्रणान् ।
 म्रन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥
 नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
 न भुक्त्वा न द्विजैच्छिन्नान् सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥
 इति सक्तुप्रकरणम् ।

शालयस्सतुषा भार्द्रा मृष्टा अस्फुटिताश्च ताः ।
 कुट्टिताश्चिपिटास्सम्यक् ते स्मृताः पृथुका इति ॥
 पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
 सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमला हि ते ॥

पोहे ।

अर्धपक्कैश्शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः ।
 होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः ॥
 भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

उळा ।

मञ्जरी त्वर्धपक्का या यवगोधूमयोर्भवेत् ॥
 तृणानलेन संसृष्टा बुधैरुन्मीति सा स्मृता ।
 चम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥

बोंबी ।

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
 कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥

१. J1. The revisor adds the following in the margin—

पाचितं शुक्लशिम्बीरपिष्टाभ्यां पित्तकोपनम्
 कुर्याच्छिरोभ्रमं काश्यं प्रशस्तं देहिनां हितम् ॥

अंबीलपाण्याम्बी ॥

१. Bh. अर्धस्विन्नास्तु.

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।
यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीषतिस्विन्नमूपीकृतं कुल्माष इति केचिन् ।
धुगर्या

तथा—
दग्धबीजास्सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ।

सुभृष्टश्चणको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।
वीर्येणोष्णो लघुश्चैव स्वेदशैत्यापहारकः ॥
कुट्टणे ।

स्विन्नास्तु दग्धबीजास्स्युर्मधुरा वीर्यपुष्टिदाः ।
त एव लवणोपेताः किञ्चिदल्पगुणा मताः ।
मिठाणे ।

तैलेऽथ वापि च घृते जरणादियुक्ते
तप्ते जलार्द्रचणकाः सुश्रुतास्सुयुक्त्या ।
वाताल्पदाः शिखिकरास्सैबला न रूक्षा
हृद्या भवन्ति मुखदा अपि बालकानाम् ॥
उसले ।

इति भृष्टधान्यप्रकरणम् ॥

अथ सिद्धान्नप्रकरणम् ॥

समवायिनि हेतौ ये कथिता गुणिभिर्गुणाः ।
कार्येऽपि तेऽखिल ज्ञेयाः परिभाषयमीरिता ॥

१. P₁. P₂. स्विन्नं पूर्णकृतम् ।
२. P₁. P₂. बीजास्तु मधुरा Bh. बीजास्समधुरा.
३. P₂. Gives also the Tamil equivalent *Porikadalai*.
४. P₁. सुश्रुताः; P₂. सुसृताः.
५. J¹. हृद्यलाश्च रूक्षा ।

क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेदिह ।
 भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ।
 क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपीष्यते ।
 कादळं गुरुसर्पिश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् ॥

तत् कादळं फलम् । युक्तं सर्पिषेत्यर्थः । तत्र—

यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्याच्छ्लिथिलोदनः ।
 यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥
 विलेपी च घना सिकथैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।
 विलेपी तर्पणी वृष्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥
 द्रवाभिका स्वल्पसिकथा चतुर्दशगुणे जले ।
 सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्भनस्ततः ॥
 पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।
 यूषो बल्यस्ततः कण्ठ्यो लघुः पाके कफावहः ॥
 इति यवाग्वादिलक्षणानि गुणाश्च ॥

अथ भक्तगुणाः ॥

सुधौतांस्तण्डुलांस्फीतान् तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
 तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुणवत्तरम् ॥
 भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रौचनं लघु ।
 अधौतमस्तुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥

-
१. P₁. P₂. T₂. add पुराणस्य शालेः after गुरुः ।
 २. T₁. Bh. omit तत्...त्यर्थः; J₁ omits तत् कफावहः ॥
 ३. Bh. पञ्चनम्र.

उष्णोदनो भ्रममदात्यगरक्तपित्त-
मेहप्रदः क्रिमिहरः कसनातिनिघ्नः ।
आध्यानगुल्मपवनक्षयकासहिकका-
श्वासापहश्च कफकुल्लघुदीपनश्च ॥

शीतोदनं शीतलमाग्निसाद-
श्वासप्रसेकानिलविड् विबन्धान् ।
कुर्यादसृक् पित्तहरं च मोह-
मूर्च्छाभ्रमछर्दिमदामयघ्नम् ॥

केचित्तु --

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।
विपचेत्स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ इति ॥
मांसस्य ।

रसोदनो ज्वरहरो बल्यो वातनिवर्हणः ।
रसोदनम् ।

घोल्लभक्तं हिमं स्वादु हृद्यं पाचनदीपनम् ।
आमशूलग्रहण्यशोहरं पुष्टिरुचिप्रदम् ॥
मुद्गौदनम् ।

तण्डुला दाहिसंयुक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
युक्ताश्च सलिले सिद्धाः कृसराः कथिता बुधैः ॥
कृसरा शुक्रला बल्या गुरुपित्तकफप्रदा ।
दुर्जरा बहुविट्ममलमूत्रकरी स्मृता ॥

स्विचडी, मिश्रौदनम् ।

शैशूकशिम्बीधान्यैरोदनो मिश्रको मतः ।' इत्यभिधानात् ।
घृते हरिद्रासंयुक्तपाषाणां भर्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिवर्तयेत् ॥

१. J₁. omits केचित्तु — जले ... मांसस्य ।

२. Bh बलप्रदम्.

३. Bh- चित्रोदनम्; J₁. omits: मिश्रौदनम् ... इत्यभिधानात् ।

सिद्धयोग्यं जलं तत्र निक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
 लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥
 एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।
 भवेत्तापहरी बलया वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ॥
 बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्तद्गुणाः स्मृताः ।
 तापहारी । तापहारीत्यौत्तरेषु प्रसिद्धाः ।

क्रियासारे तु—

निवेद्यकरणे प्रोक्ता श्रेष्ठा आढकतण्डुलाः ।
 तांश्च निर्णिज्य निष्पीड्य षोढाम्भः क्षालयेद्बुधः ॥
 सार्धाढकप्रमाणं तु तण्डुलानां जलं स्मृतम् ।
 शुद्धैश्शुष्कैर्दारुभिश्च सुदीप्तैः परिपाचितम् ॥
 केवलान्नमिति प्रोक्तमिदमन्नं मुनीश्वरैः ॥
 परमान्नं हरिद्रान्नं दध्यन्नं कृसरोदनम् ।
 गुडोदनं च मुद्गान्नमित्यन्नं षड्विधं स्मृतम् ॥
 तण्डुलत्रिगुणं दुग्धं दुग्धार्धं जीवनीयकम् ।
 तदर्थं गुडचूर्णं तु परमान्नमिति स्मृतम् ॥
 परमान्नम् ।

संस्कृतं मथितं गव्यं तण्डुलानां चतुर्गुणम् ।
 ईषद्वरिद्रया युक्तं मरीचाज्जिसंयुतम् ।
 एतदुक्तं हरिद्रान्नं सुपक्वं पाचितं तथा ॥
 हरिद्रान्नम् ।

मधुराम्लेन गोदध्ना शुद्धान्नं तु विमिश्रितम् ।
 तण्डुलद्विगुणेनैव मरीचक्षोदसंयुतम् ।
 लवणार्द्रकसंयुक्तमेतदध्योदनं स्मृतम् ॥
 दध्योदनम् ।

तण्डुलार्धं मुद्गभिन्नं वारिणा सह सम्पचेत् ।
 युक्तं मरीचचूर्णेन तिलचूर्णं विनिक्षिपेत् ॥

इदं कृसरनामान्नमित्याख्यातं मुनीश्वरैः ॥

कृसरान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसे गुंजयात् दुग्धार्धं गुडखण्डकम् ।

तदर्धमाज्यं मौचायाः फलमेतद् गुडोदनम् ॥

गुडान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसवत्तण्डुलत्रिगुणदुग्धदुग्धार्धजलयोगे दुग्धार्धगुडं योज-
यित्वा पचेत् । इतरथा गुडोदनमिति संज्ञानुपपत्तेः ।

तण्डुलस्य त्रिभागैकमुद्रखण्डेन मिश्रितम् ।

पक्वं यदेतन्मुद्रान्नमाख्यातं च चतुर्मुखम् ॥

विना शुद्धान्नमन्येषां प्रदद्याल्लवणं बुधः ।

गुणानेषां यथायोगं विजानीयाद्वैचक्षणः ॥

हृदयदीपः—

भूतोदनो दधिनिशासकुलाजतिलान्वितः ।

भूतापसरणे योग्यमेतत्प्राहुर्विचक्षणाः ॥

भूतोदनम् ।

इत्योदनप्रकरणम् ।

१. J1. After this the revisor adds in the margin the following verses :

क्षीरान्नमसकृत्पुष्टिं शुक्लं कुर्याच्च पित्तनुत् ।

किञ्चिच्छलेष्मकरं हृद्यमरुचौ च समीरणे ॥

हृत्लासे च प्रशस्तं स्यात्तत्त्वद्बालकवृद्धयोः ॥

दध्यन्नं कफपित्तकोपजननं बल्यं परं बृंहणं

मक्षे(?)न्नं शुरु जाठरस्य दहनस्यादापयेन्मन्दताम् ।

पथ्यं नैव भवेद्द्रवणात्तरनृणां स्याद्वक्तजिद्वंसनं

प्राही रुक्षं (?) विनिहन्ति मारुततती रोचिष्णु जाड्यप्रदम् ॥

अन्नं तक्रपरिप्लुतं प्रतिदिनं शस्तं मनःप्रीणनं

मेधाबुद्धिविवर्धनं विनिहरेन्मोहानशेषानपि ।

शोषघ्नं करपाण्डुशोफशमनं कायाग्निसन्दीपनं

कुष्ठार्शोग्रहणीगदप्रशमनं क्लृप्तायाप्रदं पुष्टिदम् ॥

घृतान्वितान्नं वितनोक्तं पुष्टिं कायाग्निसन्दीपनपाचनं च ।

पथ्यं सदा पित्तविकारि जन्तोः पुष्टिप्रदं कोऽन्धनयो(?)हितं च

अथ क्षीरी ।

शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ।।
 क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुहः ।
 विष्टम्भिनी हरेत्पित्तं रक्तपित्ताग्निमाश्रितान् ॥

अथ नारिकेरक्षीरी ।

नारिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पैयसि गोः क्षिपेत् ।
 सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुबहिना ॥
 नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥
 समिता वर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मास्तन्तुमन्निभाः ।
 शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसमन्विताः ॥
 सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
 ब्राहिणी सन्धिकृद्बुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥
 इयं च चमसीक्षीरिः । 'चमसी पिष्टवर्तिके'ति हैमनः । सेवया
 इदमन्योपलक्षकम् । अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् ।

इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

१. 'घृतो गुणवचनात्' (४-१-४४) इति ऋषिकल्पः ।
२. P₁. पीना रक्त ; P₂. Bh. T₁. पीता रक्त ।
३. J₁. The revisor corrects this as गोपयसि क्षिपेत् ।
४. J₁. omits 'इयं च ... हैमनः' ।
५. J₁. omits अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् । इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

अथ सूपः ।

दाढी तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥
सूपो विष्टम्भको रुक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुषो भृष्टसिद्धस्स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥

वाग्भटः—

प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं मतः ।

पारिजाते—

विशिष्टो मुद्गकुल्माषो गुरू रुच्यो विबन्धकः ।
वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः प्रमेहगलरोगजित् ॥
निस्तुषो मुद्गकुल्माषो मधुरशीतलस्सरः ।
वातगुल्मप्लीहबद्धिसादारुचिहरः परम् ।
विशेषादाढकीसूपः स्वादुर्विष्टम्भकृद्गुरूः ॥

पित्तज्वरार्तिशमनं लघु मुद्गयूषं
सन्तापहारि तदरोचकनाशनं च ।
रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवेन
युक्तं तदा पिबति सर्वरुजापहारि ॥

वाग्भटः—

मौद्गस्तु पथ्यस्संशुद्धः व्रणकण्ठाक्षिरोगिणा
'बल्यं चाढकिस्सूपमुक्तमि'ति च ।

१. Bh. has before the next verse इति सूपाः ॥ अथ सारप्रकरणम् ।

सारं भोजनसारं सारं सारङ्गलोचनाधरतः ।

पिब खलु वारं वारं नो चेन्मुष्ठा भवति संसारम् ॥

अथाम्लिकासारम् ।

आम्लिकायाः फलं पक्वं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् ।

वातघ्नं कफदाहान्न पित्तदोषविनाशनम् ॥

१. P1. रुच्यस्संशुद्धः.

चणस्य यूषं मधुरं कषायं
कफापहं वातविकारहन्त ।
श्वासोर्ध्वकासामयपीनसानां
करोति नाशं बलदीपनं च ॥

सुषेणः—

असितचणकयूषं दाहनाशं विधत्ते
प्रबलमहिललब्धं सर्वमेहप्रणाशम् ।
दहनमरिचयोगाद्वातरोगापहारि-
विदलमतिविपक्वं सर्वदोषं जहाति ॥

प्रवलेति प्रबलयुवतिलब्धानेकमेहप्रणाशमिति वक्तुरभिप्रायः । दहनं
हिंशु ।

कुलित्थयूषोनिलहृच्छर्कराश्मरिनाशनः ।
दीपनः पित्तकफकृद्वातुसाम्यकरो लघुः ॥
ज्वरातिसार तृड्दाहव्रणकण्डूवक्षिरोगजित् ॥

तथा—

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतुनिजित् ।
मासुरयूषगुणानाह सुषेणः—

प्रभूतवातं कुरुतेऽतिरूक्षः कफापहः पित्तहरो नराणाम् ।
रुचिप्रदः शूलकरो विशेषादामानुबन्धी कथितः कषायः ॥
मासुर इति शेषः ।

-
१. P₁. विदलमपि ।
 २. T₁. Bh. J₁. omit प्रवलेति हिंशु ।
 ३. P₁. P₂. T₁. Bh. read this line before the line
प्रभूतवातं नराणाम्
 ४. J₁. नितान्तम् ।
 ५. J₁. शूलकरो नराणामामानुबन्धी ।
 ६. J₁. omits मासुर इति शेषः ।

अगस्तिसारस्सुस्वादुस्तिक्तो वायुकफप्रणुत् ।
पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥

अगस्तिसारः ।

विद्याधूषे रसे सूषे शके चैवोत्तरोत्तरम् ।
गौरवं तनुसान्द्राम्बस्वादुष्वेवं पृथक् पृथक् ॥

इति सूषप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याणि ।

तत्र —

गोधूमा धवला धूताः कुट्टिताश्शोषितास्ततः ।
प्रोत्क्षिप्त्वा यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालितास्समितास्समृताः ॥

मैदा ।

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् ॥

लोप्त्री, उंडा इति भाषया ।

अधोमुखघटस्यैतां विस्तृतां प्रक्षिपेद्बहिः ।
मृदुना वह्निना साध्यो सिद्धो मण्डक उच्यते ॥
दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं मक्षयेन्नरः ।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥

१. J1. पृथक् तथा ।

२. T2. धूताः ।

३. T2. adds 'गोधूमचूर्णे समिता यवक्षोदे तु चिकसः' इति हैमनः ।
'चूर्णं गोधूमजं समित्' इति हृदयदीपः । P1. P2. add the latter quotation only.

मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥

माण्डे ।

कुर्यात्समितयातीव तन्वीं पर्पटिकां ततः ।
स्वेदयेत्तप्तके तां तु पोलिकां जगदुर्बुधाः ॥

तप्तकं, तवा इति भाषया ।

तां खादेष्टुप्सिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ।

पोळी ।

लप्सिका च —

समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनीकृते न्यस्येच्छवद्गमरिचादिकम् ॥
सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ॥
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परा ॥

इति ।

कापसी ।

१. P₁. P₂. T₂. Bh add after this;—

प्रकारान्तरमाह —

भ्राष्ट्रं नूतनमानीयारुष्करैर्गोशकृद्युतैः ।
कुट्टितैर्लेपयेत्सम्यगातपे तत्तु शोषयेत् ॥
तापयित्वाथ तद्वह्नौ तैलेन सह साक्षया ।
बिलिम्पेद् भ्राष्ट्रमेवं स्यात् तत्कार्यक्षममीदृशम् ॥
प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णीकुर्यादुल्लङ्घले ।
शोषयेदथ वज्रेण शुद्धेन च हठेन च ॥
अलेन योजिते तस्मिन् द्रवीभूते नवं दृढम् ।
वस्त्रं निमज्जयेत्तेन ताडयेत्तप्तस्पर्शम् ॥
किञ्चित्कालेन लग्नं तत् पिष्टं मण्डकतां व्रजेत् ॥

अनेन प्रकारेण सर्वधान्यानां मण्डका भवन्ति । गुणाः, प्रकृतिवद् ज्ञेयाः ।

२. F₁. P₂. मानवीय स्पर्शरैः

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोलिकाम् ।
तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि पाचयेत् ॥
सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।
रोटिका बलकृद्बुध्या बृंहणी धातुवर्धिनी ॥
वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रशस्यते ॥

रोटी, उखर

शुद्धगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥
अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्ला लघुः ।
दीपनी कफकृद् बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥

लिटी ।

अङ्गारपोलिकाश्शस्ताः विधूमाङ्गारपाचिताः ।
लघ्व्यो बलकरा वृष्या दोषघ्ना वह्निदीपनाः ॥
तावद्गर्जति वर्गोऽत्र भक्ष्यणां श्लाघ्यतेऽपि च ।
उष्णोष्णसर्पिषा श्रुक्ता यावन्नाङ्गारपोलिका ॥

अङ्गारपोली !

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः ।
मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥
पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगलामयान् ॥

जवांचीरोटी ।

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां वमसी साभिधीयते ।
वमसीरचिता रोटी कथ्यते बलभद्रिका ॥
रूक्षोष्णा वातला बल्या दीप्ताग्नीनां प्रयोजिता ॥

माषरोटी ।

१. T₂. P₁. P₂. स्वेदयेत्कृत्वा ।

२. P₁. P₂. तापघ्नी ।

३. J₁- प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोयस्थापितास्त्यक्तऋचुकाः ।

आतपे शोषिता यन्त्रपिष्टास्ता धूमसीस्मृताः ॥

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता झर्झरिका बुधैः ।

झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥

झर्झरी, डांगर ।

चाणक्या रोटिका रुक्षा श्लेष्मपित्तास्रणुद्गुरुः ।

विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशङ्कुली ॥

चणकरोटी ।

दाळी संस्थापिता तोये ततोऽपहतकञ्चुका ।

शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥

माषपिष्टिकया पूर्णगर्भो गोधूमचूर्णतः ।

रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढणिका बुधैः ॥

तथा—

गोधूमचूर्णघनवेष्टितमाषमुद्ग-

पिष्टं सुपक्वमिति वेढणिकां वदन्ति ।

तां भक्षयेदतिबलं लभते मनुष्य-

स्तैलेन वाथ सुघृतेन सुगन्धिना वा ॥

भवेद्देढणिका बल्या दृष्या रुन्यानिलापहा ।

छण्णा सन्तर्पणी गुर्वी बृंहणी शुक्रला परम् ॥

भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।

शुदकीलादितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

वेढणी ।

घृतेन तलिता सैव बडोरीति प्रकथ्यते ।

बडोरी तद्गुणा किञ्चिद्विघ्नी च रुचिकृत्परा ॥

वेडारी ।

धूमसीरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः ।

जीरकस्वर्षिकाभ्यां च तनूकृत्य च वेष्टिताः ॥

पर्पटास्ते सदङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः ।
दीपनाः पाचना रुक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥
मौद्वाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लवश्च ते ।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥
स्नेहभृष्टाश्च ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
लववः पर्पटा रुच्याः कफघ्नाश्चाक्सिम्भवाः ॥

पापड ।

अथ वटकाः ।

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदग्ध्याद्वटकांस्तांस्तैले विपचेच्छनैः ॥
विशुष्का वटका बल्या बृंहणा वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ।
विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिताः ॥

कोरवडे ।

संचूर्णं निक्षिपेत्तत्र भृष्टहिङ्गु च जीरकम् ।
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥
शुक्रलस्तक्रवटको बलकृद्रोचको गुरुः ।
विबन्धहृद्दिदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ॥

तत्रं पिष्टमरीचहिङ्गुमिलितं कुस्तुम्बरीसंयुतं
युक्त्यावर्तितमर्धशेषमपरे भाण्डे सुधूपावृते ।
त्यक्तांस्तत्र मनोहरांश्च वटकान् तेषां रुचिं मार्दवं
स्वादुत्वं च सुसौरभं गुणगणं वेत्तीह विश्वेश्वरः ॥

तक्रवटकाः ।

काञ्चिकेषु विनिश्चिता वटका माषसम्भवाः ।

वातघ्ना रोचका हृषाः कफपित्तप्रकोपनाः ॥

काञ्चिवटकाः ।

आम्बिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।

सर्षीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् कुती ।

अम्बिकावटकास्तेषु रुच्या वह्निप्रकोपनाः ॥

अपि च —

चिञ्चातोये विमिश्रा गुडलवणयुता घ्नन्ति वै पित्तमेते

तृष्णामूर्च्छाभिघातज्वरजठरहराः क्षुद्ररोगापहार्थ ।

राजीचूर्णेन मिश्राः कफपवनहरा रोचका दीपनास्स्यु-

र्मन्दाग्निध्वंसकाश्चानिलविषशमना भुक्तमन्नं पचन्ति ॥

अम्बिकाराजीवटकाः ।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंयुताः ।

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकास्साधुशोषिताः ॥

तलितास्तप्तैले वा घृते वा सुप्रलोहिताः ।

वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥

माषवटी ।

कूष्माण्डार्द्रकमरिचैर्जीरकसिन्धूत्यमेथिकासहितैः ।

पिष्टैर्माषदलोत्थैर्विहिता वटकाश्च योगिभिर्मह्याः ॥

कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।

विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥

तथा —

निस्तुपैर्मुद्गरमाषैश्च कूष्माण्डमज्जसंयुतैः । (१)

शुष्काश्च वटकाः पक्का रुच्यारोचकनाशनाः ॥

१ J1. adds the name: आम्बिकावटकाः ।

२. J1. राजीवटकाः ।

३. P1. P2. माषवटी । ओटवतीति नामान्तरम् ।

४. Bh. omits this verse.

अपि च —

आर्द्रकरामठसैन्धवजीरकयुक्कमठाकृतिकास्सतिलाः ।
अम्बुजबन्धुकैः कठिनास्तिलतैलभृता रुषिदा वटकाः ॥

कोहलवडे ।

कूडमाण्डवज्जामिलितैस्सन्धवीजैस्संजीरकैः पटुभिः ।
शुष्काः करतलवटकाः शुद्राङ्गारैर्विपाचिता लघवः ॥

आर्द्रकजीरकरामठधनिकाढ्याः श्लेष्मनाशना रुच्याः ॥

वीवडे ।

कृताश्च निम्बकुसुमैः सतिलैः पटुसंयुतैः ।
वटकाः कफपित्तघ्नाः कुमित्रणविनाशिनः ॥

निम्बपुष्पवटकाः ।

राचताश्च वज्रवल्या तिलरामठलवणजीरकैर्वटकाः ।
सृष्टपुरीषा रुच्या बर्शोम्ना गुल्मवह्निमान्द्यहराः ॥

काण्डवेलीवडे ।

एवं सूरणवटकान् कुर्याद्विद्याच्च तद्रुणांस्तद्वत् ।

सूरणवडे ।

पक्कामलकफलानां पिष्टेन भृष्टतण्डुलैस्सतिलैः ।
चूर्णीकृतैस्सलवणैरसहिङ्गुभिश्चन्द्रबिम्बसदृशैः ॥

लघवः कृतास्तु वटकाः पित्तं हरन्त्यपहरन्ति मेहं च ।

चक्षुष्या अतिरुष्या वृष्या दोषघ्नजाठराशिकराः ॥

आवकवडे ।

कदलीकुसुमक्षोदैर्जीरकैस्तिलमिश्रितैः ।

मरीचक्षोदलवणैरेकघ्न्यं वटकाः कृताः ।

तैलभृष्टा रुचिकराः पित्तघ्ना वातनाशनाः ॥

कदलीपुष्पवटकाः ।

शालिपिष्टदाधिखण्डसंयुता दध्न एव वटका तथा कृता ।
 घोरवातशमना रुचिप्रदा पित्तरोगमपहन्ति दारुणम् ॥
 दहिबडे ।

मुद्गानां वटकास्तद्वद्रचितास्सावितास्तथा ।
 पथ्या रुच्यास्ततो लघ्व्यो मुद्गसूपगुणा स्मृताः ॥

तथा —

मुद्गजातास्तु ये केचिल्लघवो रुचिकारकाः ।
 दुर्जरा लघवो रुच्याश्चणकादिकृता वटाः ॥
 मुद्गचणकादिवटी ।

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
 वत्सु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥
 ततो निष्कास्य तं खण्डं ततस्तैलेन भर्जयेत् ।
 अलीकामच्छ उत्तोष्यं प्रकारः पाकपण्डितैः ॥
 तं वृन्ताकभरित्रेण वास्तुकेनापि भक्षयेत् ।
 अलीकमच्छाशुष्का वा किं वा कथिकया युताः ॥
 बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ।
 कोष्ठशुद्धिकरा युक्त्या किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः ।
 आर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥
 अलीकमच्छाः ।

कथिका यथा—

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
 अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
 एषा सिद्धासमरिचा कथिता कथिका बुधैः ।
 कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी वैद्विप्रदायिनी ।
 कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ॥

१. T₂. P₁. P₂. मज्जकारकाः ।

२. J₁. बद्धिप्रदीपनी ।

तथा—

मरीचं दीप्यकं गुण्ठी चव्यं चित्रकमेव च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजिसैन्धवम् ॥
 जरणं दाडिमं पथ्यमामलं हिङ्गुगन्धकम् ।
 एतत्कलकं समं मिश्रं पक्त्वा तक्रं सपिण्डकम् ॥
 वातश्लेष्महरा हृद्या परमा रुचिकारिणी ।
 आमातीसारशूलघ्नी वातगुल्मनिकृन्तनी ॥
 कासश्वासहरा चोग्रा मन्दाग्नेर्दीपनी परा ।
 उक्ता चैव सदा पथ्या उत्तमा कठिका मता ॥

कढो ।

मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिन्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
 भृष्टहिङ्गुवादिकं सूक्ष्ममरीचं जीरकं तथा ।
 निम्बूरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥

१. J₁. T₁. Bh. हृद्यगन्धकम् ।

२. Bh. adds before this verse उक्तं च । सुषेणः—

जरणमरिचगुण्ठीपिप्पलीमूलचूर्णं
 दहनरुचकधान्यं सैन्धवं पिप्पलीनाम् ।
 अभयकपिथसारं दाडिमाजाजिहिङ्गु
 गुंवतिकरसुपकं त्वामलक्यासु तक्रम् ॥
 हरति पवनसङ्गं श्लेष्मदोषं च कासं
 अरुचिजठरशूलमामवातातिसारम् ।
 वदति सकलवैद्यो वैद्यराजः सुषेणो
 रुचिकृदनलदीप्तं बभ्रजनं राजयोग्यम् ॥

योगसारे, वाते —

निर्गुण्डि दीप्यकं वह्निहरिद्रा विश्वभेषजम् ।
 तक्रकाजिकसम्पकं वातघ्नं वह्निवर्धनम् ॥

रामठम् ।

मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
 तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
 तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथिकायां निमज्जयेत् ।
 गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रवटका अपि ॥
 मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
 दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥

मुद्गार्द्रवटकाः ।

दालयश्चणकानां तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः ।
 तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥
 वटिका वेसनस्यापि कथिकायां निमज्जिता ।
 रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥
 एवमन्येऽपि ये केचिद् भक्ष्या वेसनसम्भवाः ।
 तद्गुणास्तेऽपि बोद्धव्या युक्त्या पाकविशारदैः ॥

चुबुकवटी ।

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
 तस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् ॥
 एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
 मज्जयित्वा सितापाके ततस्त्वं च समुद्धरेत् ॥
 अयं प्रकारस्त्वंभिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ।
 मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यस्सुमधुरो गुरुः ॥
 पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ।
 समिता शर्करासर्पिर्विभिश्चा अपरेऽपि ये ॥
 प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ॥

माठ ।

अपरे शङ्करपालादयः, ते च —

१. Bh. त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ।
२. Bh. adds a note here 'कडीचे पीठ, वेसन इत्येकनाम ।
३. J1. omits अपरे...शङ्करपाले ।

मण्डवत्समितां सिद्धां कृत्वा कुर्याच्च पोलिकाम् ।
शृङ्गाटाकृतिकान् कुर्यात् खण्डशस्तान् पचेद् घृते ।

मज्जयेच्च सितापाके ततस्ते तु समुद्घृताः ।
शङ्खपाला इति प्रोक्ताः पाकशास्त्रविशारदैः ॥

शङ्करपाले ।

पर्पटास्साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताश्शुद्धशर्कराभिर्विमिश्रिताः ॥

तस्मिंश्चूर्णे क्षिपेदेलालवङ्गभरिचानि च ।
नारिकेरं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकशः ॥

घृताक्तसमिता पुष्टा रोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूरणं न्यस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥

सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारक्षैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकेन समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनैः ॥

करङ्गी ।

घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितया युतम् ॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
संयावसदृशी चैषा गुणैः कर्पूरनालिका ॥

घृताढ्यसमितालोप्त्रीमध्ये क्षिप्त्वा सुशर्कराम् ।
लेपयेच्छकटेनैनां मृदु युक्त्या तु वेष्टयेत् ॥

१. J₁. This line and the next two verses are left out probably by the scribe.

२. P₁. P₂. Bh. वेष्टयेत् ।

पचेद्घृतेऽतिबहुले सैषा स्याच्छर्करोदरी ।

गुणे गुणत्रैस्सा ज्ञेया यथा कर्पूरनालिका ।

साखररोटीति भाषया, कापूरनारी इति प्रसिद्धा ।

समिताया घृताढ्याया वर्तीर्दीर्घास्समाचरेत् ।

तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥

वेलयेद्वेलनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् ।

ततश्छुरिकया तां तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु वेलयेद् भूयः शकटेन तु लेपयेत् ।

ततस्संवृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ॥

पुनस्तां वेष्टयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ।

ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः पुटाः ॥

सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ।

सिद्धैषा फेनिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ॥

ततः किञ्चिच्छुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ।

वेष्टयेत्प्रसारयेत् । शकटस्तु —

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शकटं वदेत् । इति ॥

साटा इति महाराष्ट्राः ।

सुषेणः —

लघुरपि रुचिकर्त्री फेनिकातिप्रशस्ता

बलवति लघुजीर्णे छर्दिनाशं करोति ।

विदलति मुखधर्मं चाम्लपित्तं विदाहं

जठरभरणयोग्या गोधूमैस्सम्प्रयुक्ता ॥

गोधूमफेणी ।

गुर्व्योऽतिबृंहणाः स्निग्धाः बल्याश्शुक्रकरास्समृताः ।

स्त्रीषु हर्षं प्रयच्छन्ति माषपिष्टकसम्भवाः ॥

माषफेणी ।

१. J1. gives the Sanskrit name कर्पूरनाली instead.

२. J1. omits साटा.....सुषेणः ।

समिता वेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते ।
घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते ।
घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका भवेत् ॥
पूरिका बृंहणाः स्निग्धा वृष्या पित्तानिलापहाः ।

घृतपाचिता इत्यर्थात् ।

मधुरास्तैलपाकिन्यो गुर्व्यः श्लेष्मानिलापहाः ॥
इत्युत्तरत्र विधानात् ।

पूरी :

माषमुद्गादिचूर्णैश्च शालिपिष्टैश्च सम्भृताः ।
जलौघोपरि सम्पक्काः सुरूपास्स्युरवन्तिकाः ॥

इडली ।

इयमेव स्नेहपाके चण्डारिकेत्युच्यते । तद्गुणाश्च —

वृष्या रोचनदीपनी बलकरा गुर्व्यप्यभिष्यन्दिनी
सद्यस्तर्पणकारिणी रसवती श्लेष्मप्रवृद्धिप्रदा ।
घोरानाहविबन्धगुल्मशमनी पित्तास्रविच्छेदिनी
स्नेहेनापि सुपूरिता च सततं भक्ष्या च चण्डारिका ॥

तथा —

घृतपूरं बलकरं वृष्यं मधुरशीतलम् ।
हन्ति वातं रक्तपित्तं श्लेष्मलं च विशेषतः ॥
घृतपूर इति चण्डारिकाया नामान्तरम् । घिउर इति भाषया ।
दोषकाः श्लेष्मला बल्या गुरुच्याश्च बृंहणाः ।
घिरडी ।

समिताया घृताकाया लोप्त्रीं कृत्वाथ वेष्टयेत् ।
आज्ये तां भर्जयेत् सिद्धा शङ्कुली फेणिकागुणा ॥

-
१. J₁. omits the word इडली ।
 २. J₁. omits the word तद्गुणाश्च ।
 ३. J₁. adds here अवन्ती ; इडली चण्डारिका घिउर
 ४. P₁. P₂. Bh. श्लेष्मणम् ।

किञ्च —

शङ्कुली मधुरा स्निग्धा रुच्या श्लेष्माविवर्धनी ।

वातघ्नी बृंहणी सुवी वीर्येणोष्णा त्रिदाहिनी ॥

कैचोरी ।

अत्युच्छ्रितास्तु गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।

वातघ्ना मधुराः स्निग्धा वृष्या बलवतां हिताः ॥

फले गोधूमाची ।

रुच्या वातहरा बल्या माषापूपास्तु बृंहणाः ।

शुक्लवृद्धिकराः स्निग्धाः शस्ता व्यायामशालिनाम् ॥

उडिदांची फळे ।

स्थूलास्स्युर्वर्तुलाः कुब्जास्साच्छिद्रा स्नेहपाचिताः ।

पिष्टापूषा रुचिकरा गुरवः कफषुष्टिदाः ॥

धारगे ।

गोधूमचूर्णं सुश्लक्ष्णं क्षीरे पक्त्वा घृते पचेत् ।

एष भक्ष्यः परं वृष्यो मधुरो बृंहणो गुरुः ॥

क्षीरधारगे ।

मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाम्बुना ।

कटाहस्थघृतस्योर्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥

धूमसीं तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्झर्झरोपरि ।

पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।

सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्युक्तेन मोदकान् ॥

लघुग्रीही त्रिदोषघ्नः स्वादुश्शीतो रुचिप्रदः ।

चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यतर्पणो मुद्गमोदकः ॥

मोतीलाडु ।

१. J₁. अपि च ।

२. J₁. gives the Sanskrit name instead as शङ्कुली ।

३. T₂. omits this line : वातघ्ना... ..हिताः ।

एवंप्रकारकाः कार्या वेसनेनापि मोदकाः ।
ते बल्या लघवश्शीताः किञ्चिद्धानक्रास्तथा ।
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पिचरक्तकफापहाः ॥

बून्दीचे लाडु ।

एवमेव प्रकारेण माषजा अपि मोदकाः ।
किञ्चित्समगुणा माषैः रत्नमोदकसंज्ञकाः ॥

रत्नलाडु ।

घृताक्तया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥

सबेचे लाडु ।

नूतनं घटमादाय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत् ।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तु प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने च तत् ॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तपे घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तत्प्रवृत्त्य विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥
तां सुपक्वां घृतानीत्वा सितापाके तनुद्वे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च श्रययित्वोद्धरेत्ततः ॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी ॥

जिलेवी ।

१. J₁. omits this verse.

२. After this Bh. adds the word योगप्राप्ते before the next verse.

एषैव गोलाकृतिका भवेदधिवटीत्यपि ।

रेष्मीति भाषायां ।

तैले विपक्वा वटकाश्च शालिजाः सुदुर्जरा रोचनभक्षणाश्च ।
कफप्रकोपं जनयन्ति सद्यो विशेषतः कूरवटाश्च जीर्णाः ॥

कुर्वडी ।

एतद्गुणैव शाण्डाकी प्रोच्यते गुणवित्तमैः ।

साण्डयी ।

किञ्चिल्लघुगुणा आहुर्वटीर्मण्डसमुद्भवाः ।

नाचण्याच्य वज्या ।

समितायामर्धमितं घृतं क्षिप्त्वातिभर्जयेत् ।

वर्णव्यत्ययता यावदवतार्याथ शीतले ॥

समितायास्तृतीयांशमितां तत्र नियोजयेत् ।

एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥

लडुकास्तस्य पित्तघ्ना रुच्याः कामविवर्धनाः ।

समितामोदका नाम गुर्जरैस्सुविशेषिताः ॥

गुर्जरभाषया पलसूदीपा इति प्रसिद्धाः ।

समितायां सस्मितायां सम्यक् पक्वं पयोघृतम् ।

तथा योज्यं यथा तत्र सम्यक् स्याद्द्रवकोद्गमः ॥

भर्जयेदर्धपाकेऽस्य घृतं योज्यं यथामति ।

सम्यक् पाकेऽथ सम्पन्ने शीतस्थाने निधापयेत् ॥

समभागां सितां दद्यान्मोदकाः पूर्ववद्गुणैः ।

कथ्यन्ते द्रावको नाम गुर्जरैः पाककोविदैः ॥

द्रावालाडु ।

१. J₁. omits this passage.

२. J₁. omits एतद्गुणैव... ..पाककोविदैः । द्रावालाडु in

३. P₁. P₂. आर्द्रवटी ।

घृताक्तां समितां कृत्वा कुर्यादङ्गारकर्कटीम् ।
चूर्णयित्वाथ तां तत्र श्लिपेत्सघृतशर्कराम् ॥

कर्पूराद्यैर्यासयित्वा कुर्यादुत्तममोदकान् ।
संस्थाप्य शीतले स्थाने भक्षयेन्मण्डवदुणान् ॥

चुर्मीलाडु ।

एतां एवाङ्गारकर्कटीस्थाने घृतपाके सति दळीयालाडु इति गुर्जेरा
व्यवहरन्ति ।

अत्युन्नताश्च गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
मुद्गानां वेसवारैस्तु पूर्णा गुरुतरा मताः ॥

मुद्गपूर्णफलैः ।

एवमेव विजानीयात् तुवरीचणकादिभिः ॥

तत्रापि—

मधुरं मधुराम्लं च पित्तकृन्नातिवातलम् ।
कफप्रकोपजननं विद्याच्चणकपूरणम् ॥

दुर्जरं बलकृद्दुष्यं वह्निमान्धकरं गुरु ।
रुच्यं पित्तप्रशमनं विद्यान्माषादि पूरणम् ॥

आदिशब्दो राजमाषादिसङ्ग्रहार्थः

पोळिका पूर्णगर्भा तु गुर्वी स्याद्गुडदालिता ।

पर्णफोली ।

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।

गुरुवस्ते त्वतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥

१. J₁. Omits एतां व्यवहरन्ति

२. J₁. adds:— पूरणविशेषः after चणकादिभिः and omits
1st rd तत्रापि ।

३. J₁. adds चणकपूरणम् here, the name

४. J₁. omits:— आदिशब्दो सङ्ग्रहार्थः ।

५. J₁. पुष्टिबलापदाः ।

भक्ष्यस्सुधापरो नाम्ना वृष्यः पित्तानिलापहः ।
रोचनो बृंहणस्खादुर्वर्ण्यो दृष्टिप्रसादनः ॥

सुधापरः

एतत्प्रकारस्तु समितारवकान् खर्बूरवकान् वातिसूक्ष्मान् संगृह्य तत्सम-
परिमाणां सितां चातिघनं घृतं च समभेकत्र मेलयित्वा सम्पर्धामलक-
प्रमाणान् गोलकान् रजतपात्रे पृथक् पृथक् संस्थाप्य, तदुपर्यन्यद्रा-
जतं पिधाय यावत्पिधानतापं संस्थापयेत् । ततस्तान् गोलकान् विक-
सितमल्लीमाल्यसदृशान् निष्कासयेत् । तान् सुधापरानाहुः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णयेत्तानुल्लखले ।

समया सितया योज्य मर्दयेत्तद्विचक्षणः ॥

यथा पिण्डीभवेत् पिष्टं तथा लोष्णीं विधाय च ।

बजिषु बाहिफेनस्य निस्तुषेषु तिलेषु वा ॥

प्रसारितां तां सुघृते पाचयेत्सुविचक्षणः ।

भवन्ति ते बनरसा रसिकानां मुदावहाः ॥

कुण्डलिन्यास्समगुणाः किञ्चिद् गुरुतरा अपि ।

वृष्याः परं पित्तहरास्तर्पणा रुचिकारकाः ॥

अनारसे ।

पक्त्वा जले सुविमलेऽप्यथवा शर्करोदके ।

पिष्टिकातण्डुलानां तु गाढां लोष्णीं प्रवेष्टयेत् ॥

घृते तैलेऽथवा सिद्धा धारिकेति मता सताम् ।

धार्या ।

भर्जितान् तण्डुलान्माषविदलैस्स्वसमैस्सह ।

पिष्ट्वा तण्डुलपिष्टं चाप्यपक्वं तत्र योजयेत् ।

किञ्चिदेकीकृते तस्मिन् जीरकादीन् विनिक्षिपेत् ॥

१. J1. omits एतत्प्रकारस्तु to अपाल in the next page line 10.

२. Bh. omits वातिसूक्ष्मान् गोलकान् ।

३. P1. P2. संस्थाप्य दृढ झारेषु पात्रं संस्थाप्य तदुपरि ।

देहा संयोज्य चक्राणि रज्ज्वाकाराणि निर्ममेत् ।
रुच्यानि तानि बल्यानि तैलपर्कानि भक्षयेत् ॥

चकल्या ।

प्रक्षालितावहततण्डुलपिशुमिष्ट-

पाके निधाय सुगुडस्य पचेच्च युक्तया ।

तुल्यस्य तस्य ललनाकरलालितस्य

लोप्त्रीं मुधांशुसदृशीं विपचेद्धृतादौ ॥

पित्तापहानतिरसान् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-

स्तानेन किञ्चिदधिकद्रवतस्त्वर्पालान् ।

अतिरस, अपाल ।

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपर्कान्नभक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मरुतनाशनम् ॥

घारिचण्डारिकापूषवाटिकावटकादयः ।

वृष्याश्च रोचना बल्यः गुरवः स्युः स्वयोनिवत् ॥

अथ मांसप्रकाराः ॥

पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलं वा तदलाभतः ।

तत्र हिङ्गुहरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥

छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डखण्डितम् ।

धौनं निर्गलितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥

पाकयोग्यं जलं दत्वा लवणं च पचेत्ततः ।

सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ।

द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च ।

तण्डुलाश्च लवङ्गाने मरीचानि समासतः ॥

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्पृतम् ॥

वेसवार उपस्करः इति हैमनः । तद्द्रव्याणि च निघण्टौ—

१. J₁. omits this verse.

२. P₁. P₂. पारान् ।

३. Bh. omits this verse.

अनाजो मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिवान्या निशाह्वयाः ।

पिप्पली दाडिमं चेति वेसवारणगो मतः ॥ इति ।

हृदयदीपे तु—

सुखिन्नापिष्टं पिशितं गुडाज्यं

व्योषान्वितं स्थादिह वेसवारः ।

इति न सार्वत्रिकम् ।

शुद्धमांसं परं वृष्यं वश्यं रुच्यं च बृंहणम् ।

त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम् ॥

शुद्धमांसम् ।

पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।

छागादेस्सकलस्यापि खण्डान्यग्नौ तु भर्जयेत् ॥

सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पध्न्मृदुतरं यथा ।

राजिकादियुते तक्रं मांसखण्डानि धारयेत् ॥

तैत्तक्रमांसमित्युक्तम् ।

तक्रमांसं तु रक्तघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।

कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रमांसम् ।

पाकपात्रे तु बृहतिं मांसखण्डानि निक्षेपेत् ।

पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजीरकम् ॥

हरिद्रामार्द्रकीं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च ।

तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् ॥

यथा सर्वाणि वस्तूनि सुषकानि भवन्ति हि ।

तथा पचेत् निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥

एषा हरीषा बलकृद्रातपित्तापहा गुरुः ।

शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ॥

हरीषा, आस इति भाषया ।

१. P₂. T₂ खण्डान् पात्रे ।

२. J₁. omits this explanation.

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥

तलितं बलमेधाग्नियुक्तौजोद्विकृन्मतम् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं बृंहणं परम् ॥

तलितमांसम् ।

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे इहने पवेत् ।
तत्तु शून्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविशारदैः ॥

शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं पथ्यं किञ्चित्पित्तहरं हि तत् ॥

शूल्यं, शीख इति भाषया ।

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलवणमरीचार्द्रकसंयुतम् ॥

एलाजीरकधान्याकनिम्बूरसभमान्वितम् ।
घृते सुगन्धे तद् भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥

शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ।
पुनस्तर्पिषि सम्भृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद् गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥

मांसशृङ्गाटकम् ।

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामश्परेतसाम् ॥

विशिष्टभग्नसन्धानशुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥

शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुश्श्रवणार्थिनाम् ॥

मांसरस ।

प्रेकाराः कथितास्सन्ति बहवो मांससम्भवाः ।

ग्रन्थविस्तरभीतेन मया नात्र प्रदर्शिताः ॥

गोधूमचणपिष्टाभ्यां भाविताभ्यां घृतादिना ।

पिण्डिताभ्यां जलेनापि पाचिताभ्यां घृतादिषु ॥

कनकाभास्सुजायन्ते त एते कटकर्णकाः ।

बृंहणा मधुरास्स्निग्धास्सोष्णाः कटुविपाकिनः ॥

कटकर्णकाः, कडकणे इति भाषया ।

तप्ततैलघृते पात्रे गोलकान्विस्तृतान् क्षिपेत् ।

उत्तानाः पाकसंसिद्धा मृच्चस्सुन्दात्रिकाः स्मृताः ।

एता बल्या विदाहिन्यः श्लेष्मन्नाः पित्तलाः परम् ॥

ता एव —

चन्द्रमण्डलसङ्काशा वर्तुला भ्राष्ट्राचिताः ।

वातपित्तहरा बल्या वृष्या दृष्टिप्रसादनाः ॥

सुन्दात्रिकास्संहारिकापरपर्यायाः ।

इदानीं साधारण्येन गुणानाह —

गुडगोधूमसम्पिश्रितैलपक्वान्नभक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ।

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥

१. P1. ज्वरहीनानां ।

२. P1, P2 T2. Bh. adds before this

प्रक्षाल्य खण्डितं मांसं छागादिः कोष्णवारिणा ।

पलाण्डुः ऋण्डान्याज्येऽथ प्रतप्ते प्रक्षिपेत् पुरा ॥

ततो मांसं विनिक्षिप्य पचेन्मृद्धाग्निना चिरम् ।

सम्भारसंयुतं पक्वं वृष्यं रुच्यं बलप्रदम् ॥

तन्मांसं योजयेच्छाकपाकादौ पाकचित्तम् ॥

३. J1 adds the name संहारिकाः ।

४. J1. omits इदानीं चक्षुर्मारुतनाशनम् ।

५. J1. उष्णमारुत; Bh. वृष्णमारुत ।

भक्ष्या क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्यास्सुगन्धिनः ।

विदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

बृंहणा वातपित्तघ्नाः भक्ष्या बल्याश्च सामिषाः ।

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वीर्योष्णाः कफपित्तलाः ॥

कुक्कूलकर्परभ्राष्ट्रकण्डवङ्गारविपाचितान् ।

एकयोनीन् लघून् विद्यादधूपातुत्तरोत्तरम् ॥

भोजः —

यथा यथा भवेत्पाके संसर्गोऽग्नेस्तथा तथा ।

भक्ष्याणामेकजातीनां लाघवं वैद्य आदिशेत् ॥

पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ।

षण्डाकी वटकं दुग्धं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥

‘कुक्कूलं गोवरमि’ति केचित् । ‘श्वभ्राकारमुत्तानं कर्परं कुक्कूलमि’-
त्यन्ये । न्युब्जं तदेव कर्परम् । तदेव सल्लिद्रं भ्राष्ट्रम् । लोहमयं कण्डू ।
अङ्गारमङ्गारपूर्णपात्रं हसन्त्यादि । सुश्रुतः —

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ।

सुपक्वास्तनवश्चैव भूयिष्ठा लघवो मताः ॥

‘कैपालं कर्परं’ तत्र पक्वा मण्डकाः । अङ्गारपक्वास्तु हसन्त्यादी
पक्वा’ इति व्याख्यातारः ।

आहारमाण्डा भाषा ।

स्विन्नभक्ष्याश्च ये केचित् सूप्यगोधूमभाविताः ।

भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् द्रव्यलाघवम् ॥

सूप्यमम्लमनम्लं वा गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।

१. J1. सम्पर्कोभिः ।

२. J1. शाण्डाकी वटकम् ।

Bb. onitis कपलं to भाषा ।

मोदका गुरुतराश्च वृष्यकाः श्लेष्मलाश्चिरविपाककारकाः ।
मन्दमाशु जनयन्ति कोष्ठकं माषमोदकवर^१ बलप्रदाः ॥

मोदका गुरवो वृष्याः श्लेष्मलाश्चिरपाकिनः ।
मन्दार्णि च प्रयच्छन्ति गोधूमाश्शालिजास्तथा ॥

तथा —

श्रमयति बहुपित्तं श्लेष्मकोपं करोति
जनयति जठराग्निं वातरोगं निहन्ति ।
सुरतजमतिखेदं तत्क्षणादेव हन्या-
दमृतफलसुदारं चारु शंसन्ति वैद्याः ॥

साजोचि लाडु ।

क्षीरे कटाहे तापेन घनीभूते सितायुते ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥
पिण्डकास्तर्पणा बल्या वृष्यास्स्युः पित्तनाशनाः ।
वातघ्नाश्च विशेषेण क्लृप्तमश्रमनिवारणाः ॥

पेढे ।

रुद्ररवतूर समस्तिताघृतान् पिण्डीकृतान् मृदून् ।
एलादिशुक्तान् घर्मर्तुहितान् वै पिण्डकान् वरान् ॥
तान् सुदृढदलमित्याहुः पाकशास्त्रविशारदाः ॥

मुगदल ।

भृष्टैस्तिष्ठैस्तेर्गुडसाधितानि रुच्यानि जैन्तूच्चबलापहानि ।
हरन्ति वातं तिलमोदकानि त्वग्दोषदृष्ट्यामयकारणानि ॥

तिलवे ।

-
१. J₁. adds सूपगुणाः before मोदका. etc. ।
 २. J₁. omits क्षीरे कटाहे कफवर्धनं इति
 ३. Bh. जन्तोश्च बलापहानि ।
 ४. Bh. तिललाडु ।

सुभृष्टैर्निस्तुषैश्शुभ्रैः कृद्वितैः कृतमोदकम् ।
सगुडं पित्तवातघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

कौदि ।

अन्यत्र —

तिलैर्विघट्टितं श्लक्ष्णं गुडपिण्डमुदाहृतम् ।
हृद्यं मन्दाग्निजननं पुष्टिकृत्कफवर्धनम् ॥ इति ।

अथ मण्डादिगुणाः । वाग्भटः —

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिखस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥
तृङ्गलानिदोषशैषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥
क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपाविनाम् ॥

मण्डः ओदनोपरितनो रसः । ससिक्थो रसः पेया विलेपी यवागूः ।

सुधौतः प्रस्तुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥

विपरीतो गुरुर्यश्च क्षीरमांसादिसाधितः ।

आग्नेयौषधसाधितो भृष्टतण्डुलो यस्य लघुः । गुर्वौषधादिसाधितोऽभृ-
ष्टतण्डुलस्त्यक्तोष्मा क्षीरमांसादिसाधितश्च गुरुरित्यर्थः । आदिशब्द
इक्षुरसघृतादिसंग्रहार्थः । हृदयदीपे मण्डो सिक्थः । ससिक्था परिसि-
क्था यवागूश्च । परिसिक्था क्षिथिलोदन इत्यर्थः, यवागूश्चिथिलो-

१. Bh omits कौदि

२. Bh. शोषन्नः

३. J₁ omits this sentence. T₁ and Bh. read this after वाग्भट before the four preceding verses.

४. J₁ ससिक्था पेयोपरिसिक्था

दन इति वचनात् । घनसिक्था त्रिलेपी । परिसृतस्त्वोदनो सक्तः । तिलतण्डुलस्तु कृसर इति । कृष्माण्डशोदं युक्त्या निर्जलं विधाय मापपिष्टं गोधूमपिष्टं च समभागं दत्वा उभयसमां शर्करां संयोज्य सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा आमलकवद्गोलकान् विधाय घृते पचेत् । पक्वान्-
स्तान् मधुनि निक्षिपेत् । तानि मधुकलानीति व्याहरन्ति पाकज्ञाः ।

इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

अथ शाकप्रकरणम् ।

तच्च —

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक्पुष्पं कैवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

तत्र मूलं द्विविधम् ; मूलकं, कन्दश्च । पत्रं प्रसिद्धम् । करीरं प्रथमाङ्कुरः । अग्रं प्रसिद्धम् । काण्डं कदल्यादेः । अधिरूढं बालास्थि मज्जेति केचित् । क्षेत्रोद्भूतफलमूलादेः स्वेदास्रवाद्रिभाङ्कुरा विरूढका इत्यपि । त्वक्पुष्पेति प्रसिद्धे । कैवचं छत्राकम् । न चात्र पदार्थमात्रस्य शाकापत्या अभितव्यं, व्यञ्जनतया प्रसिद्धेष्वेव तत्त्वात् । पृथिव्यादिनवद्रव्यवाचितया प्रयुक्तस्यापि द्रव्यशब्दस्य द्रव्यवाञ्छेत्र इत्यादौ स्वर्गादिमत एवोपस्थितिर्न । उक्तं च —

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तशक्याद्व्यवहारतश्च ।

बौक्यस्य शेषादिवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्मिन् द्रव्यस्य बुद्ध्याः ॥

इति । अतश्च न शाकवत्तादौ द्रव्यमात्रत्याग इत्यस्मत्कृतजनार्दनम-
होदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् । केयदेवस्तु —

शाकं चतुर्विधं पुष्पपत्रकन्दफलाख्यकम् ।

इति चातुर्विध्यमाह । भावप्रकाशे —

१. J1. omits कृष्माण्डशोदं इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

२. J1. T1. कवकं चेति

३. J1. कवकं

४. J1. द्रव्यवानित्यादौ

५. J1. omits this line.

पत्रं पुष्पं फलं नाळं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यायथोत्तरम् ॥ इति ।

अथ शाकसामान्यगुणाः —

प्रायश्शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चासि सृष्टविष्मारुतानि च ॥
शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति सन्तः ॥
शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधश्शाकविजर्जनं तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥

अर्थ विशेषगुणाः । तत्र —

मूलकं तीष्णमुष्णं च कटुकं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्गोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ॥

साधारणमूलकगुणाः ।

बाणाख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुचिदीपनम् ।
गुल्मवातकृमिकफान्नाशयेद् ग्राहकं गुरु ॥

नीवारिमूल काश्यां प्रसिद्धः ।

गृजनं कटुकोष्णं च कफवातरुजापहम् ।
रूच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥
सोष्ठीमुल्ला ।

पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ।
वायोळामुल्ला ।

१. J₁. अथ मूलानि । तत्र मूलकगुणाः Bh. अथ मूलकादीनां विशेषण-
गुणाः । तत्र

२. Bh. ग्राहिहृद्गोग

३. Bh. omits this verse.

कोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदं चातिमूत्र-
 श्वासार्शःकासगुल्मक्षयनयनरुजोमान्द्यशूलामयघ्नम् ।
 कण्ठ्यं बल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्या-
 दुष्णं जीर्णं तु शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥

मान्द्यं अग्निमान्द्यम् ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
 भुक्तेः प्राग् भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहप्रकोपम् ।
 भुक्त्या सार्धं तु जगधं हितगतिबलवद्वेसवारेण तच्चेत्
 पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं मूत्रकृत्सर्वमूलम् ॥
 हिता गतिः प्राप्तिर्यस्येति बलविशेषणम् । वातश्लेष्महरं शुष्कमिति
 वाग्भटः ।

इति मूलकगुणाः ॥

गाजरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
 आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्तवृषापहम् ॥

गाजरमूल ।

माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
 रुच्याल्पवातकृत्पथ्या न वर्षासु हिताऽधिका ॥

अधिका बाहुल्येन भक्षिता ।

मायीणमूल ।

रसोनोऽम्लरसोनस्स्याद् गुरुष्णः कफवातनुत् ।
 अरुचिक्रिमिहृद्रोगशोकघ्नश्च रसायनः ॥

अम्लरसोनः अम्लरसशून्य इत्यर्थः ।

शुभ्रलसण ।

रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।

पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो विलोहितः ॥

गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नाळमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रसञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥
रसेन चोष्णः कटुपिच्छलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।
बृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भगनास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकृच्छ्रशोफान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥

लशुनविशेषगुणाः ।

पलाण्डुः कटुका बल्यः कफपित्तहरो गुरुः ।
बृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥

श्वेतपलाण्डुः ।

अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः ।
पलाण्डुर्नृपपूर्वस्स्याच्छिशिरः पित्तनाशनः ॥
कफहृदीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

तथा—

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं क्षारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः ।
कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽग्निदीपनः ॥

अतिदीपनः दाहकृत् ।

रक्तपलाण्डुः ।

सूरणः कटुरुष्णश्च पाचनः क्रिमिवातहा ।
श्वासकासकफान् हन्ति परं दुर्नामनाशनः ॥
गुल्मशूलक्रिमिघ्नश्च गुरुरसविकारकृत् ॥

रक्तसूरणः ।

श्वेतसूरणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः ।
गुल्मशूलादिदोषघ्नः सर्वारोचकहारकः ॥

श्वेतसूरणः ।

बल्यः कदल्याः कन्दस्स्यात् कफपित्तहरो गुरुः ।
बातलो रक्तशमनः कषायो रूक्षशीतलः ॥

कदलीकन्द ।

मुखालुस्स्यान्मधुरसः शिशिरः पित्तनाशनः ।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोषतृषापहः ॥

मुखाळू ।

पिण्डालुर्मधुरश्शीतो मूत्रकृच्छ्रामयापहः ।
दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यस्सन्तर्पणो गुरुः ॥

ननु

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

इति वाग्भटः । इह तु मधुरश्शीत इति पित्तघ्नत्वं चानेनोक्तं भवति ।
चरके तु त्रिदोषकरत्वमिति महान् विरोधः । मैवम् । वग्भटोक्तिः पत्र-
विषया , चरकोक्तिरपक्वकन्दविषया । मधुरत्वाद्युक्तिस्तु पक्वविषयेति
न कोऽपि विरोधः ।

पिण्डालुः , मोहलकान्दे भाषया ।

रक्तपिण्डालुकश्शीतो मधुराम्लः श्रमापहः ।
पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥

रक्ताळू ।

कासालुरुग्रकण्डूतिर्वातश्लेष्मामयापहः ।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥

कांसाळू ।

फोडालुः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ।

फोडाळू ।

पानीयालुश्चिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ।

पानीयाळू ।

नीलाळुर्मधुरश्शीतः पित्तदाहश्रमापहः ।

नीलाळूः

कटूष्णो महिषीकन्दः कफवातामयापहः ।
 घृक्षजाड्यकरो रुच्यो महासिद्धिकरस्मिन् ॥

महिषीकन्दः ।

हस्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः ।
 त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठविषवीसर्पनाशनः ॥

हस्तिकन्दः ।

कोलकन्दः कटुश्चोष्णः क्रिमिदोषविनाशनः ।
 वान्तिविदल्यर्दिशमनो विषदोषनिवारणः ।

कोलकन्दः ।

वाराही तिक्तकटुको विषपित्तकफापहः ।
 कुष्ठमेहक्रिमिकरो वृष्यो बल्यो रसायनः ॥

वाराहीकन्दः ।

विष्णुकन्दस्तु मधुरश्शिशिरः पित्तनाशनः ।
 दाहशोफहरो रुच्यस्सन्तर्पणकरः परः ॥

विष्णुकन्दः ।

मधुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः ।
 रक्तदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूविनाशनः ॥

धरणीकन्दः ।

नान्कुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित् ।
 अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥

नकुलीकन्दः ।

मालाकन्दस्सुतीक्ष्णस्स्याद्गण्डमालाविनाशनः ।
 दीपनो गुल्महारी च वातश्लेष्मापकर्षकृत् ॥

मालाकन्दः ।

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा च पित्तनुत् ।
 ज्ञेया च कफकृत्पुष्टिबलवीर्यविवर्धिनी ॥

विदारीकन्दः ।

मधुरश्चात्मलीकन्दो मलसङ्गहरोधजित् ।
शिशिरः पित्तदाहार्तिशोकसन्तापनाशनः ॥

सांवरीकन्द ।

चाण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तासदोषनुत् ।
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥

चाण्डालकन्द ।

त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशिनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषव्रणहरा परा ॥

त्रिपर्णीकन्द ।

लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीबन्ध्यात्वविनाशिनी ।
रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥

लक्ष्मणाकन्द ।

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा गुणकरा मताः ।
मधुराश्च कषायाश्च पित्तासृग्दाहनाशनाः ॥

पद्मादिकन्दाः ।

छिच्छीकन्दः कटुः पाके गुरुः श्लेष्मानिलापहः ।
अतिसारकिमिहरो बहुमूत्रो रुचिप्रदः ॥

मांठभूले ।

आर्द्रकं तरुणं रुच्यं वातलं कफरक्तजित् ।
सगुडाद्रं मतं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ॥
विट्भेदिहृद्यमत्युष्णं पोषणं स्वरसादनुत् ।

तथा —

कटूष्णमार्द्रकं रुच्यं वृष्यं पाके हिमं लघु ।
मूत्रलं वृंहणं कण्ठ्यं दीपनं पाचनं जयेत् ॥
गुल्मानाहयकृत्तन्द्राशूलार्शःशोषपीनसान् ।

कासश्वासज्वरच्छर्दिहृच्छ्वासप्रबलानिलान् ॥

आर्द्रकस्य रसस्सद्यः पूरणात् कर्णशूलनुत् ।

आले ।

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातासकुष्ठनुत् ।

मेहकण्डूव्रणान् हन्ति हेमवर्णविधायिनी ॥

हरिद्रा ।

सैठी सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।

कफासकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा ॥

अम्बेहळेदि ।

गन्धपत्रा कटुस्वादुतिक्तोष्णा कफवातजित् ।

कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥

कचोराघोर । गन्धपलाश इति मालवे प्रसिद्धः ।

कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः कफकासविनाशनः ।

मुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत् ॥

कचोरा ।

शृङ्गाटकशोणितपित्तहारी लघुस्सरो वृष्यतमो विशेषात् ।

त्रिदोषतापभ्रमतापहारी रुचिप्रदो मेहनदार्व्यहेतुः ॥

^६ त्रिदोषतापः त्रिदोषज्वरः । तापः दाहः ।

सिंघाटे ।

हन्त्यम्लपित्तमरुचिं वमिदाहमोहतृष्णामदक्लमहरं च सुशीतलं च ।

कण्ठस्य शोषशमनं गुरु वातरक्ते क्षीणे च पथ्यमातिचारु कसेरुकं स्यात् ॥

कसेरु ।

१. J₁. omits the word.

२. P₂. गौठी ।

३. J₁. तीक्ष्णोष्णा ।

४. J₁. तीक्ष्णोष्णः ।

५. Bh. तापज्वरदाहहारी ।

६. T₁. J₁. Bh. omit त्रिदोष दाह

अथ पत्रशाकाः

तत्र वास्तुकम् —

तदेकं तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्द्रौढवास्तुकम् ।
 प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ॥
 वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ॥

सरं ग्रीहास्रपित्तार्शः क्रिमिदोषत्रयापहम् ।

तथा—

वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमम्लमपि दोषजित्परम् ।
 रोचनं ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥

चाकवत ।

चुक्रं स्यादम्लपत्रं तु लघूष्णं वातगुल्मनुत् ।
 रुचिकृद्दीपनं पथ्यमीषत्पित्तकरं परम् ॥

चुका ।

चिच्छी वास्तुकतुल्या स्यात् सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।
 प्रमेहमूत्रकुच्छ्मी पथ्या च रुचिकारिणी ॥

चील ।

श्वेतचिच्छी सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
 त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

वथुवा ।

श्वानचिच्छी कटुस्तीक्ष्णा कण्डूतिव्रणहारिणी ।

सुणेचिल ।

श्लिष्टपत्रमवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् ।
 कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥

सेउगपत्रे

पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् ।
 रक्तपिचहरं ग्राहि ज्ञेयं सन्तर्पणं परम् ॥

पालस्त्र ।

पुष्कलः पुष्टिकृद्रुच्यः पित्तघ्नः श्लेष्मलो लघुः ।
किञ्चिदुष्णो रक्तवर्णो वातरोगे न तौ हितौ ॥

पोकळा ।

राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा ।
सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥

दोन्ही राजगिरे ।

मारिषो रेचकश्शीतो गुरुर्मदस्त्रिदोषजित् ।

अन्यत्र तु —

मारिषो मधुरश्शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ।
रक्तमाषो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरस्सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥

मांठ ।

उपोदकी कटुश्शीता कषाया मधुरा च सा ।
निद्रालसकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥

मोटीवेली ।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी ।
रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम् ॥

क्षुद्रवेली ।

उपोदकी तृतीया च वनजा वन्यजाह्वया ।
वन्याप्युपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी परा ॥

रानवेली ।

क्षुपोपोदकनाम्नी च बल्लिस्सा मूलपोतिका ।
मूलपोतिस्त्रिदोषघ्नी वृष्या बल्या लघुश्च सा ॥
बेलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी ।

बसला ।

१० J1. omits this Verse.

२० T2. adds बल्या वृत्तनबलकरी । बलपुष्टिकरी विद्यमानबलवृद्धिकरी ।

कुणञ्जरास्त्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपनः ।
ईषत्कषायस्संग्राही पित्तश्लेष्महरो लघुः ॥

कुंजीर ।

झरसी मूत्रदोषघ्नी वातला पित्तजन्तुनुत् ।
मधुरा विरसा तिक्ता शैस्तात्यन्तमरोचके ॥

थोर, झरसी ।

सूक्ष्मपत्रा तु झरसी तद्गुणा लघुदीपनी ।

धाकुटी झरसी ।

अन्यत्र तु — झरसीशाकं प्रकृत्य

तिक्तं कटूष्णं दोषघ्नं कफवातहरं परम् ।
रेचनं दीपनं रुच्यं क्रिमिशूलव्रणापहम् ॥
झरश्चिरी झरा थुल्या पत्रिका झरपत्रिका ।

सूक्ष्मपत्रा ।

कपित्थपत्रा शकुला जातिचित्रकपत्रिका ।

स्थूलपत्रेत्यभिधानात् ।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विष्णूत्रदोषापहमामयघ्नम् ।
दृष्टिप्रसादं कुरुते विशेषात् संशीलितं दीप्तिकरं च बह्वैः ॥

कुसुम्भशाक ।

मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा ।
वातपित्तोत्थदोषघ्नी प्लीहजन्तुविनाशिनी ॥

रानसेउप ।

कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्महृद्दीपनश्च सः ।

वनकुसुम्भ ।

शतपुष्पादलं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलनुत् ।
वातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तकृद्गचिकौरकम् ॥

तउप ।

१. १. P1. P2. शक्तात्यन्त ।

२. T2. adls विष्णूत्राश्रितवातगद्वि कारदारि । आमशास्तज्ज-नितोपदवाः ।

२, J1, दावकम् ।

तण्डुलीयकदलं हिममर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि ।
ग्राहकं च मधुरं च विपाके दाहशोफशमनं रुचिदायि ॥

तांदुलजा ।

पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥

पानीयतांदुलजा ।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिभिवातकफावहम् ।
कण्ठामयहरं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

मोहरीपत्र ।

सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपनुत् ।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

शिरसपत्र ।

चोङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।
दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यातिसारजित् ॥

आवर्ती ।

घोला च घोलिका घोलिः कलं दुष्कफकारकः ।
क्षेत्रजा लवणा रुच्या चाम्ला वातकफापहा ॥

सेतीचेघोल ।

आरण्या घोलिका चाम्ला रुक्षा रुच्यानिलापहा ।

रानघोल ।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ।

मलांचीघोल ।

वर्षाभूवसुकौ वण्यौ कफमान्द्यानिलापहौ ।
शाके रुक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥

बिट्ठळि वसु ।

१. Bh. omits this verse.

२. P₁. P₂. चागोरी

३. T₁. T₂. दुष्कफम् ?

जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा ।
क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्यविवर्धिनी ॥
एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता ।
भूतविद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥

हरिणवेलिद्वय ।

स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
शिशिरा वातपित्तासृग दाहजिह्वलवर्धिनी ॥
हेमहरिणवेलि ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपस्त्ववरः स्मृतः ॥
आसुकर्णी कटूष्णा च कफपित्तहरा सरा ।
आनाहज्वरशूलार्तिनाशिनी पाचनी परा ॥
भोपनी ।

वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषजित् ।
वृष्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषविनाशिनी ॥
वासेनि ।

वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छलं कफवातकृत् ।
बल्यं कासापदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥
दोन्हीफाज्जी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला ग्रीहशूलविनाशिनी ।
वातहृदीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥
आंवटवेलि ।

१. The revisor adds in the margin of a previous folio:
'जीवन्ती त्रिदोषहन्त्रा । खाडे कुष्ठे महाराष्ट्रभाषया ताक । कानडीभाषया हाल
गुणकी पला ।'

२. J₁. स्वर्णजीवन्तिका ।

३. P₁. P₂. दाहकृद् ।

४. J₁. वत्सदानी ।

स्यातामुभौ गोक्षुरकौ तु शीतलौ
बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ
रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः ॥

सराटेद्वय ।

सीतिवारस्तु सङ्गाही कषायोष्णस्त्रिदोषनुत् ।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनम् ॥

कुरद्व ।

शैणस्त्वम्लकषायश्च मलगर्भास्रपातनः ।
वान्निःकृद्वातकफनुज्ज्ञेयस्तीव्रोऽङ्गमर्दजित् ॥

सर्ण ।

अम्बष्टा स तषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥

आंवाडा ।

महाराष्ट्री कटुस्तिक्ता कषाया मुखशोधिनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिवर्हिणी ॥

पिंपलगा ।

कैचमार्ची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशिनी ।
शूलार्शश्शोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥

कामोणी ।

१. J₁. सितारस्तु ; Bh. सितिवारस्तु ।
२. P₁ P₂. शाण ।
३. Bh. adds ताग इति भाषायाम् ।
४. J. The revisor adds in the margin :—

अम्बष्टाम्बालिका मार्ची कुची दन्तशठाम्बिका ।

अम्लोऽम्लको आम्लकश्च वल्कलं तन्तुरूपधृक् ॥

आम्लकोऽप्रतमक्षोष्णः कटो पवनदोषजित् ।

मेघ्यः शाकवरश्चैव बहिष्टृद्धिकरः परम् ॥

अम्बष्टाचे शाकगुण ।

५. Bh. काकमार्ची ।
६. Bh. कटुकण्डूति ।

महाचञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलशोधिनी ।
गुल्मशूलोदरार्शोऽतिविषघ्नी च रसायनी ॥

क्षुद्रचञ्चुश्च मधुरा कटूष्णा च कषायका ।
दीपनी शूलगुल्मार्शश्मनी च विबन्धकृत् ॥

चञ्चूद्वय ।

कासमर्दश्च तिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।
अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

कासवदा ।

अजगन्धा कटूष्णा च वातगुल्मोदरापहा ।
कर्णव्रणार्तिशूलघ्नी पीता चेदञ्जने हिता ॥

तिलवणी ।

चक्रमर्दः कटुस्तीव्रमदो वातकफापहः ।
व्रणकण्डूतिक्षुष्टार्तिदद्दुषामादिदोषनुत् ॥

तरवटा ।

'द्वीपान्तरसमुत्पन्नस्समहान् दद्रुहा परम् ।

काण्ठेतरवटा ।

प्रसारिणी गुरूष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।
अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ॥

चान्दवेलि । हीलमोचिकेति नामान्तरम् ।

ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् ।
बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च कुर्यादायुःप्रवर्द्धिनी ॥

ब्राह्मी ।

ब्राह्मी तु सूक्ष्मपत्रान्या स्निग्धपत्रा जलोद्भवा ।
ब्राह्मी तिक्ता च सोष्णा च बलवातामदोषजित् ॥

बांवि ।

१. J1. omits द्वीपा.....परम् । काण्ठे तरवटा ।

२. T2. adds the explanation : बुद्धिर्लोकम्यवहारदाक्षिण्यम् ।
अज्ञा शास्त्रीयव्यवहारे । मेधा धारणा ।

३. J1. उद ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

चिर्वल्लिका चैव कटुः कषाया
जीर्णज्वरे चातिहिता रसायनी ।

पीबलिभाल ।

गोलोमिका कटुस्निग्धा त्रिदोषशमनी हिमा ।
मलरोगप्रशमनी दोषघ्नी ग्राहिणी च सा ॥

महागोलोमिका तद्वत् । कामलीति उत्तरापये प्रमिद्धा ।

पाथरी ।

मैच्छाक्षी शिशिरा वृष्या व्रणदोषक्षयापहा ।

होनगुन्दा ।

द्रोणपुष्पी कटुस्सोष्णा रुच्या शान्तिकक्षापहा ।

अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥

तथा —

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रुच्यं शुक्रं च पित्तजिह्व ।

मेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

कुग्मा ।

सुगन्धिर्वातपित्तघ्नी लघ्वरुच्या ज्वरे हिता ।

व्यञ्जनालङ्कृतिः शीता सार्द्रा कुस्तुम्बरी स्मृता ॥

शुष्कं कुस्तुम्बरीपत्रं वातार्थः पित्तगुल्मजिह्व ॥

प्रीतिदीप ।

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपिनी ।

अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥

मेथी ।

रुच्यं सुगन्धि कैडर्यपत्रं गरकफानिलान् ।

जयेदारुं परं शुष्कं पत्रं वल्यं त्रिदोषनुत् ॥

कालशाकः, करेयक इति काशीका

१. J1. omits महा. ... प्रमिद्धा ।

२. P1. F2. मठाक्षी ।

३. J1. पित्तकृत् ।

४. J1. omits इति. ... प्रयोगपरिज्ञातः ।

‘रमणो रामणः कालशाकः कैडर्य इत्यभिधानाद्’ इति श्राद्धप्रकरणे
प्रयोगपारिजातः ।

गाङ्गेरुकदलं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःशोफोदराशोघ्नं वातलं प्राणि पिच्छलम् ॥
कारीशाक ।

बल्यं हिमं स्वाद्वगस्त्यं भूतकासत्रिदोषजित् ।
श्रमवैवर्ण्यजित्पत्रमागस्त्यं नातिशीतलम् ।
नक्तान्धानां हितं नस्यात् तत्स्याच्चातुर्थिकापहम् ॥
श्वेतागस्त्यपत्र ।

रक्तागस्त्यदलं रुच्यं विषवीसर्पकुष्ठजित् ।
तत्पुष्पं सर्वपापघ्नमगस्तिफलमधिकृत् ॥
अवृष्यं रोचनं रूक्षं वातलं कफपित्तजित् ॥
रक्तागस्त्यपत्र ।

खादु बिम्बीदलं शीतं वातपित्तास्रपित्तजित् ।
कामलापाण्डुतृष्णाघ्नं मेदःशुष्ककफप्रदम् ॥
बिबीपत्र ।

पत्रं मृरणजं तीक्ष्णं रूक्षमुष्णं विकारि च ।
कृमिश्लेष्मार्शसां पथ्यं तद्वन्नालं सरं गुरु ।
सूरणपत्रनालशुणाः ।

श्रीवल्ली कटुकाम्ना च वातशोफकफापहा ।
तत्फलं तैललेपघ्नमैत्युष्णं रुचिकृत्परम् ॥
शीकेकायीपत्रफल्गुणाः ।

पटुशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः ।
नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥
नालीक ।

-
१. Bh. शुष्ककफप्रदम् ।
२. J1. लघु ।
३. J1. P1. P2. मलयम्लम् ।

करम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता अधुरा शुक्रकारिणी ॥

कलम्बी ।

शीतिवारश्शितिवरस्वस्तिकस्तुनिषक्कः ।
श्रीवारकस्तचिपत्रः पर्णाकः कुक्कुटश्शिखी ॥
चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥

चतुष्पत्री ।

मुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषग्रहापहः ।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ॥
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥

मुणमुण ।

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् ।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥

मूलकपत्र ।

यवानीशाकमाश्रेयं रुच्यं वातरूक्षप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहन् ॥

वोवापत्र ।

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्यानाष्टीलिकागुल्मशूलदोथोदराणि च ॥

सेर इति भाषया । निवडिङ्ग ।

पर्वटो हन्ति पित्तासं ज्वरतृष्णाकफभ्रमात् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहदुद्वातलो लघुः ॥

पित्तपापडा ।

१. All Mss. other than J₁. omit this verse.
२. J₁. omits the name 'चतुष्पत्री' ।
३. P₁. P₂. नाङ्गीतिका ।
४. J₁. omits the name निवडिङ्ग ।

रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुहन्तशोधकृत्

चणकपत्र ।

कैलायशाकं भेदि स्याच्छुष्टु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

वाठाण्याचीं पत्रे ।

कैान्ता कफघ्नी चक्षुष्या पथ्या स्वादुकषायका ।

केना ।

धन्वन्तरिनिघण्टौ—

अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममलं सरम् ।
दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥

श्वेतम् । कृष्णं तु—

दुर्नामकृच्छ्यामलशाकूठं तु
मन्दाग्निविष्णुंश्रविबन्धहन्तं ।

चैमकुरा । अष्ट महाराष्ट्राः ।

इति संक्षेपतः पत्रशाकानि ।

१. Bh. adds before कलायशाकं etc.—

चणकाम्लकमलम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् ।

कवणजुरसं रुच्यं शलाजीर्णविबन्धनुष ॥

आंब चण्याची ।

२. J1. transposes the portion कैान्ता कफघ्नी till the end of this section to the अग्र—section which comes after the next section in (p. 77)

Bh. कैना कफघ्नी ।

३. J1 विबन्धहारि ।

४. T 4. adds the explanation: दुर्नामकं, हन्ततीति कृत्, अर्षाव-
मिश्रितः । इयत्तं कृष्णम् ।

५. Bh. has आन्ध्रेषु चैमकुरा इति ।

अथ करीराणि ।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

तथा —

करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं कटुशीतलम् ।
पित्तास्रदाहकुच्छ्र्दनं रुचिकृत्पर्वनिर्गुणम् ॥

वंशाकुर ।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरविल्वङ्कुरास्मराः ।
शतावरीङ्कुरास्तिका वृष्या दोषत्रयापहाः ॥

इति करीराणि ।

अग्राणि प्रसिद्धानि ।

अथ फलानि ।

शूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं
विष्मूत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गुष्ठिप्रदम् ।
वृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं
कूश्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो बह्वीफलानां पुनः ॥

पिचनुत्तत्र कूश्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।
पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं रेतोविकारिणाम् ॥

कूश्माण्डम् ।

१. J1. करीरमाध्मानकरं ।

२. J1. reads: इत्यङ्कुराः ॥

३. J1. reads: अग्रं वेत्राप्रारिः । आह वाग्मटः—वेत्राग्रं वृद्धती भाषा इति ।

४. रेतोविकारिणाम् ।

इङ्गरी शीतला रुच्या दाहपित्तास्रदोषजित् ।
शोषहृत्तर्पणी गौर्या जाड्यहा मूत्ररोधनुत् ॥

तथा—

बालं उङ्गरिकाफलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं
तृष्णादाहनिवर्हणं च रुचिकृत् सन्तर्पणं पुष्टिदम् ।
वीर्योन्मेषकरं लघु प्रबलदं भ्रान्तिभ्रमिध्वंसनं
पक्वं चेत्कुरुते तदेव मधुरं तृदाहरक्तं गुरु ॥

देवडांगरं ।

वृष्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रवृद्धिं च दत्ते
पित्तोन्मादापहरणकरं षड्भुजं वीर्यकारि ।
तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं च पाके
निष्पक्वं चेत्तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ॥

— षड्भुजाकर्कटी, मालवे प्रसिद्धा ।

कर्कटी मधुरा शीता तिक्तौ च कफपित्तजित् ।
रक्तदोषकरा पैथ्या मूत्ररोधार्तिनाशिनी ॥

किञ्च—

मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि
कृच्छ्राश्मरीप्रमथनं विनिहन्ति पित्तम् ।
भ्रान्तिघ्नमस्रबहुदाहनिवारि रुच्यं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥

कौकडी ।

१. Bh. adds:— काळा भोंपळा इति भाषायाम्

२. T2 adds the explanation तदनु तारुण्ये । किञ्चिदम्लं स्वल्पं तिक्तम् ।

३. J1 पक्वा ।

४. Bb. मधुकर्कटी P1 P2 T1 T2 omit this word.

त्रपुसस्य फलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु ।

भ्रमपित्तविदाहार्तिवान्तिहृद् बहुमूत्रदम् ॥

तौसीकाकडी, कोङ्कणे प्रसिद्धा ।

एवोरुक्कं पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् ।

सन्तोषमूर्च्छापहरं च तृप्तिदं वातप्रकोपाय घनं सुसेवितम् ।

मल्लं चै वाळुक ।

वाळुकी मधुरा शीताभ्याना हृद्या भ्रमापहा ।

श्मारदचिर्भिट ।

बाल्ये तित्ता चिर्भिटी किञ्चिदभ्ला

गौल्योपेता दीपिनी सा च पाके ।

शुक्लातित्ता श्लेष्मवातारुचिघ्नी

जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपिनी च ॥

भेलेसेद ।

मृगाक्षी कटुका तित्ता पाकेऽभ्ला वातनाशिनी ।

पित्तकृत्पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥

सेन्दणी ।

चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशिनी ।

मधुरा तृप्तिदा हृद्या दाहशोफापहारिणी ॥

पटोलसदृश वालुक ।

डिण्डिशोरुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।

सुशीतो वातलो रुक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥

दिण्डसे^३ ।

१. Tr. Bh. add the expansion: शुक्ला अतिपक्वा । अतित्ता निःशेषगततित्तरसा, अतिमधुरेत्यर्थः ।

२. P१ P२. पितृहृत् ।

३. P1. डिण्डसे P2. हिण्डसे . J1. दिण्डसे ।

कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ।
गुरुस्सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिबलप्रदा ॥

गोरक्षतुम्बी ।

तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत् ।
वृष्या वातप्रदा चैव बलपुष्टिविवर्धिनी ॥

दूधभोपळा ।

भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी ।
दन्तार्गलं दन्तशोथं धनुर्वातं च नाशयेत् ॥

भोचतुम्बी ।

कलिङ्गो मधुरश्शीतो दाहपित्तश्रमापहः ।
वृष्यस्सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिविवर्धनः ॥

कलिङ्गदे ।

सर्वजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
तेषु यैचाम्लमधुरं सक्षारं च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरं तप्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम् ॥

सर्वज् ।

हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराश्मानवातकृत् ।
वृष्या क्रिमिहरा चैव व्रणसंरोपणी परा ॥

तथा —

कोशातकी राजपदप्रपूर्वा मदात्यये पित्तगदे च युक्ता ।
श्रमे क्लमे मेहभगन्दरे च व्रणेषु पित्तेष्वपि नित्यपथ्या ॥

पारसादोडका ।

-
१. T2-adds पत्रा भोपळा । Bh. पत्रा भोपळा पर्वतीया ।
 २. Bh-adds कटु भोपळा ।
 ३. J1-सन्निपातमधुरम् ।

शिराकोशातकी पित्तशमनी क्षुत्तृषापहा ।
मेहे हिता सदा पथ्या पित्तच्छर्दिविनाशिनी ॥
शिरादोडका ।
फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।
कुहिरीद्वय ।
पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशिनी ।
बलपुष्टिकरा पथ्या ज्वेया दीपनपाचनी ॥
पटोली ।

तथा —

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
फलं त्रिदोषशमनं मूलं च स्याद्विरेचनम् ॥
चतुरङ्गपरवरं ।
चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिदूगुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥
पटवलेम् ।
असिशिम्बी तु मधुरा कषाया श्लेष्मापत्तजित् ।
व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदायिनी ॥
खड्गशिंवी ।
निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कषायमधुरौ रसे ।
कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ ॥
सङ्गाहि समवीर्यं स्यादीषच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ।
दोन्हीषेवडे ।

१. All mss. other than J₁. read only पखरं ।

२. T₂. चिचिण्डो.

३. P₁. P₂. T₁. J₁. खड्गशिंवी.

४. T₂. रुचिदायकौ .

अलसान्द्रफलं स्वादु कषायं कफवातजित् ।
विष्टम्भ्यरुच्यं रुच्यं च वह्निमान्द्यकरं गुरु ॥

च्यवलीच्या सेगा ।

रूक्षातिपित्तकृद् गुर्वी वातला गौरवाकुची ।
तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यशौविकारिणाम् ॥
वाकुची, गोबारी ।

शीतं श्लिष्टफलं वृष्यं पिच्छलं श्लेष्मलं गुरु ।
दीपनं वातपित्तघ्नं वर्ण्यं दुर्नाममेहजित् ॥
श्लिष्टफलं श्वेतम् ।

श्लिष्टं रक्तं कटु स्निग्धं स्वादु तीक्ष्णं हिमं गुरु ।
चक्षुष्यं स्तन्यकृद् वृष्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥
मेदोगुल्मोदरश्वासवैस्वर्यक्रिमिशोफजित् ॥
रक्तश्लिष्टम् ।

धातादिदोषनुद्वल्यं मूलं तस्योष्णमैषिकृत् ।
श्लिष्टमूलम् ।

श्लिष्टपुष्पं गुरु हिमं पित्तश्लेष्मक्रिमिप्रणुत् ।
चक्षुष्यं शुक्रलं रुच्यं बृंहणं दीपनं सरम् ॥

इति श्लिष्टः ।

आगस्त्यं तरुणं रुच्यं बालं पित्तकफक्रिमीन् ।
हन्ति चक्षुर्वर्णे शस्तं मध्यमं कुसुमं लघु ॥

अगस्त्यफलपुष्पगुणाः ।

-
१. T₂. वातकृद् .
 २. J₁. omits this verse.
 ३. P₁. Bh. अमिजित् .
 ४. J₁. omits this line.

पनसस्य फलं बालं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःश्लेष्मकरं बल्यं तृद्धाहानिलपित्तजित् ॥
लवणादियुतं रुच्यं मध्यपक्वं तथा गुरु ।

फणस अपक्व ।

पनसं मधुरं सुपिच्छलं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् ।
श्रमदाहविशोषनाशनं रुचिहृद् ग्राहि च दुर्जरं परम् ॥
पक्वपनस ।

ईषत्कषायमधुरं तद्वीजं वातलं गुरु ।
तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

तथा —

मज्जा पनसजो बृण्यो वातपित्तकफावहः ।
पनसबीज ।

विशेषात्पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ।

१. Bh. adds after फणसः —

मदनपालनिषष्टौ —

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥
आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
पनसोद्भूतबीजानि बृण्याणि मधुराणि च ॥
गुरुणि बहुबर्चांसि स्रष्टुमूत्राणि तानि च ।
मधुरास्तस्य पित्तघ्नाः बृण्याः श्लेष्मानिलापहाः ॥

२. P1. सुपिच्छलत्, T2. सुपिच्छलम् .

३. P1; P2. रुचिहृद् ।

कोमलं नीलवृन्ताकं मधुरं बृंहणं गुरु ।
पित्तघ्नं प्रीणनं जाड्यं विष्टम्भि कफवातकुत् ॥
नीलवृन्ताक ।

त्रिदोषशमनं पथ्यं सुखादु कटु दीपनम् ।
सर्वव्याधिहरं हृद्यमुष्णं क्लार्तारिकाफलम् ॥
डोरलीवांगी ।

रुच्यं स्वयं ज्वरश्वासकासार्यस्सर्वरोगजित् ।
हृद्यं कटु रसे पाके क्षुद्रं वार्ताकिकाफलम् ॥
सूक्ष्मवांगी ।

चित्रफला कण्टकिनी महती कटुफला तथा ।
मिश्रवर्णफला नीलफला रक्तफला तथा ॥

शाकश्रेष्ठा रक्तफला नृपप्रियफला तथा ।
वार्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।
बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुर्वातेषु निन्दिता ॥
सर्ववांगी ।

बालं पथ्यं त्रिदोषघ्नं मध्यमं पित्तवर्धनम् ।
पक्वं श्लेष्मकरं विद्यात् समस्तं बृहतीफलम् ॥
डोरली ।

विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
श्वेतडोरली ।

कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासनुत् ।
प्रतिश्यायार्तिदोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥
रिङ्गणी ।

१. J1. omits डोरलीवाङ्गी and the next verse, possibly due to the scribe.

२. J1. वृत्तफला ।

लवणमरिचचूर्णेनावृतं रामठाढ्यं
दहनवदनपक्कं कञ्चुकान्तं नितान्तम् ।
हरति पवनसङ्घं श्लेष्महन्तु प्रसिद्धं
जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरित्रम् ॥

अन्यत्र —

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
कफभेदानिलामग्नमत्यर्थं लघु दीपनम् ।
तदेवं हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥
भरीत ।
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
तदर्शस्सु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥
श्वेतवृन्ताक ।
भेण्डां त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ।
भेण्डी ।

अथ कदली ।

तत्र —

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
पर्णं च शूलशमनं कदलीभवं स्यात् ॥

किञ्च —

रम्भापक्कफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा
पित्तास्रप्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले ।

१. T₁; J₁. कफभेदानिला, Bh. कफभेदोऽनिला ।

२. J₁. पित्तं नास्तिविमर्दनम् ।

सद्यः शुक्रविवृद्धिदं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्तामौ मुखदं कफामयहरं सन्तर्पणं जर्जरम् ॥

महारम्भाफलं शीतं तुष्टिपुष्टिकरं गुरु ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं तीव्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

महाकदली ।

स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा ।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥

कढकेली ।

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च बद्ध्याऽग्ने दीपनकारिणी च ।
तृषापहा दाहविमोचनी च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

तथा —

क्षुद्रं रम्भाफलं शीतं स्वादुपाकरसं गुरु ।
पित्तप्रदरदाहघ्नं वृष्यं नात्यर्थदीपनम् ॥

सोनकेली ।

गिरिकदली हिममधुरा बलवीर्यविवृद्धिदायिनी रुचिरा ।
तृदपित्तदाहशोषप्रशमनकरी दुर्जरा च गुरुः ॥

बैनकदली ।

कृष्णं रम्भाफलं रुच्यं कषायमधुरं तथा ।
मेहं पित्तं तृषां हन्ति बृंहणं वातलं लघु ॥

कौळकेलि ।

-
१. J₁. कफामयकरम् ।
 २. All Mss. other than J₁ omit this name.
 ३. J₁. रुच्या ।
 ४. All Mss. other than J₁. omit this name.
 ५. All Mss. other than J₁. omit this name.

मुष्कः कटुकोऽजलः रोचनः पाचनः ।
 ग्रीहगुल्मोदशर्तिः द्विधा दुग्धशुभान्वितः ॥

मौलें ।

श्लेष्मान्तकः कटुहिमो मधुरः कषायः
 स्वादुः पाचनकः क्रिमिशूलहारी ।
 आमामदोषालोचबहुव्रणार्ति-
 विस्फोटशान्तिकरणः कैफहारणश्च ॥

तथा —

केश्यस्सतिक्तो रुक्षोष्णो मधुरस्तुवरः कटुः ।
 विषवीसर्पविस्फोटव्रणपित्तकफप्रशुत् ॥
 फलं तु मधुरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
 कषायं कटुकं पाके अग्निपित्तकफास्रजित् ॥
 तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु ।
 विष्टम्भि बृंहणं रुधं वातपित्तकफास्रजित् ॥

भौकरें सेळवंटी ।

भूकचुदारो मधुरः क्रिमिदोषनिवारणः ।
 वातप्रकोपनः किञ्चिच्छीतलः श्वर्णमारकः ॥

गोधणी ।

अथ नारिकेलः ।

नारिकेलो गुरुस्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः ।
 अर्धपक्वस्तृपाशोपममनो दुर्जरः परम् ॥

मधुरं मधुनारिकेल्युक्तं शिशिरं दाहवृषतिपित्तहारि ।
बलपुष्टिकरं च कान्तिमयां कुरुते वीर्यविवर्धनं च रुच्यम् ॥

किञ्च —

माध्वीकं नारिकेलीफलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारश्रमशमनमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तिः ।
आमश्लेष्मप्रकोपं ज्वरं च कुरुते चारु कान्तिं वलं च
स्वैर्यं देहस्य दत्ते धनमभयनकलावर्धनं पित्तनाशि ॥
मोह कोष्णणे प्रसिद्धः ।

कर्बूरं नारिकेलस्य स्निग्धं च दुर्जरम् ।
दाहविष्टम्भदं रुच्यं च वीर्यविवर्धनम्
खीरं ।

[दात नारिकेलः ।]

पूगं गुरु हिमं रूक्षं कफपित्तद्वह् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमाकर्षणप्रदायकम् ॥
आर्द्रं तद्गुर्वगिष्यन्दि वह्निप्रतिद्वहं स्पृष्टम् ।
स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमर्थं तदुत्तमम् ॥
पूगफल ।

सिन्दीळं कफनाशकं शूलघ्नं तृणविनाशकम्
पित्तघ्नं ज्वरघ्नं तृणघ्नं तृणघ्नं तृणघ्नम् ।
हृद्रोगेषु हितं सन्तानं कान्तिप्रदायकम्
कारुदीर्घविरेकं ज्वरघ्नं तृणघ्नं च सिन्दीफलम् ॥
सिन्दीली ।

इषत्कण्ठयामुरा च तृणघ्नं तृणघ्नम् ।
बलया वृष्या च हृद्या च विशेषादुत्तमी गुरुः पा
उत्तमा ।

खर्जूरौ रक्तपित्तं शमयति मधुरः स्वादुपाकेऽतिशीत-
 स्तृष्णाशोषापहन्ता विषममृदुरुजाश्वासहिध्मापनोदी ।
 स्निग्धो वृष्यो बलासं जनयति सुतरां सेवितश्चाभिहन्ता
 रुच्यो हृद्यो नितान्तं श्रमजनितरुजं हन्ति सन्तर्पणेन ॥
 खर्जूर ।

दाहघ्नो मधुरोऽस्रपित्तशमनस्तृष्णातिशोफापहः
 स्निग्धः श्वासकफभयोदयहरः सन्तर्पणः पुष्टिदः
 बहेर्मान्द्यकरो गुरुर्विषहरो हृद्यश्च दत्ते बलं
 स्निग्धो वीर्यविवर्धनश्च कथितः पिण्डाख्यखर्जूरकः ॥
 पेंडखर्जूर ।

दाडिमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि ।
 ग्राहि दीपनकरं च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥
 दाडिमं द्विविधमीरितमायैरम्लमेकमपरं मधुरं च ।
 तत्र वातकफकारि किलाम्लं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् ॥
 दाडिम ।

ब्राह्मात्मिधुराम्ला च शीतापित्तातिदाहजित् ।
 मूत्ररोधहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥
 ब्राह्मे ।

गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहारिणी ।
 बाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशिनी ॥
 गोस्तनी ।

3. J₁ has this verse as follows

दाहघ्नी मधुरास्रपित्तशमनी तृष्णातिशोफापहा
 स्निग्धाश्वासकफभयोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
 बहेर्मान्द्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलं
 स्निग्धा वीर्यविवर्धनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥
 पिण्डखर्जूरौ ।

२. J₁ शीतापित्तादिदाहजित् P₁ P₂ शीतापित्तातिदाहजित् ।

३. J₁ omits this verse.

अञ्जसा मधुराम्ला च रसाला रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासहृष्टासनाशिनी जनवल्लभा ॥

द्वीपद्राक्षे ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविषदं पित्तास्रकोपग्रहं
मध्यं चाम्लरसं दृशान्तरगतं रुच्यं च वह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथा म्लसहितं तृष्णापित्ताग्रहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

अपि च ।

शीता पित्तास्रदोषं दमयति मधुरा स्निग्धपाकातिरुच्या
चक्षुष्या श्वासकासश्रमविषशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।
दाहाध्मानश्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा संक्षीणवीर्यानपि मदनकलाकैलियुक्तान् विधत्ते ॥
द्राक्षा, भव्यमिति नामान्तरम् ।

आमं भूपनसं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु ।
अन्नप्ररोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिबर्हणम् ॥
पक्वं तु पित्तहृत् स्वादु रसमातपदोषनुत् ॥

अनानस ।

कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वान्तिहृत् पित्तकारकः ।
पक्वस्तु मधुराम्लस्स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

कमरस ।

१. J. दृशान्तरगतम् ।

२. Bh. शमयति ।

३. J₁. सुक्षीण ।

४. कैलिवृष्यात् ।

५. द्राक्षाणः ।

६. J₁. omits this verse; P₁, P₂. आमं तु कैतकं रुच्यं Bh; आमं
तु कैतकं रुच्यं ।

अमृतफलं लघु वृष्यं सुखाद्यु जीन् इवेवोषात् ।
देहेषु मुदलानां बहुलं तदभ्यसे लोके ॥

अमृतफल ।

अथ बदराणि ।

बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लमुष्णमेव ।
कफकृत् पचनातिसाररक्तशोषार्तिविनाशनं च रुच्यम् ॥

इति साधारण्येन ।

राजबदरस्सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः ।
वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमानपहरति ॥

रायवोरे ।

भूवदरी मधुराम्लः कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥

भूवदरी ।

लघुबदरं मधुराम्लं पक्वं कफघातनाशनं रुच्यम् ।
स्निग्धं च जन्तुकारकभीषत्पित्तातिदाहशोषघ्नम् ॥

लघुबदरम् ।

पत्रं तु बादरं लेपे च्वरदाहविनाशनम् ।
त्वचा विस्फोटशयनी बीजं नेत्रान्मयापहम् ॥

बदरपत्रादिगुणाः ।

बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पवनघ्नम् ।
कण्ठशोषनकरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकल्पचर्मे च ॥

किञ्च

फलं पित्तमरुत्कफप्रदघ्नं मध्यं च तार्दग्वय-
पक्वं वृष्यकरं च हृद्यमथ ततः प्रवृणोति पत्रं बलम् ।

J₁. अथ बदरगुणाः ।

T₂. अमान् हरति ।

शूलाजीर्णविवर्णमाकृतकृधासार्तिमन्दाप्रिजित्

कासारोचकशोफशान्तिदगिरं स्यान्नातुलुङ्गं सदा ॥

त्वक् तिक्का दुर्जरा स्यात् क्रिमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं

मूलं पित्त(प्रकोप)प्रशमनमशिलारोचकं च गौल्यम् ।

वातार्ति कण्ठदाहं जटुरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं

बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशमकरं बीजपूरस्व पथ्यम् ॥

माहोलुङ्ग ।

अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च ।

स्यादामदोषक्रिमिनाशकारी कफापहः श्वातिनिषूदनश्च ॥

वन्नाहोलुङ्ग ।

मधुकर्कटी तु मधुरा शिशिरा दाहनाशिनी ।

त्रिदोषशमनी रुच्या श्रुत्या च गुरुदुर्जरा ॥

मधुकाकटी ।

नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुरुष्णं चैव रोचनम् ।

नारङ्ग ।

वातामं क्रिमिशूलघ्नं वक्ष्ये श्रमहरं परम् ।

वाताम, उत्तरे प्रसिद्धम् ।

निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं

गुल्मामवातहरमग्निविधुलिफारि ।

क्षुण्णमेतदथ कातकफार्तिकण्ट-

विच्छर्दिहारि परिपक्वतीव रुच्यम् ॥

निम्बू ।

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वायोऽहं पित्तहन्

पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं बद्धोऽवृद्धिप्रदम् ।

१. J₁. श्वातिमन्दा ।

२. J₁. शोकाशान्तिद ।

३. T₁. gives a note: इन्तीति शेषः in the margin.

४. J₁. वातामकिमि रसम् ॥ नरिङ्ग

पक्वं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुद्
वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च रुचिकृत् पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥

जम्बीर ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तनुत् ।
शोषघ्नस्तर्पणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥

साखरनिम्बू ।

अम्लवेतफलं चोष्णं तीक्ष्णं स्निग्धं च दीपनम् ।
वद्धमूलानपि व्याधीन् भिन्धाद्वज्रं गिरीनिव ।
संशूलानाहविष्टम्भान् जयेद्वातकफामयान् ॥
अम्लवेतसमम्लं च तीक्ष्णोष्णं भेदनं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तास्रदूषणम् ॥
रूक्षं विण्मद्यदोषघ्नं हृद्रोगाध्मानशूलजित् ।
हिध्मानाहानिलश्वासकासशूलवमिप्रणुत् ॥
द्रवीमवत्यजामांसं मलवस्त्रं सितं भवेत् ।
चणकाम्कोपमं स्वादु साम्लं स्यादग्निदीपनम् ॥

अम्लवेतस ।

साराम्लमाम्बातघ्नं कफपित्तकरं गुरु ।

साराम्ल ।

चौरं स्वादु कषायाम्लं रूक्षं गुर्वस्यशोघनम् ।
विशदं रोचनं हृद्यं शीतलं प्राहि वातलम् ॥
छर्द्यसूककफपित्तघ्नं विष्टम्भाध्मानबन्धनुत् ।

चोरनिम्बू ।

कफपित्ता मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः ।
वृष्यः पित्तानिलं हन्ति संग्राही व्रणनाशनः ॥

किञ्च —

कपित्थमाममम्लोष्णं कण्ठघ्नं ग्राहि वातलम् ।
दोषत्रयहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ॥

कंबीठ ।

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शीतलं लघु ।
दाहपित्तवर्मीमेहशोषघ्नं च रसायनम् ॥

आवला ।

काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायकटुकं तथा ।
शीतपित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तैरधिकं गुणैः ॥

काष्ठावला ।

प्राचीनामलकं रुच्यमुष्णं गुरु मलापहम् ।
वातघ्नं पित्तकफहृत् पक्वं तुवरपीलुवत् ॥

पाणीआवला ।

लवलीफलमसार्शःकफपित्तहरं गुरु ।
विशदं रोचनं रुक्षं स्वादुम्लतुवरं रसे ॥

रायआवला ।

चारः पित्तकफास्रघ्नः तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥
प्रियारुमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी बौमवर्धनः ॥

चारोळ्या ।

क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥

खिरणी ।

१. P1. P2. प्रमीमेह ।

२. P1, बलवर्धनः ।

आम्रातकं कषायाम्लमामं हृत्कण्ठकर्षणम् ।
पक्वं तु मधुराम्लाख्यं स्निग्धं किञ्चित्कफापहम् ॥
आंवाहं ।

चिञ्चात्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका ।
वातघ्नी पिच्छदाहासकफदोषप्रकोपिनी ॥

तथा —

पक्वं तु मधुराम्लं स्याद् भेदि विष्टम्भवातजित् ।
पक्वचिञ्चाफलरसो मधुरोऽम्लो रुचिप्रदः ॥

शोफपाककरो लेपे द्रणदोषविनाशनः ।
चिञ्चापत्रं तु शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ॥

तस्य शुष्कत्वचः क्षारः शूलमन्दाग्निनाशनः ।

इति चिञ्चा ।

दीपनं गुरु सङ्ग्राहि स्निग्धं बैल्वं तु कोमलम् ।
तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरानुरसं गुरु ॥

कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ।
काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥

दृढं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम् ॥

विरुवफल ।

संलक्ष्मी तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा ।
कुष्ठासकफवाताशौत्रिणदोषार्तिनाशिनी ॥

सौलफल ।

कार्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् ।
कफपित्तहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥

काकडे ।

J1: Bh लेपो ।

P1. F1. संलक्ष्मी. P2. मच्छकी ।

J1. साइल ।

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाह-
कण्ठार्तिदोषघ्नमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशिनी च
विष्टम्भदा त्वपि च रोचनपाचनी च ॥

जांबूल ।

विकण्टकः कषायः स्यात् कटुरूक्षो रुचिपदः ।
दीपनः कफहारी च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥
हंसीफल, बारतोडे इति नामान्तरम् ।

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं वातहृत्कफकुट् गुरु ।
आर्द्रमरीच ।

करीरः कटुकस्तीक्ष्णः छेद्युष्णो भेदनो जयेत् ।
दुर्नामकफवातामगरशोफक्रिमित्रणान् ॥
तस्य पुष्पं तु तुवरं वातकृत्कफपित्तजित् ।
फलं तिक्तं कषायोष्णं कटुकं रसपाकयोः ॥
विकारि मधुरं रूक्षं संग्राहि कफपित्तजित् ।
नेपथी ।

फांपटस्य फलं तिक्तं श्लेष्मलं क्रिमिनाशनम् ।
पित्तलं गुरु विष्टम्भि रुच्यं चार्णं परं स्मृतम् ॥
फांवेट ।

जीवन्तीफलमत्यर्थं मधुरं बृंहणं गुरु ।
दोडी ।

परण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृतप्लीहोदराशोभं कटुकं दीपनं परम् ॥
परण्डफल ।

तूदं गुरु सरं चाम्बलमामं तद्रक्तपित्तलम् ।
उष्णं पक्वं तु मधुरं शीतपित्तानिलापहम् ॥

तूत ।

कर्कटं तुवरं साम्लं गुरूष्णं रक्तपित्तलम् ।
सरं वातहरं श्लेष्महृत्पक्वं नासपित्तलम् ॥

मृगलेण्डिक ।

अथ हरीतकीप्रकरणम् ।

तोदनं लघु संग्राहि साम्लोष्णं वद्धिपित्तकृत् ।
स्निग्धं पक्वं तु मधुरं कषायं कफवातजित् ॥

तोरणं ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चैव नाम्ना सप्तविषा स्मृता ॥

अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी स्मृता ।

स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलान्या सामृता मता ।
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ॥

त्र्यसां तु चेतकी विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ।

विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिस्थानके ।

चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राद्वये

जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्तप्रभेदा बुधैः ॥

सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी धतेषु ज्ञेयेषु तु पूतनोदिता ।

विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगाजित् ॥

स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयन्नीमभयां वदन्ति ।
इत्थं यथायोगमभियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्प्रभावान्नात्र संशयः ॥

सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
मुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः ।
कालयोगात्स्वयं पक्वा निपतेद्या महीतले ।

नवा स्निग्धायता वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाभ्रमसि ।
निमज्जयेद्या तथैकस्मिन् फले चैव द्विकर्षता ॥

सर्वदा गुणकृत्सा तु ततोऽन्या तु विवर्जिता ।
जन्तुदिग्धां दावदग्धां जले पक्वे स्थितां पुनः ॥

ऊखरे चास्थितां भिक्षां वर्जयेत्तु हरीतकीम् ।
स्वाद्वम्लभावात् पवनं कटुतिक्ततया कफम् ॥

कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी ।
मण्डजत्वक्स्नायुमांसास्थिस्थिताः पञ्चामयोद्भवाः ॥

स्वादुकट्वम्लतिक्ताख्याः कषायाः क्रमशो रसाः ।
पथ्यो मज्जा च चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥

हरति प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्वपुः ।
हरीतकीति सा प्रोक्ता त्वकतिर्दीप्तिवाचकः ॥

हरीतकी तु दृष्णायां हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विष्यां नैव शस्यते ॥

१. P₁; P₂; T₂. दोषे नवज्वरे T₂. Gives another reading also. शोषे नवज्वरे इति केचिद् ॥

हिमाद्रिजायाश्च हिमाद्रिजाया गुणान् समग्रान् यदि वेद वेदः ।
धन्वन्तरिर्यत्र तरिर्न देवो भवे भवेद् भूरिभवो भवोऽपि ॥

गुणान्तराणि ग्रन्थान्तरतोऽवधेयानि ।

इति हरीतकीप्रकरणम् ।

अक्षं कषायं मधुरं पाके पित्तकफापहम् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यर्शं केश्यं वैस्वर्यजन्तुजित् ॥
चक्षुष्यं भेदनं रुक्षं लघु कासविनाशनम् ।
अक्षमज्जा मदकरः कफमारुतनाशनः ॥

व्याहडे ।

आक्षोटकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरुष्णं बृंहणं वृष्यं बल्यं विष्टम्भि रोचनम् ॥
हृद्यं क्षयास्रपवनदाहघ्नं रक्तपित्तलम् ।

अकरोटे ।

वाताम उष्णस्सुस्निग्धो वातघ्नश्शुक्रकृद् गुरुः ।
वाताममज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
स्निग्धोऽम्लकफकृच्छेदो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

वदाम ।

सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥

सेव ।

फलं तालस्य मधुरं गुरु स्निग्धं हिमं सरम् ।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं तर्पणं कफमांसकृत् ॥
सरं विष्टम्भीति विशेषणद्वयं संग्रहणीकरत्वं बोधयति ।
बीजं स्वादु रसे पाके मूत्रलं वातपित्तजित् ॥
पर्कं तालफलं पित्तं श्लेष्मगक्तविवर्धनम् ।
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्त्राभिष्यन्दशुक्रलम् ।

तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः ।
 श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहमधुरस्सरः ॥
 तालजं तरुणनोयमतीव प्राणिनां मदविकारकरं तु ।
 अम्लभावमुपयाति यदा तत्पित्तकृत्पवनदोषहरं च ॥
 तालगुणाः ।

सीताफलं सुमधुरं शीतलं पित्तनाशनम् ।
 सुपक्वं रुचिकृद्वाते हितं न कफकृत्परम् ॥
 सीताफलम् ।

अथाम्रप्रकरणम् ।

आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोष्णकरश्च बालः ।
 पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः कटुत्वादरुचिप्रदश्च ॥
 बालाम्बा ।

अपिच —

बालं पित्तानिलकफहरं तच्च बद्धास्थि तादृक्
 पक्वं दोषत्रितयशमनं सुष्ठु पुष्टिप्रदं च ।
 दत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि
 ख्यातं तृष्णाप्रशमनमथो साहकारं फलं स्यात् ॥

ते च त्रिविधाः । राजाम्रमहाराजाम्ररसाम्लभेदात् ।

राजाम्राः कोमलास्सर्वे कटुवम्लाः पित्तदाहकाः ।
 सुपक्वास्स्वादुमाधुर्यपुष्टिर्वीर्यबलप्रदाः ॥
 तत्राम्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रसोच्चयात् ।
 गुणाधिक्यं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥

किञ्च —

बालं राजफलं कफास्रपवनश्वासातिपित्तप्रदं
 मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।

१, P₁. कटुत्वाच्च रुचिप्रदश्च । T₂, P₁, P₂. add उष्णकरः दाहकश्च ।

पक्कं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्यं च चूताह्वयम् ॥

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् ।
रुच्यं सङ्गाहि शिशिरं पुष्यं तु रुचिदीपनम् ॥
अतिसारहरं पित्तप्रमेहकफनुत् परम् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि शीतलम् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतीव शोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद् भेदनं कफवातजित् ॥
पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥
कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्कं गुरु वातहरं परम् ॥
मधुराम्लरसं किञ्चिद् भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्कं यत् तद्भवेत्पित्तनाशनम् ।
रसस्याम्लस्य हानेश्च माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्याद् वातपित्तहरं परम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुर्वातहरस्सरः ॥
अह्वयस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।

तथा —

वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ।
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धयुग्गुरु शीतलम् ॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥

पक्वस्य सहकारस्य कंठविस्तारितो रसः ।
धर्मशुष्को मुहुर्देत आग्रातक इति स्मृतः ॥
आम्रवर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरस्स्मृतः ।
रुच्यस्सूर्याशुभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्तितः ॥

आम्रपोष्ठी ।

आम्रबीजं कषायं स्याल्लघ्वतीसारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥
आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।

इत्याम्रप्रकरणम् ॥

कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्ति-
पित्तप्रदं गुरु विदाहि विशोफकारि ।
पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं
कण्डूतियुक् च रुचिदीपनपुष्टिबल्यम् ॥

कोशाम्र, औबसोल ।

पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकम् ।
पाकै लघु विशेषेण विषशान्तिकरं स्मृतम् ॥

पिण्डारै ।

वौतकुंभफलं ग्राहि कफवातप्रकोपनम् ।
तदेव पक्वं मधुरं पित्तघ्नं रोचनं गुरु ॥

पोपया ।

अथ साधारण्येन फलगुणाः —

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥

१. T₂. रुच्यः शीतांशुभिः ।

२. T₁, J₁. omit this name, P₁, P₂. आम्रमोल ।

३. J₁. omits this verse.

फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ।
 फलं हिमादिदुर्वातव्याळकीटादिदूषितम् ॥
 अकालजं कुभूजं च पाकातीतं न भक्षयेत् ॥
 इति फलवर्गः ॥

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दृष्टिघ्नान्तिनुत् ।
 लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥
 काण्डवेळि ।
 रुच्यं रुक्षं ग्राहि वृष्यं वातलं वह्निसादनम् ।
 ईषत्कषायं स्वाद्वसपित्तप्रदरमेहजित् ॥
 प्रोक्तं रम्भागर्भकाण्डं श्लेष्मलं वह्निसादनम् ।
 बालदण्ड ।
 तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मघ्नान्तिहम् ।
 कटु त्रिमिहं कण्डूकुष्ठं रुचिकारकम् ॥
 सर्षपनाळ ।
 सर्वे संस्वेदजादशीताः दोषलाः पिच्छलाश्च ते ।
 गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥
 भृङ्गच्छेल्ली कटूष्णा च तिक्ता रोचनदीपनी ।
 मोवरसालि ।

अथ पुष्पाणि ।

निहन्याद्विल्वजं पुष्पमतीसारं तृषां वमिम् ।
 विल्वपुष्पम् ।

१. P₂. वातघ्नं ।

२. P₁. पित्तघ्नं ।

श्रीपर्णीकुसुमं शीतं त्रिक्तं सङ्गोहि वातलम् ।
कषायं मधुरं पाके पिचासार्सुगदरापहम् ॥

श्रीपर्णीपुष्पम् ।

पाटलाकुसुमं हृद्यं कषायमधुरं हिमम् ।
हिध्माकफातिसारघ्नं शोषघ्नं वारिवासनम् ॥

पाटलीपुष्पे ।

निर्गुण्डिपुष्पं तिक्तोष्णं क्रिमिवातकफापहम् ।
गुल्मप्लीहारुचिं कुष्ठं कण्डूं शोफं जयेत्कटु ॥

निर्गुण्डीपुष्पे ।

पुष्पमाखुविषं हन्यात् कपित्थस्य विशेषतः ।

कावठफूल ।

माधूकं मधुरं शीतमहृद्यं बृंहणं गुरु ॥

माधूकपुष्प ।

शाल्मलीपुष्पशकं तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्यशु दुस्साध्यं च न संशयः ॥

रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
कफापिचासजिद् ग्राहि वातलं च प्रकीर्तितम् ॥

शाल्मलीपुष्प ।

इति पुष्पाणि ।

अथ कवकम् ।

भूस्फोटं कवकं छत्रं भूमिच्छत्रं शिलान्ध्रकम् ।

क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु च तद्भवेत् ॥

श्रेष्ठाश्शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोत्रजसम्भवाः ।

नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषलं इति नाग्भटः । भूकन्दः भूस्फोटः कवक इति
यावत् ।

इति कवकानि ॥

अथ हारीतप्रकरणम् ।

तत्र —

रुच्यं चूतफलोद्भूतं हारीतं वातजिह् गुरु ।
पित्तश्लेष्मकरं वैद्विमान्यकारि विकारि च ॥

आम्रहरीतकम् ।

स्थौल्यकान्तिकरं वैम्बं हरितं वातपित्तजिह् ।

तोण्डर्याचें ।

हरितं मूलकोद्भूतं लघूष्णं स्वादु पाकतः ॥
गुल्मशूलक्षयहरं रुच्यं दोषहरं परम् ।

मूलकहरित ।

रुच्यधिकृत् क्रिमिश्लेष्मकुष्ठजित्कारवेलकम् ॥

कारल्याचि ।

रम्भाकाण्डकृतं दाहपित्तास्रघ्नं कफप्रदम् ।
कषायकटुतिक्तोष्णं रुक्षं गुर्वभिसादनम् ॥
वातघ्नं च

रम्भाकाण्डजम् ।

रुच्यं सुगन्धं कैडर्यपत्रजं सर्वदोषनुत् ।

कृष्णनिम्बस्य ।

शृङ्गवेरं सलवणं स्तम्भशोफानिलापहम् ।
जिह्वाजाड्यहरं वृष्यं रोचनं दीपनं लघु ॥
जम्बीराक्तं सलवणं हरितं शृङ्गवेरजम् ।
रुच्यं श्लेष्मानिलप्लीहकण्ठरोगहरं परम् ॥
आर्द्रकं सगुडं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ।
आर्द्रचिश्चाफलैर्युक्तं दीपनं कफकोपनम् ॥

बालार्द्रकस्य ।

शैङ्गवेरं त्रिदोषघ्नं शोफगुल्मक्षयापहम् ।
शूलानाहार्शसां पथ्यं वृष्यं बल्यं रुचिप्रदम् ॥

मौढार्द्रकस्य ।

गजकर्णकिन्दभवं तीक्ष्णोष्णं शीतिरापहम् ।
कटुकं कफंशोतघ्नं विषवीसर्पकुष्ठनुत् ।
प्रशस्यते पाण्डुशोफाक्रिम्यानाहव्रणार्शसाम् ॥

गजकर्णीभवम् ।

कूश्माण्डखण्डसम्भूतं सूक्ष्मं हरितकं जयेत् ।
वातपित्तामयान् सर्वान् पीनसघ्नं रुचिप्रदम् ॥

कूश्माण्डजम् ।

असिशिम्बेश्च फलकं कोमलं सूक्ष्मखण्डितम् ।
अग्निमान्द्यकरं किञ्चिद् वातघ्नं हरितं कृतम् ॥

खराशिबीकृतम् ।

वृन्ताकं खण्डितं सूक्ष्मं शृङ्गवेराम्लमिश्रितम् ।
भावितं हिङ्गुमरिचैः पटुयुग्वातदोषनुत् ॥

वृन्ताकस्य ।

कफहरमरुचिघ्नं बालवृन्ताकजातं
क्षयभवविकृतिघ्नं पित्तजिच्छर्कराढ्यम् ।

बालवृन्ताकस्य ।

माकन्दिकायाश्चकलैस्सुसूक्ष्मै-
श्लक्ष्णैस्सुसम्भारसुमंयुतैश्च ।
जयेदवश्यं कफजान् निकारान्
मान्द्यं कुशानोरतिमारुतं च ॥

माङ्गीमूलजम् ।

पारेवतफलैः पक्कैः कृतं हरितकं बलम् ।
करोति दीपयत्यग्निं सुसम्भारं रुचिप्रदम् ॥

उत्ततीभवम् ।

तोयमागधिकोद्भूतं हरितं नरिसं कटु ।
तृष्णाग्निजननं सातिसारश्लेष्मविनाशनम् ॥

जलपिपलीभवम् ।

कदलीफलसम्भूतच्छलिभिः खण्डशः कृतैः ।
सूक्ष्मं हरितकं सर्वसम्भारैर्वानपित्तजित् ॥

कादलछलीजम् ।

सारिबाहरितमूलखण्डितै-
निर्मितं हरितकं समीरणम् ।
हन्ति सर्वकफजान् महागदान्
पीतमत्यनिलवृद्धिकारणम् ॥

वनमाङ्गणमूलजम् ।

त्रपुसाज्जातहरितं नानाविधकफामयान् ।
करोति कृच्छ्रदोषार्तिं सम्भारसहितं जयेत् ॥

सर्ववालुकानाम् ।

महाबदरसम्भूतं साम्लं हरितकं जयेत् ।
मन्दार्थिं वातरोगं च शिरोरोगैककारणम् ॥

महाबदरजम् ।

हरीतकं परं हृद्यं स्वादु कोशातकीभवम् ।
फलोर्ध्वदंष्ट्रसम्भूतनिःशेषव्याधिदोपजित् ॥

दोडक्याचैः ।

पथ्यं पटोलहरितं क्षाराम्ललवणान्वितम् ।
कफपित्तहरं रुच्यं किञ्चिद्गुरु समीरजित् ॥

पटोलभवम् ।

इति हरितप्रकरणम् ॥

अथोपदंशाः ।

तत्र —

स्वादुम्लं विशदं हृद्यं तक्षिणोष्णं भक्तरोचनम् ।
क्षिण्यं सुगन्धं नारङ्गं बल्यं श्लेष्माविक्रिमीन् ॥

जयेदरुचिसप्लीहश्रमान् गुर्वशिकृत्सरम् ।

नारङ्गम् ।

जाम्बीरं स्यादम्लतीक्ष्णं सुगन्धं दन्तहर्षणम् ।

रोचनं दीपनं भक्तपाचनं मुखशोधनम् ॥

तृष्णाशूलकफक्लेशच्छर्दिश्वासक्रिमिप्रणुत् ।

वातश्लेष्मविबन्धघ्नं वर्ण्यं बलकरं परम् ॥

जाम्बीरम् ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तजित् ॥

पुष्टिकृत्तर्पणो वृष्यः श्रमतृद्दाहदोषजित् ॥

मधुजम्बीरमवम् ।

अम्लं कटूष्णं निम्बूकं गुल्मश्लेष्मामवातजित् ।

वर्ण्यं रुच्यशिकृत्पक्वं कण्ठरुक्छर्दिकासजित् ॥

बालं त्रिदोषासकरं मध्यं तादृग्विधं भवेत् ।

निम्बू ।

त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।

श्लेष्मघ्नी क्रिमिजिद् गुर्वी देहे सौगन्ध्यकारिणी ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।

शीतलं श्लेष्मलं वातश्रमतृद्दाहनाशनम् ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिष्मामदात्ययान् ।

हन्ति शोफानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शश्शूलानि मन्दाग्निं च नाशयेत् ।

महालुङ्गम् ।

सहकारफलं बालं कषायाम्लं कफप्रणुत् ।

वातपित्तहरं रुक्षं पीनसारुचिकृद् गुरु ॥

बालाग्रम् ।

क्षुद्राग्रं बालमम्लोष्णं कटु पाके समीरजित् ।
कफपित्तहरं रुच्यं कटूष्णं रक्तशोषणम् ॥

क्षुद्राग्रम् ।

लवणाग्रफलं रुच्यं दीपनं वातनाशनम् ।
श्रमक्लमहरं हृद्यं मदमूर्च्छाप्रलापजित् ॥

लवणाग्रफलम् ।

माविकाम्ला कषायोष्णा कण्ठ्या वातबलासजित् ।
रुच्याग्निदीपनी वर्ण्या व्रणे कण्ठामये हिता ॥

आवाडे ।

हृद्यं तिक्तं ज्वरश्वासकासकण्डूतिकुष्ठजित् ।
कफपित्तारुचीन् हन्ति वातलं कटुकीफलम् ॥

सोंडेकाई ।

पित्तलं गुरु बिष्टम्भि पक्वं कटुकिकाफलम् ।

पक्वसोंडेकाई ।

अलर्कस्तिक्ततीक्ष्णोष्णः शोफानिलकफक्रिमीन् ।
प्लीहगुल्मश्वासकासकण्डूदुर्नामपीनसान् ॥

हिकाऽरुच्यान्त्रशूलाशोमदोल्बणविषान् जयेत् ।

अलर्कः मूलसोंडेकाई । गोरखिरिंगणीति महाराष्ट्रः ।

अक्षीयस्य फलं तिक्तं कषायं कफवातजित् ।

वीसर्पव्रणगुल्मामरक्तातीसारमेहजित् ॥

व्याहडे ।

कषायतिक्तं कतकं फलं शीतं सरं लघु ।

पित्तास्त्रमेहतृशोषविषवाताक्षिरोगजित् ॥

पक्वं तु कतकं तिक्तकषायं स्वादु पिच्छलम् ।

चक्षुष्यं दीपनं श्लेष्मपित्ततृद्विषमेहजित् ॥

चिलबीज ।

बालं बैल्वं लघु ग्राहि स्निग्धं तिक्तं कषायकम् ।
वातश्लेष्मज्वरच्छर्दिहिध्मातीसारगुल्मजित् ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं तत्र पक्वं तैत् स्वादु पिच्छलम् ।
दुर्जरं दोषलं ग्राहि स्निग्धोष्णं पूतिमारुतम् ।

वि

धात्री पथ्या समगुणा कषायाम्ला रसायनम् ।
मधुरानुरसा शीता केश्या वृष्या त्रिदोषहा ॥

रक्तास्रपित्तदृग्दाहहृत्कण्ठ्या त्वक्प्रसादिनी ।
विबन्धाध्मानविष्टम्भवान्तिश्रमहरा सरा ॥

निहन्याद् वातमम्लत्वात् पित्तं मधुरपाकतः ।
कफं रुक्षकषायत्वात् सर्वेभ्योऽप्यधिका च सा ॥

आवले ।

कषायतिक्तं रोचिष्णु सुगन्धि गुरु शीतलम् ।
श्लेष्मघ्नं पित्तहृत्तृच्यं कोमलं सल्लकीफलम् ॥

साढफले ।

तिक्तं कटूष्णं पैफणं दीपनं कफवातजित् ।
हन्ति गुल्मं क्रिमीन् शूलमर्शः कोष्ठामयत्रणान् ॥

फांपटे ।

श्लेष्मातकफलं स्वादु कटुकं गुरु पिच्छलम् ।
वातघ्नं श्लेष्मलं कण्ठ्यं केश्यं वर्ण्यं विषापहम् ॥

महाश्लेष्मफलं तद्वद् दीपनं श्लेष्मवातजित् ।
पित्तकृच्छ्लेष्मलं रुच्यं वृष्यं कोष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥

मोंकरे ।

१. T₂. तत्साधु पिच्छलम् .

२. P₁. भ्रम.

३. P₁: फफणं. T₂. यफणं.

पाके रसे कटुस्तिक्तः कषायो रक्तदूषणः ।
रूक्षो रुच्यः श्लेष्मक्रिमीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

वंशांकुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वाद्वी रुच्या ग्राह्यल्पवातकृत् ।
माकन्दक्ष्याग्निकृद् बलया रक्तपित्तविसर्पजित् ॥
तृट्कफारुचिपित्तघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी रुघुः ॥

मौवरिसालि ।

इत्युपदंशाः ।

अथ कर्चर्यः ।

चिर्मिटस्य फलं शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।
अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृच्छु ॥

चिमट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।
दीपनं रोचनं तिक्तं कट्वम्लं पित्तलं विदुः ॥

कदोची ।

कारवल्लीशुष्कफलं कासघ्नं वैध्मवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

बृहतीद्वयसम्भूतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।
भृष्टं वायिकरं वातपित्तकं कफवातजित् ॥

डोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्ताकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्ताकफलजा ।

१. P₁. P₂. कटूष्णं.

२. T₁ वर्ष्मवर्त्मजित् ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्यासैंग ।

श्वेतांरिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

हिंवराच्य, सैंगा ।

परिशुष्कं सर्वज्ञाकं कार्श्यविष्टम्भवातकुत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्वपगुणाः शिम्बीधान्येषूक्ताः ।

एला तिक्तोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।

श्वासाङ्गमर्दहृल्लासमूत्रकुच्छविषप्रणुत् ॥

मूखवैरस्यजिद् वृष्या हृद्या गर्भविरोधिनी ।

दीपनी पाचनी मेघ्या व्रणार्शःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मद्विजामघान् ।

हन्ति गूल्मारुची शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥

वौवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

सुगन्धि मेध्यं श्लेष्मघ्नमुष्णं छर्द्यतिसारजित् ॥

गुल्मशूलोदराध्मानक्रिमिदन्तामयापहम् ।

जीरे ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।

कटुपार्कं सरं रुक्षं प्लीहानाहान्त्रवृदिजित् ॥

हिङ्गु ।

शताह्वा कटुका स्निग्धा तिक्ता श्लेष्मातिसारनुत् ।

च्वरनेत्रव्रणघ्नी च वस्तिकर्मणि शस्यते ॥

थोरसेउपा ।

शुण्ठिः कटूष्णा तिक्ता च कफशोफानिलापहा ।
शूलबन्धोदरानाहश्वासश्लीपदहारिणी ॥

शुण्ठी ।

मरीचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम् ।
समीरन्निमिद्ध्रोगहरं च रुचिकारकम् ॥

मरीच ।

मरीचं क्षुपजं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् ।
विशेषतः प्रमेहाशौविकारेषु न शस्यते ॥
बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पान्तरं गुणैः ।

मिरसेञ्जा ।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥
स्वादुपाकानिलश्लेष्मकासश्वासापहा परा ॥

पिप्पली ।

सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं बहिदीपनम् ।
त्रिदोषशमनं पूतं व्रणदोषविकारनुत् ॥
सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं सितरक्तविभेदतः ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं तु सितं शिवम् ॥

सैन्धव ।

गाढादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गढदेशजम् ॥
गढोत्थं च महारम्भं साभरं साभरोद्भवम् ।
गाढोत्थं लवणं तूष्णमपिदम्लं मलापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नमशौघनं कोष्ठशोधनम् ॥
साभरं संभरदेशे प्रसिद्धम् ।

गाढलवणं ।

सामुद्रं लघु हृद्यं च पक्वितास्त्राशुपित्तदम् ।
विदाहि कफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत् परम् ॥

सामुद्रलवणम् ।

द्रोण्यं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं चाम्लपित्तलम् ॥

डोणीचं लवण ।

औखरं च कटु धारं तिक्तं वातकफापहम् ।
विदाहि पित्तकट्टाहि भृशसंशोषकारि च ॥

आटुकलवण ।

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥

वाफे सुकलं लवण ।

इति लवणानि ।

त्वचं तु कटुकं शीतकफकासविनाशनम् ।
शूलामशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥

तज ।

पत्रकं लघु शीतोष्णं कफवातविषापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरूजापहम् ॥

पत्रज ।

नागकेसरमलोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरूजापहम् ॥

नागकेसर ।

अलक्तो रक्ततीक्ष्णोष्णः कफवातामयापहः ।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो व्रणदोषार्तिनाशनः ॥

अलिता ।

कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरूजाम्नम् ।
मूर्धशूलविषदोषविमोचं रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥

कुङ्कुमकेसर ।

१. P₁ वचं. P₂: वचं.

२. P₁; P₂: १. तीक्ष्णोष्णं T

कस्तूरी सुरभिस्तित्ता बहुष्या मुखरोगनुत् ।
 किलासककदौर्गन्ध्यगन्धाखक्ष्मीमलापहा ॥
 दौर्गन्ध्यगन्ध इत्येकं पदम् ।

कस्तूरी ।

अत्रैव प्रसङ्गात् तद्भेदास्तल्लक्षणं कृत्रिमस्वरूपं चोच्यते ॥

कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।

निपात्तेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥

साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्थापरा

पिण्डान्यापि च नाधिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।

सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेषातितीक्ष्णोत्थिता

पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जानिता कस्तूरिका श्रूयते ॥

आकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा

कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थकारुया ।

स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका स्यात्

तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नाधिका सा ॥

तित्ता स्वादे पिञ्जरा केतकीनां

गन्धं धत्ते लाघवं क्षोलेने च ।

याप्सु न्यस्ता नैव वैबर्ण्यमीयात्

कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ॥

किञ्च ,

या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणां च वर्णे

स्वादे तित्ता कटुर्वा लघुरथ मृदिता मर्दिता चिकणा स्यात् ।

दाहं या नैति वह्नौ क्षिमिक्षिमिति चिरं चर्मगन्धा हुतान्ते

सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥

अपि च,

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रौहिणि हि मन्दगन्धयुता ।

कामरते वा तरुणे कस्तूरी बहुपरिमला भवति ॥

तथा,

कस्तूरी धूषगन्धा वहति विनिहिता पीततां पाथसोऽन्त-
निःशेषं या निविष्टा भवति हुतब्रहे मस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रुक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमंतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥

इति कस्तूरीप्रकरणम् ।

गोरोचनातिशिशिरा विषदोषहन्त्री
रुच्या च पाचनकरी क्रिमिकुष्ठहन्त्री ।
भूतग्रहोपशमनी कुरुते च वक्ष्यं
सर्वत्र मङ्गलकरी जनमोहिनी च ॥

गोरोचना ।

अथ कर्पूरः ।

पोतास्थो भीमसेनस्तदनु शितकरः शङ्करावाससंज्ञः
पाशुः पिण्डाब्जसारस्तदनु हिमयुतो बालुका जूटिका च ।
पश्चादास्या तुषारस्तदुपरि सङ्गिमशीतलः पाञ्चिकान्या
कर्पूरश्चेति भेदा गुणरसमहसां चैव दैश्वेन दृश्याः ॥
इति कर्पूरभेदाः ।

कर्पूरशिशिरस्तिक्तः कटुः श्लेष्मास्रापित्तनुत् ।
तृष्णाविदाहकण्ठस्थदोषघ्नोऽभिरुजापहः ॥

किञ्च,

कर्पूरो नूतनास्तिकः स्निग्धश्चोष्णश्च दाहदः ।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः सुधौतश्शुभकृत्स्परः ॥
शिरोमध्ये तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधो मतः ।
शिरः स्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णे तले तलम् ।
शिरोमध्यतलानां च क्रमेण गुणगौरवम् ॥

१. P 1.; P 2. पांशुः ।

२. T २. हित ।

३. T २, P २. दैश्वेन ।

तथा

स्तम्भमध्यस्थितश्लेष्ठः स्तम्भबाह्ये च मध्यमः ।

श्लेष्ठीषड्रिद्राभं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥

सुहृदं शुभ्ररुक्षं तु पुलकं बाह्यजं स्मृतम् ।

अपि च

स्वच्छं भृङ्गाभ्रपत्रश्रुति लघु विशदं तोलेने तिक्तकं चेत्

स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदि सौरभ्यदायि ।

निस्स्नेहं दीर्घपत्रं शुभ्रतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं

कर्पूरं चान्यथा चेद् बहुतरमशने स्फोटदोषप्रदायि ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषल्लेवतः कफापहः ।

कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः कृमिनाशनः ॥

चीनकर्पूरः ; कृत्रिमः ।

जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।

वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषानिक्वन्तनी ॥

जायपत्री ।

जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयातीजित् ।

रक्तातिसारमेहघ्नं घृष्यं दीपनकं लघु ॥

जायफल ।

कङ्गोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम् ।

दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातानिक्वन्तनम् ॥

कापुरचिणी ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनम् ।

वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धरुजापहम् ॥

लवङ्ग ।

सौगन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धं चोष्णं सुखावहम् ।

षाते हितं तु राक्षो च मेहनाह्लादकारकम् ॥

जवादि ।

तल्लक्षणं च

जवादि नीरसं स्निग्धमीषत्पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यं च नान्यथा ॥

इति ॥

इति सम्भाराः ॥

अथ दृतयः ।

शिग्रुमूलस्य चूर्णेन मर्दितं पानसं फलम् ।
दृतं स्यात्कादलं पक्कं फलमौदुम्बरत्वचा ॥
वंशत्वचा वापि भवेदपि शालितृणेन वा ।
तालमूलस्य चूर्णेन तैत्फलं भवति दृतम् ॥
इति दृतयः ॥

अथ घृतप्रकरणम् ।

शोणस्य नारिकेलस्य बालस्यान्तर्गतं जलम् ।
सकलकं क्षोदितं मेघनादमूलरजोन्वितम् ॥
समेन सर्पिषा युक्तं यदि पक्कं घृतं भवेत् ।
चूर्णं बहुलबीजस्य क्षिप्त्वा तैले पयस्समे ।
पक्के तैलावशेषे तु तद्घृतं भवति ध्रुवम् ॥
लघुनं षोडशांशं तु पुन्नागफलसंयुतम् ।
शर्करां च पचेद्यस्तु तैलग्रस्थं घृतं भवेत् ॥
मुद्गमिन्नस्य खण्डेन साष्टांशेन युतं घृतम् ।
साष्टरम्भाफलं सर्पिः ग्रस्थं ग्रस्थद्वयं भवेत् ।
शृते तु माहिषे क्षीरे चतुर्भागावशेषिते ।
तुल्याज्ये कर्णिकारस्य पुष्पैः पक्कं घृतं भवेत् ।
तुल्याज्यतैलं बहुलबीजं पक्कं घृतं भवेत् ॥

इति कृत्रिमघृतानि ॥

१ T 2. शालितृणेन.

२ P₁ तज्जलं P₂ तडलं ।

अथ शर्करा ॥

क्षीरं पुनर्नवाया मूलेनावर्तितं पक्वम् ।

भवति सितेव सिता सा क्षीरगुणैवेति पाकज्ञाः ॥

चक्रिकामूलेनापि भवति । कोमलानि शिवजटाग्राणि रविकरस्पृष्टानि
चूर्णयेत् । तच्चूर्णं क्षीरे क्षिप्तं तथा भवति ।

इति शर्करा ॥

अथ पानकानि ।

जलेन शीतलेनैव घोळिता भवेत्शर्करा ।

एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्च समन्विता ॥

शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् ।

बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तासनाशनम् ॥

मूर्च्छाच्छर्दिदृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

शर्करोदकम् ।

आममात्रं जलस्निग्धं मर्दितं दृढपाणिना ।

सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।

सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियनर्पणम् ॥

प्रपानकम्

अम्लिकाया फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥

अम्लिकाफलसम्भूतपानकं वातनाशनम् ।

पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वैद्विबोधकम् ।

अम्लिकाफलपानकम् ।

भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।

लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥

निम्बुफलभवं पानमत्यल्पं वातनाशनम् ।

वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनम् ॥

निबूफलपानकम् ।

शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वत्सगालितम् ।

शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिमुसंस्कृतम् ॥

नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

धान्यपानकम् ।

तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि

प्रायो माहिषमंशुकेन विमले मृद्भाजने चालयेत् ।

भृष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चिन्मितां

पिष्ट्वा तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् ? ॥

तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् ।

उदरे ये गदास्तेषां नाशनं वृत्तिकारकम् ॥

तक्रपानकम् ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि धुङ्क्ते हि मानवः ।

तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥

पयःपानम् ।

अथ काञ्जिकम् ।

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥

भ्रमकृमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

तथा —

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं रुघु ॥

दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।

माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥

कृष्ण वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविबन्धाभेनाशनं वस्तिशोधनम् ॥

काशी ।

न भवेत्काञ्जिकं यत्र तत्र शैलिः प्रदीयते ।

सा च —

आममात्रफलं पिष्टं राजिकाळवणान्वितम् ।
भृष्टं दिङ्मुयुतं पूतं घोलितं शालिरुच्यते ॥

शालिहरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचिनी वह्निबोधिनी ॥

शाली ।

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैश्शकलीकृतैः ।
उदकैस्संहितैरम्लैस्सम्पन्नं स्यात्तुषोदकम् ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकिमिगदापहम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकुट्टरिस्तुषोदकम् ॥

तुषोदकम् ।

सौवीरं तु यवैरामैः पक्कैर्वा निस्तुषैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावर्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥

सौवीरम् ।

आरनाळं तु गोधूमैरामैस्स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्कैर्वा संहितैस्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥

आरनाळम् ।

१. P₁. P₂. चर्दि.

२. T₁. gives a variant reading also :— बन्धानां नाशनम् ।

३. P₁. P₂. शालि.

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययानित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वस्थापने हितम् ॥

धान्याम्लम् ।

शण्डाकी राजिकायुक्तैस्स्यान्मूळकदलद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

संहितैरिति शेषः ।

शण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

शण्डाकी ।

कन्दमूळफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते ॥

सूक्ष्मं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुक्रिमिहरं रुक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥

आसुतम् ।

इति काञ्चीप्रकरणम् ।

अथ क्षीरप्रकरणम् ।

तत्र क्षीरसामान्यगुणाः —

सद्यःशुक्लकरं शीतं सात्त्विकं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥
जीर्णज्वरे मनोरोगे श्लोफमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥
शूलोदावर्तशुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ॥

गर्भस्त्रावे च सतनं हितं मुनिवरैस्मृतम् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुब्धवायुकृशाश्च ये ॥

तेभ्यस्तदातिश्रयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥

इति पयस्सामान्यगुणाः ॥

अथ पयोविशेषगुणाः ।

तत्र गोक्षीरस्य यथा —

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरूच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम् ।

कान्तिं प्रज्ञां बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु क्षीतलम् ॥

स्वादु पाकरसमित्वादि पयस्सामान्यानुवादः ।

प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सदा ॥

श्रमभ्रममदालक्ष्मीकासश्वासादितृदक्षुधः ।

जीर्णज्वरं मूत्रकुच्छं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

इति वर्णसामान्येन गव्यगुणाः ॥

अथ वर्णविशेषेण ।

गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।

कफघ्नं रक्तवर्णानां कपिलानां त्रिदोषनुत् ॥

गवां विविधवर्णानां वातपित्तहरं गुरु ।

पयः कर्पूरवर्णानां प्रायः पीनसकारणम् ॥

इति वर्णविशेषेण गुणाः ।

१. P₁. P₂. कृत् .

२. T₂. omits 'वात.....कर्पूरवर्णानाम्'.

३. T₁. P₁. P₂. कर्पूरवर्णानाम् ।

अथ वयोविशेषेण ।

गृष्टिक्षीरं तु वातघ्नं मध्यमायास्तु पित्तहृत् ।

वृद्धायाः कफहृद् वृद्धवत्सायाश्च रसायनम् ॥

प्रसूतिदोषाद्यत्क्षीरं पाके विग्रथिनं भवेत् ।

तत्पीयूषमिति ख्यातं सर्वदोषकरं गुरु ॥

विभेदि मूत्रलं वृष्यं मधुरं वह्निमान्द्यहृत् ।

खरोस ।

पयः प्रसूतेस्सप्ताहाद्धर्मवर्षाक् च मासतः ।

तत्प्रमोरटकं विद्याद् दुष्टं गुरुतरं स्मृतम् ॥

प्रमोरटः ।

नष्टदुग्धभवं नीरं मोरः जैर्जटोऽब्रवीत् ।

मोरटः ।

नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ।

किलाटः ।

अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।

क्षीरशाकम् ।

दध्ना तक्त्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।

द्रवभागेन हीनं यद् तक्त्रपिण्डस्त उच्यते ॥

तक्त्रपिण्डः ।

मेवामिक्षेति याज्ञिकाः । एतन्नीरं वाजिनमिति ॥

पीयूषं च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ।

तक्त्रपिण्ड इमे वृष्या वृक्षणा बलवर्धनाः ॥

गुरवश्चेष्मला हृद्या वानपिचविनाशनाः ।

दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्यवाये चातिपूजिताः ॥

इति पीयूषादिगुणः ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।
भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतं पयः ॥

युक्त्या शृतमिति ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् ।
सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

अन्ये तु —

क्षीरे समांशं पानीयं प्रक्षिप्य विपचेद् बुधः ।
क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥

इत्यामादिगुणाः ।

बृष्यं बृंहणमभिवर्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पथो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदकम् ।
बाल्ये बद्धिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततस्सर्वदा ॥

तथा —

गर्ह्यं पूर्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यावत्सात्त्विकं तु सर्वदा ॥

इति कालविशेषेण पयःपाने गुणाः ।

क्षीरं मुहूर्तत्रितयोषिषं यदतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
वध्मदिदोषं कुरुते तद्दुर्बलं विषोपमं स्यादुषितं जनानाम् ॥

इत्युषितपयःपाने दोषः ।

जीर्णज्वरे रुफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्भन्ति मानवम् ॥

पित्तघ्नं शृतशीतलं कफकरं पक्वं तदुष्णं भवे-
च्छीतं तत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदम् ।

कफकरं, क्षीणस्य कफस्य यथावस्थितकरं न तु चयादि-
कारकम् । 'शृतशीतं त्रिदोषघ्नमिति' वचनात् । 'कफे क्षीणे अमृतोपम-
मि'त्युक्तत्वाच्च । एवं च त्रिदोषघ्नमिति वातादिविकारहारित्वं सिद्धं
भवति । पक्कमिति । तद् दुग्धं पक्वं ततश्शीतं तदेव पुनरुष्णं तदपि
पित्तघ्नमित्यर्थः ॥

धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं
बृष्यं बृंहणमग्निवर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं भुञ्जीत चेन्नो लवणेन सार्धम् ।
पिष्टेन सन्धानकषायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।
रूक्षं च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥
मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिःप्रसूतानाम् ॥

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां तु यत् पयः ।
तदा हि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥

क्षीरं कासश्वासकोषाय सर्वं गुर्वायं स्यात् प्रायशो दोषदायि ।
तच्चेत् काथ्यावर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवामयघ्नम् ॥

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।
दोहानुशीतं माहिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

ताम्रे वातहरं पात्रे सौवर्णे पित्तनाशनम् ।
रौप्ये श्लेष्मपरीहारं कांस्ये रक्तप्रसादनम् ॥

आयसे तु शृतं क्षीरं क्रिमिपित्तकफप्रणुत् ।
कान्तसारमये भेष्टं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥

प्रमेहकुष्ठपिटकक्रिमिगुल्मान्त्रशूलनुत् ।
 मृतपात्रे तु शृतं क्षीरं पूर्वोक्तैरान्वितं गुणैः ॥
 स्यान्निर्जलं शृतं यद्विषडष्टांशशेषितम् ।
 यथा शृतसमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥
 अर्धावशिष्टं पानं स्यात् त्रिभागं लेह्यकं भवेत् ।
 षड्भागं पिष्टतामेति शर्करा स्यादथाष्टमे ॥
 तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते ।
 दीपनी तर्पणी वृष्या गुर्विणी प्राणलम्बिनी ॥
 स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुच्या सन्तानिका मता ।

द्रव्यान्तराविरोधित्वात् सरत्वाच्चानुपानतः ।
 क्षीरं भक्तोत्तरं पथ्यं दीपनं मलशोधनम् ॥
 रक्तपित्तानिलच्छर्दिमूर्च्छाहिकापहारि च ।
 स्वण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पवनापहम् ॥
 सितासितोपलायुक्तं शुक्लं त्रिमलापहम् ।
 सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥

यथा—

क्षीरं साक्षाज्जीवनं जन्मदं स्यात्
 तद्धारोष्णं गव्यमायुष्यमृष्णम् ।
 प्रातस्सायं ग्राम्यधर्मावसाने
 भुक्तेः पश्चादात्मसात्म्यं करोति ॥

तथा—

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

१. P₂. शृततमं ।

२. P₂. मुच्यते ।

तदेव चाशृतं विद्याद् गुरु तर्पणबृंहणम् ॥
 वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ।
 धारोष्णममृतं क्षीरं विपरीतमथोच्यते ॥
 अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ।
 वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्राथितं भवेत् ॥
 रात्रौ क्षीरं न भुञ्जीयाद् यदि भुञ्जीत न स्वपेत् ।
 यदि स्वपेत् क्षथेदाशुस्तस्मात् क्षीरं दिवा स्मृतम् ॥
 धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषजित् ।
 शृतशीतं त्रिदोषघ्नं क्षीतोष्णं कफवातजित् ॥
 अप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णमाजं पयो वै शृतशीतमेव ।
 धारासुशीतं माहिषीपयश्च धारोष्णमेवं हितमेव गन्धम् ॥
 पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाविकं पयः ।
 वातपित्तहरं गन्धं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥
 प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥
 दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिष्ठसेवनात् ।
 वातपित्तहरं चैव चक्षुष्यं चापराहिकम् ॥
 मुहूर्त्तं पचनादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियार्म् ।
 तदेव द्विगुणे काले विषवद्धन्ति मानवम् ॥
 येषां न साम्यं क्षीरेण पीतं चाध्मानकारकम् ।
 तेषामर्धजले दत्त्वा नागरं पिप्पलीयुतम् ॥
 आवर्तयेत् क्षीरशेषं तत् पीत्वा सुखमेषते ।
 स्निग्धत्वाद् गौरवाज्जाड्यात् त्रिकालं न पिबेत् पयः ॥

१. T₂. adds पचनात्पाकादूर्ध्वं मुहूर्त्तं स्थितं ।

२. T₂. adds द्विगुणे मुहूर्त्तद्वयम् ।

३. P₁. नागरं P₂. नारंगम् ।

समाग्निरपि किञ्चान्यो मन्दाग्निर्विषमोऽपि वा ।
तीक्ष्णाग्निना तु पातव्यं द्विकालमपि माहिषम् ॥

तस्य धातून् पचेदाग्निर्यदा तेन न सिञ्चति ।

इति गव्यस्य सामान्यतस्तदितरस्य च गुणाः । अथेतरस्य विशेषगुणाः ।

तत्र माहिषस्य—

माहिषं बलवर्णौजोनिद्राशुक्लबलप्रदम् ।
तीक्ष्णाग्निश्चमनं स्वादु रसपाके च पुष्टिदम् ॥
व्यायामश्रान्तदेहस्य श्रमघ्नमनिलापहम् ।
निष्कामस्यापि वृद्धस्य स्त्रीषु कामप्रदायकम् ॥
बलिनस्तृणस्यापि विशेषात् कामदायकम् ॥

इति माहिषक्षीरगुणाः ।

अथाजस्य—

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

तथा —

आजमग्निबलकृत् क्षयकासश्वासहृत् कफहरं परमं तत् ।
रक्तपित्तहरमाश्वतिसारे रक्तजे च कथितं हितमेतत् ॥

तथा—

गोदुग्धतः स्यादधिकं गुणेषु सुतीक्ष्णदेहेषु च पथ्यशुक्लम् ।
स्थूलाजदुग्धं कथितं पयोद्वैः सूक्ष्माजदुग्धं त्विह किञ्चिदूनम् ॥

इत्याजस्य ॥

१. T₂. omits बलिन— — —यकम् ।

२. P₁. P₂. सुक्षीण ।

३. P₁, P₂. स्थूलाजदुग्धं ।

४. P₁. किञ्चिदुष्णम् ।

अथौष्टस्य—

उष्ट्रीक्षीरं मुत्तिशोफापहारि पित्तश्लेष्मात्यर्शसां च प्रशस्तम् ।

आनाहृन् चोदराणां प्रशस्तं जन्तुघ्नं वै शस्यते सर्वकालम् ॥

इत्यौष्टस्य ॥

अथैकशफस्य—

उष्णमैकशफं बर्यं श्वासवातापहं पयः ।

मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ॥

इति खराश्वीक्षीरयोः ॥

अथ मानुष्याः—

मानुष्या मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ।

नस्याभ्योतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥

इति मानुष्याः ॥

अथ हस्तिन्याः—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।

स्निग्धं धैर्यकरं शीतं क्षुध्यं बलवर्धनम् ॥

इति हस्तिन्याः ॥

अथैडक्याः—

आविकं तु पयः स्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।

पथ्यं वातप्रकोपेषु कासे चानिलसम्भवे ॥

इत्येडक्याः ॥

अथ मेष्वाः—

मेष्वीक्षीरं समधुरं गाढं स्निग्धं कफापहम् ।

वातामयकरं स्थौर्यं लोमघ्नं गुरु वर्धनम् ॥

इति मेष्वाः ॥

अजादिमेदानाह राजनिघण्टौ—

अजो बुक्कस्तु मेघ्यः स्यात् लम्बकर्णः पशुश्च सः ।

अजा पयस्विनी भीरुः छागी मेघ्या गलेस्तनी ॥

१. P₁, P₂, read, “अजो... विः स्यात् ॥” after “इत्येडक्याः” and T₁ omits this portion.

येषो भेदो दुडो मेण्डू ऊर्णायुररणस्तथा ।
एडकः शृङ्गिणोऽपि स्यात् ॥ इति ॥

अथ मथितक्षीरगुणाः

क्षीरं गव्यमथाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ।
लघु शूष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ॥

अथ क्षीरफेनगुणाः—

गोदुग्धप्रभवं किं वा छागीदुग्धसमुद्भवम् ।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ॥
वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्त्वसिकरं लघु ॥
अतिसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
विषणं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः ॥

अथ क्षीरमिश्राणि—

सहकारफलं चैव गोस्तनी मत्स्यचर्म ॥
नवनीतं शृङ्गेरं पिप्पली मरिचानि च ॥
सिता पृथुकसिन्धूत्थपटोला नागराभया ।
क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥

तथा—

अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् ।
कषायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥
अम्लेष्वांमलकमित्यनुभवविरोधात् उपेक्ष्यम् आमलकान्तराभिप्रायं वा ।
इति क्षीरमिश्राणि ॥

अथामिश्राणि —

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवमुरादिसेवितं मारयत्यनुधमाशु सर्ववत् ॥

तथा —

नैकघ्नं पयसाशनीयात् सर्वं चोष्णं द्रवाद्वयम् ॥

मूलकाद्या हरितकाः पैलपिण्याकसर्वपाः ॥

कापित्थजम्बुजम्बीरं पनसं मातुलङ्गम् ।

वांशं करीरं बदरं कदली चाम्लद्रादिमम् ॥

फलमीदृग्विधं चान्यत् तद्वद्वि त्वक्फलान्यपि ॥

क्षीरे विरुद्धान्यैकघ्नं सह वै भुज्यते यदि ।

नाधिर्यमान्घ्यं वैवर्ण्यं मूकत्वं वायु मारणम् ॥

इति क्षीरामित्राणि ॥

इति दुग्धप्रकरणम् ॥

अथ दाधि । तच्चावस्थाभेदेन पञ्चविधम् ।

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।

अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दाधि पञ्चधा ॥

अथ क्रमेण तल्लक्षणानि तद्गुणाश्च —

मन्दं दुग्धवद्व्यक्तुरसं किञ्चिद्धनं भवेत् ।

मन्दं स्यात् सुष्टविष्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥

यत् सम्यग् घनतां याति व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।

अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥

स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम् ।

बातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ।

स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥

यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वे तदम्लकम् ।

अम्लं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥

तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठा(द्वि ? दि)दाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

अन्यत्र—

दृश्यवस्थामसम्प्राप्य दुग्धावस्थामतीत्य च ।
अन्तरावर्तिं यत् श्रोतं मन्दं तच्च त्रिदोषकम् ॥
विदाहि सुष्टविमूत्रमपथ्यं मेहकृष्टकृत् ।

मन्दम् ।

अव्यक्ताम्लं घनीभूतं दधित्वं प्राप्यते च यत् ।
तज्जातं मधुरं बल्यं वातघ्नं गुरु भृक्कलम् ।

अमन्दम् ।

इति पञ्चविधदधिसामान्यगुणाः ॥

अथ गव्यस्य—

तत्रापि चातिघ्नीतं च दीपनं बलवर्धनम् ।
वातघ्नं मधुरं रूक्षं दधि गव्यं मनोहरम् ॥
अरोचके पीनसमूत्रकृच्छ्रे शीतज्वरे तद्विषमज्वरे च ।
दुर्नामरोगग्रहणीगदे च गव्यं प्रशस्तं दधि सर्वदैव ॥

इति गव्यस्य ॥

अथ ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः—

शरद्वृष्टीष्मवसन्तेषु निन्दितं दधि दोषकृत् ।
हेमन्ते शिशिरे तच्च वर्षाकाले बलप्रदम् ॥

अथ माहिषस्य—

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
बलसंवर्धनं चैव विशेषान्माहिषं दधि ॥
स्निग्धं मधुरस्तीर्णं च बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं मेदःकरं स्वादु श्रमघ्नं वातनाशनम् ॥

१. All. Mas. other than T2. omit this line.

तथा —

माहिषं दधि बलासकारकं बहिमान्यकरणं गुरुत्वकृत् ।
तत्प्रयुज्य कटुकैरवचूर्णं भाहिषं च लघुतामुपयाति ॥

इति माहिषदधिगुणाः ॥

अथाजस्य —

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

इत्याजस्य ।

अथ मेघ्याः —

मेषीघृतं तु दुर्गन्धि कफपित्तप्रकोपनम् ।
अरुच्यं सुकुमाराणां नराणां न हि तद्धितम् ॥
आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
रक्ते च वातरक्ते च पथ्यं शोफव्रणापहम् ॥

इत्येकस्याः ॥

अथाश्विन्याः —

अश्वीदधि स्यान्मधुरं कषायं कफातिमूर्च्छामयहारि रूक्षम् ।
वाताल्पदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥
इत्यश्विन्याः ।

अथ गर्दभ्याः —

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥

इति गर्दभ्याः ।

अथौष्टस्य —

औष्टमर्शासि कुष्ठानि किमिशूलोदराणि च ।
निहन्ति कैटुकं खादु किञ्चिदम्लं रसे दधि ॥

इत्युष्ट्याः ।

१. T2. omits मेषी... ..तद्धितम्.

२. P1. कुष्ठजं. P2. कुकुजं.

अथ हस्तिन्याः —

हस्तिनीदधि लघूष्णकषायं
पक्तिशूलशमनं रुचिदं च ।
दीप्तिदं लघु बलासनाशनं
वीर्यवृद्धिकरणं बलप्रदम् ॥

इति हस्तिन्याः ।

अथ स्त्रियाः —

विपाके मधुरं बल्यमम्कं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥

इति स्त्रियाः ।

आग्नेयमेव सर्वेषां गन्धं दधि गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत्सर्वं बृंहणं च विपक्तिहृत् ॥
कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि मस्तूपारिस्थितम् ।
सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तस्रवातनुत् ॥
सगुडं वातनुद् वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ।

अथ दधिमण्डगुणाः —

दध्नो मण्डो गुरुवृष्यो विज्ञेयो बलवर्धनः ।
वस्तेर्विधमनश्चापि कफपित्तविनाशनः ॥

इति मण्डगुणाः ॥

१. P₁. P₂. विपाक्ति.

२. P₁. P₂. कुर्याद्भक्ताभिलाषम्.

अथ निस्सारदधिगुणाः —

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विद्भेदि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

दधिविषयाः —

ग्रहण्यां पीनसे मूत्रकुच्छ्रे च विषमज्वरे ।
अरोचके च मन्दाग्रौ शस्यते दधि सर्वदा ॥
लवणमरिचसर्पिःशर्करामृद्गधात्री-
कुसुमरसविमिश्रं वा तदद्यात्तु नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तरोगे तथाद्यात् ॥

अन्यच्च,

एलासैन्धवशर्करामरिचकैर्धात्रीगुडैः सर्पिषा
पथ्यं स्याद्भस्मसूपसहितं संसेवनीयं दधि ।
नैवोष्णं बहुपिच्छलं च न शरद्ग्रीष्मे वसन्ते हितं
पित्तासृग्ज्वरकुष्ठदं भ्रमकरं वीसर्पदं चान्यथा ॥
दधि त्रिकटुविमिश्रं राजिकाचूर्णयुक्तं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणं च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवनीयं च पथ्यं
भवति सदृशकायो रूपवान् सत्त्ववांश्च ॥
सगुडदधि सुखोष्णं धौतवस्त्रेण सम्यग्
युवतिकरविलासैर्गालितं धूपितं च ।
शिशिरकिरणविश्वाज्ञाजिचूर्णेन मिश्रं
त्वधिकतरविलासैः सेवनीयं हितं च ॥
मधुरं मथयेच्चैतदत्यम्लं वर्जयेत् सदा ।
मधुरं दधि रोगघ्नमत्यम्लं रोगकारणम् ॥

१. T₂ तु कटु, and adds कटु त्रिकटु before the next verse.

२. T₁ कुण्ठीजीर and adds शिशिरकिरणः कर्पूरः before the next verse.

अथ शिखरिण्यः —

अर्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः
खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ड्याः पलार्धमपि वार्धपलं चतुर्णाम् ॥

श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टे
कर्पूरचूर्णसुरभीकृतचारुसंस्था ।
एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
ह्यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥

इति भीमसेनशिखरिणी ॥

अन्यत्रापि,

आदौ माद्विषमम्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां
शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चित् किञ्चित् क्षिपेत् ।
दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्त्राभ्यां दृढं स्नावये-
देलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥

एषा यैर्न वसन्तवर्जितादिने संसेव्यते नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ।

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

इत्यन्या शिखरिणी ॥

त्रिंशत्पलानि दध्नश्च त्वगेलार्धपलं तथा ।
मञ्जाज्यस्य पलार्धं च मरीचानां पलार्धकम् ॥
पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च धारयेत् ।
कर्पूरवासिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिदम् ॥

एषा शिखरिणी युक्ता प्रदीप्तिबलवर्धिनी ।
सदा पथ्या नियोज्या च क्षीणे देहे च पुष्टिदा ॥
आयुःप्रवर्धनी चैव सर्वरोगानमर्दिनी ॥

इत्यपरा शिखरिणी ॥

सुजातं दधि संयोज्य रस्त्रे बद्ध्वा सुतीक्ष्णम् ।
नानापुष्पफलारम्भं हार्य दत्ति मोहरीम् ॥
कपित्थमातुः शैलासारिवर्द्धकबीजकैः ।
शर्कराशुण्ठिकासुदमरीरैरेकसंयुतैः ॥
पूतं दधिरसं श्रेष्ठं सुघृतं शोधितं पटे ।
लवणेन समायुक्ता शिखरिण्यमृतोपमा ॥
रसाला सर्वरोगघ्नी रक्तपित्तनिबर्हिणी ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ॥
रक्तपित्ततृषादाहान् प्रतिशयाय विनाशयेत् ।

इति रसाला शिखरिणी ॥

नारङ्गं दाडिमं स्यात्पलमधुकयुतं मातुलुङ्गस्य तोयं
द्राक्षातोयं समांशं शुद्धदधिसहितं शर्कराराजामिश्रम् ।
शुभ्रे पट्टे च घृष्ट्वा हरिचक्रसहितं सैन्धवं वाप्य तद्व-
क्षिप्पीड्यं सर्वमेतद् भवति शिखरिणी राजभोज्यैकयोग्या ॥
इयमन्या शिखरिणी ।

मातुलुङ्गसिताजाजीमरीचार्द्रकनागैः ।
कर्पूरसलिलैर्युक्ता दधि पर्युषितैस्सदा ॥
रसयोगेषु सर्वेषु बदरस्य समस्य च ।
मागरस्य रसोन्मिश्रा सा रसालामृतोपमा ॥

१. T₁. Gives a different reading also "मोहरीजांजमिश्रम्" ।

२. T₂. ad.'s राजी मोहरी । अजाजीति वा पाठः तदा जीरकं पट्टे बस्त्रे
वाप्य क्षिप्त्वा before इयमन्या शिखरिणी ।

अण्डे पटे च सङ्घृष्टा वातरोगनिबर्हिणी ।

चन्द्रामृतसाविणीयं नाम्ना शिखरिणी मता ॥

चन्द्रामृतसाविणी ।

मातुलुङ्गकपित्थाम्लातिचिडीकाम्लदाडिमैः ।

शर्कराजिसंयुक्तैः शुचिपट्टे नियोजिता ॥

नागरामरिचाजाजिचतुर्जातकभूसृणैः ।

सुयुक्ताद्रकसंयुक्ता रसाला सामृतोपमा ॥

सर्वरोगप्रशमनी दाहपित्तनिबर्हिणी ।

रक्तोद्रेककरी पथ्या सर्ववातानुलोमनी ॥

एषा शिखरिणी रम्या सुषेणेन विनिर्मिता ।

सुषेणशिखरिणी ।

तथा —

दधिसर्पिगुडैर्जाजिनागरार्द्रकयोजितैः ।

सचतुर्जातघृष्टैश्च रसालैषाऽमृतोपमा ॥

सर्वकुच्छप्रशमनी सर्वातीसारनाशनी ।

सुषेणदेवेन कृता रसालैषामृतोपमा ॥

इत्यपरा सुषेणशिखरिणी ।

निषण्ठौ —

द्वात्रिंशत्पलसम्मितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पल-

स्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्वयम् ।

मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधितैर्योजिता

भाण्डे स्याद्विमवासिता शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥

इति ।

॥ इति शिखरिणीप्रकरणम् ॥

अथ सरस्य मस्तुनश्च गुणाः —

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।

स लोके सर इत्युक्तो दध्नो वारि तु मस्तिवति ॥

सरः स्वादुर्गुरुर्बृष्यो वातवाह्निप्रणाशनः ।
सोऽम्लो वस्तिप्रथमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥

इति सरः ।

अथ मस्तु—

स्रोतश्शुद्धिं विधत्ते प्रकटयति रुचिं दीपयत्याशु वाहिं
कृत्वा शुद्धिं मलानां जरयति च हठाद् भुक्तमन्नं विचित्रम् ।
उष्णं चाम्लं कषायं लघु सुरभिरसं शूलविष्टम्भहारि
श्रेष्ठं मस्तु प्रशस्तं कफपवनरुजादुष्टमूत्रग्रहेषु ॥

इति मस्तु ।

अथ तक्रम् । तस्य चातुर्विध्यमाह सुषेणः —

घोलं मथितमुदस्वित् तक्रं चैतच्चतुर्विधं कथितम् ॥ इति ॥

तल्लक्षणं तु —

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।
पादोदकमुदस्वित् तक्रमर्धजलं भवेत् ॥

सरवर्जितं मथितं घोलं असरवर्जितं मथितं तन्मथितसंज्ञ-
कमित्यर्थः । अथ तद्गुणाः —

घोलं मारुतपित्तहारि मथितं श्वासापहं श्लेष्महृत्
पित्तश्लेष्मविनाशुदस्विदधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् ।
मन्दाग्नावरुचौ तथैव नितरामन्येषु रोगेष्वपि
श्रेष्ठं तक्रमिदं वदन्ति मुनयस्तेनोत्तमं प्राणिनाम् ॥

यथा सुराणाममृतं प्रधानं
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।
अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं
कफं कषायेण निहन्ति सबः ॥

गन्धं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषजित् ।
माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु ॥

हन्ति गुल्ममतीसारप्लीहाशोग्रहणोगदान् ।

तुल्लिग्धं छागलं तक्रं उग्रु दोषत्रयापहम् ॥

गुल्माशोग्रहणीशोफपाण्ड्वामधविनाशनम् ।

तक्रं त्वजाविग्रभवं न सेव्यमनिष्टगन्धं त्रिषु चाप्यपथ्यम् ।

अन्यतक्राणामपेयतथा ग्रन्थगौरवमप्याच्च जेह गुणा निरूपिता अन्यतो
ज्ञेयाः ।

स्वादु वृष्यं रुचिकरं श्लेष्मलं पित्तनाशनम् ।

अम्लं तक्रं पवनजिह्वं पित्तश्लेष्मप्रकोपनम् ॥

तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ।

तक्रं लवणहीनं यद् ग्रहण्यशोविकारकृत् ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।

कफे पित्ते तथा तक्रं व्योषक्षारसमन्वितम् ॥

स्थौल्यं करोति हस्तेऽनिलमेतदेव

यन्मोष्णतामुपगतं तु कदाचिदेव ॥

एवकारोऽप्यर्थः ।

सहनवनीतं घोलं मथितं कथयन्ते बहुगुणं सुधियः ।

चिरमथितं मथितं पुनरुत्पत्तिकरं नरस्य दोषाणाम् ॥

नैव तक्रं क्षते दद्यान्मोष्णकाले न दुर्बले ।

न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोमे रक्तपित्तके ॥

तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ।

पीनसम्भासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥

कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवे-

द्रैक्ये यदि कुष्णतामनुभवेदद्यापि किं केशवः ।

इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिलम्बोदरत्वं गणाः

कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च विन्दति ॥

शशिकुन्दसमप्रभश्च हनिमं युवतीकरनिर्मलनिर्मथितम् ।

परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसं पिव भो नृप तक्रमनन्तगुणम् ॥

आमातिसारे च विषूचिकायां व्रतज्वरे पाण्डुषु कामि शयाम् ।

प्रमेहगुन्मोदरवातशूले नित्यं पिवेत्तक्रमरोचके च ॥

अपि च ,

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तृप्ते पाण्डुवाग्रयेषु च ।

मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥

वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोमेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ॥

तक्रं देयं न क्षते नोष्णकाले

नो दौर्बल्ये नो वृषाभूच्छिते च ।

नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे

नो दद्यात् सृष्टिकायां विशेषात् ॥

भोजस्तु तक्रस्य दश भेदान् गुणभेदांश्चाह —

करैर्मथितमथि गोदक्षितक्रदण्डादितगौडिकानि ।

कालसेयकखाड्यकमिलितानिपिलितानि दश भवन्ति ॥ इति ।

तल्लक्षणानि तु —

सस्नेहं करमथितं निःस्नेहं मथितमजलमुभयं तत् ।

पादाम्बूदक्षितं स्यात् तक्रं त्वर्घांशसलिलं स्यात् ॥

दण्डाहतं त्रिपादोदकयुक्तं गौडिकं समांशजलम् ।

गौडादस्मात् क्रमशः पादं पादं प्रवर्धितैः सलिलैः ॥

कथितानि कालसेयकखाड्यकमिलितातिमिलितानि ।

१. P₁; P₂; T₁. मथितमसलिलम् ।

२. P₁; P₂; T₁. तु- सार्धसलिलं ।

अथ क्रमेण तद्गुणाः —

करमथितं गुरु हृद्यं बल्यं वृष्यं कृमानिलघ्नं च ।
 मेध्यं दीपनमग्नेः पाण्डुत्वाच्छित् प्रमेहकुच्छहरम् ॥
 हिमकुन्दशशिप्रमसङ्गनिभं परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसम् ।
 तदिदं भुवि सर्वरुजापहरं युवतीकरानिर्मथितं मथितम् ॥
 उदश्चिदभिघातघ्नं गुल्मपाण्ड्वनिलापहम् ।
 ग्रहणीयक्ष्महृद्रोगप्रमेहार्शोहरं लघु ॥ ३ ॥
 तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
 शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥
 किलासकृष्टहृद्गेशोफोरुस्तम्भकामिच्छाः ।

हन्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

दण्डाहतं प्रमेहघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥
 गौडिकं वृष्यभोजस्यं विषघ्नं दीपनं परम् ।
 आमदोषहरं मेहग्रहोदरकफापहम् ॥
 कालसेयं प्रतिश्यायगरशोषमदापहम् ।
 ग्रहण्यक्षौविकारघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
 खाडवं कफगुल्मार्शोहरं च व्रणहृच्छु ॥
 मिलितं रुचिकृद् ग्राहि पक्वातीसारनाशनम् ।
 चक्षुष्यं शोषदुर्नामकुष्ठनाडीव्रणापहम् ॥
 सर्वदोषहरं पथ्यं मिलितं त्वतिपूर्वकम् ।
 भगन्दरोदरग्रन्थिगुल्मार्शोमुखरोगजित् ॥

सुषेणः —

तक्रस्योपरि यत्तोयमुदश्चिदिति कीर्तितम् ।
 दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ इति ।

अथ किलाटादीनां लक्षणानि गुणाश्चोच्यन्ते —

बल्याः किलाटपीयूषकूचिकामोर(णा ? टा)दयः ॥

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ।

पीयूषो नवदुग्धं स्यात् सप्ताहान्मोर(णं ? टं)नञिनम् ॥

दधिकूचिका च दध्ना पक्वं(?)तक्रेण तक्रकूचिका

पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्तृजातदधि यः दध् ॥

दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः खद्वरो दधिस्नेहः । इति ।

अत्र आदिशब्दात् तक्रपिण्डकसङ्ग्रहः । घनवस्त्रविबन्धेन स्वयं सुतो
द्रवभागः तक्रपिण्डकः । दोषलाः आमनश्चयकारिणः । न तु
वातादीनां, कफस्य पृथगभिधानात् । तन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाभिधानाच्च ॥

इति तक्रप्रकरणम् ।

अथ नवनीतस्य

शीतं वर्णबलावहं सुमधुरं वृष्णं च पित्तापहं

वातघ्नं कफकारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम् ।

कासघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं

चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनवं गोस्सर्वदोषापहम् ॥

उद्धृतनवं नवोद्धृतमित्यर्थः ।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनु ॥

इति गव्यस्य ।

माहिषं नवनीतं तु कषायमधुरं रसे ।

शीतं वृष्णं च बल्यं च ग्राहि पित्तघ्नमुत्तमम् ॥

इति माहिषस्य ।

लघ्वजाजं तु मधुरं कषायं च त्रिदोषनुत् ।
चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा ॥

कूहीचै ।

नवनीतं नवोद्भूतं छागजं क्षयकासजित् ।
बल्यं नेत्रामयघ्नं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥

सेलीचै ।

आयिकं नवनीतं तु रसे पाके हितं लघु ।
योनिशूले कफे वाते दुर्नामसु हितं सदा ॥

एडकीचै ।

भेडकं नवनीतं तु द्विष्टगन्धं सुशीतलम् ।
मेघाहृद् गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं मेघ्यं च दीपनम् ॥

मेढीचै ।

हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु ।
तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफक्रिमीन् ॥

हस्तिणीचै ।

अग्न्यास्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफवातजित् ।
चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्रातापहारकम् ॥

घोडीचै ।

गर्दभीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् ।
बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत् ॥

गर्दभीचै ।

नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥

नारीचै

गव्यं वा माहिषं वापि नवनीतं नवोद्भवम् ।
शस्यते बालवृद्धानां बलकृद् धातुवर्धनम् ॥
नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेघ्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्क्रांशसंक्रमात् ॥

सक्षारं कटुकाम्लत्वात् छर्द्यशीःकुशुकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥
एकाहाभ्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरमाविलम् ।
अह्वयं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद् घृतं तथा ॥
दधिजं नवनीतम् ।

इति नवनीतप्रकरणम् ।

अथ घृतम् ।

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्-
वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं शुद्धिकृत् ।
बहेर्बुद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं
गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥

गव्यस्य ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं घृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्
वातश्लेष्मनिवर्हणं बलहरं वर्णप्रदानक्षमम् ।
दुर्नामग्रहणीविकारशयनं मन्दानलोद्दीपनं
चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥

माहिषस्यैते गुणाः ।

आजमाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् ।
कासश्वासकफातङ्कुराजयक्ष्मसु शस्यते ॥
तैतः किञ्चिन्न्यूनगुणं लघ्वजाज्यमुदीरितम् ॥

सेळीचै ।

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् ।
योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥

एडकीचै ।

भेदकं घृतमतीव गौरवाद्वर्ज्यमेव सुकुमाग्देहिनाम् ॥
बुद्धिपाटवकरं बलावहं द्विष्टगन्धि कुरुते नृणां वपुः ॥

मेढीचै ।

१. J1. om's this line

२. J1. बुद्धगन्धि ।

निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिमीन् ।
कषायं लघु विष्टम्भि तित्तं चाग्निकरं परम् ॥

हस्तिनीचै ।

अश्वीसर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम् ।
ईषच्च दीपनं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥

घोडीचै ।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत् ।
पाके लघूष्णं वीर्यं च कषायं कफनाशनम् ॥

सरीचै ।

औष्ट्रीघृतं वीर्यकटु श्लेष्मक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कृष्ठगुल्मोदरापहम् ॥

उष्ट्रीचै ।

चक्षुष्यमग्निदं स्त्रीणां सर्पिः स्यादमृतोपमम्
वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ॥

स्त्रीघृतगुणाः ।

आयुर्बुद्धिं वधुरपि दृढं सौकुमार्यं करोति
व्यायामस्त्रीनिधुवनकृतश्रान्तिविच्छेदनं च ।
पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चापि पथ्यं
नान्यत् किञ्चिद् भवति पुरुषे सर्पिषः स्थौल्यकारि ॥

यद्वेदागमवेदिभिर्निर्गदितं साक्षादिहायुर्नृणां
यद्वैद्यैस्तु रसायनाय कथितं सद्यो जरानाशनम् ।
यत्सारस्वतकं च कान्तिमतिमत् प्रोक्तं धियः सिद्धये
तत्पूर्वार्जितपुण्यसञ्चयवता लभ्यं घृतं नूतनम् ॥

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् ।
पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
उग्रगन्धि पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ॥

लाक्षारसानिभं शीतं तद्वि सर्वग्रहापहम् ।

निरामयानां नवयौवनानां कृत्वा गवां यच्छत धौतमग्निः ।
दाहापहं पित्तविनाशनं च सहस्रवीर्यं तु सहस्रधौतम् ॥
गव्ये क्षीरघृते शस्ते निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ दुग्धोद्धृतघृतगुणाः —

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगक्षुत् ॥
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥

अथ ह्यस्तनदधिजघृतगुणाः—

हविर्ह्यस्तनदुग्धीयं तत्स्याद्वैयङ्ग्यवीनकम् ।
हैयङ्ग्यवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ॥
बलकृद् बृंहणं वृष्यं विशेषात् कफनाशनम् ।
योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥
बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।
राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ॥
रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहुमन्यते ॥

इति घृतप्रकरणम् ॥

अथ तैलप्रकरणम्

तद्गुणानाह वाग्भटः —

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यावायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बहुविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥

अन्यत्रापि —

तिलतैलमलङ्करोति केशान् मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।
बलकृत् कफवातजन्तुखर्जुव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥

इति तिलतैलगुणाः

१. J1. अथ दुग्धोत्थ ।

२. J1. Bh. बहुविट्कं ।

३. T³. addn. मुख्यं तिलभवं त्वग्दोषं कृत्ततीति त्वग्दोषकृत् ।

कुसुम्भतैलं कुम्भहारि तेजोबलावहं यक्ष्ममलापहं च ।
त्रिदोषकृन् पुष्टिबलक्षयं च करोति कण्डू च करोति दृष्टेः ॥

इति कौसुम्भतैलगुणाः ॥

मधुरं त्वत्सीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ।
मदगन्धि कषायं च कफकासापहारकम् ॥

येसैलगुणाः ।

एरण्डतैलं कुम्भदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलनुत् ।
कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुतेऽतिदीपनम् ॥
पिच्छलं कटु तिक्तोष्णं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥

एरण्डतैलगुणाः ।

करञ्जतैलं नयनार्तिहारि वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णम् ।
कुष्ठार्तिकण्डूतिविचर्चिकापहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥

करंजतैल ।

सार्पशं कटु तिक्तोष्णं कफवातविहारनुत् ।
क्रिमिकुष्ठहरं रक्तपित्तदोषकरं परम् ॥

सिरसेल ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।

१. J₁. शेयेल ।

२. J₂. has रक्तेरंडेल । Bh has the additional verses :—

भामवातगजेन्द्राणां शारीरवनचारिणाम् ।

एक एवामणीहन्ता एरण्डञ्जेहकेसरी ॥

अधोभागिकमेरण्डमन्येषां तिलवत् स्मृतम् ।

सर्वधान्यसमावर्तिविदलीफलकानि च ॥

तिलवर्गैकतो लेपः खर्जुकण्डूविनाशनः ।

before एरण्डतैलगुणाः ।

३. J₁. नयनार्तिनाशनं

४. J₁. करंजेल ।

वह्निकुट्टिषहत् कण्ठकुष्ठकोष्ठाक्रिमिप्रणुत् ।
मेदोदाहापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुरीचेतेल ।

यावनालव्रीहियवगोधूमादिसमुद्भवम् ।
त्रिदोषघ्नं कण्डुकुष्ठहारि चक्षुष्यमुत्तमम् ।

इति धान्यतैलगुणाः ।

तथैव चेज्जुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतलं कान्तिदं बल्यं श्लेष्मलं केशवर्धनम् ॥

हिङ्गणेल ।

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ।

निम्बतैल ।

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥

व्याहडेल ।

शिग्रुतैलं कटूष्णं च वातजित् कफनाशनम् ।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारि च पिच्छलम् ॥

सेवंगेल ।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसन्तापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥

ज्योतिष्मतीतैलम् ।

शीतं हारीतकीतैलं कषायमधुरं कटु ।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् ॥

हिरडेल ।

तीक्ष्णं तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषकुत् ।
शिशिरं कटु कण्डूघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

मोहरेल ।

१. J₁. अक्षं ।

२. J₁. सेवंगेल । Bh. शेगवल ।

सरं कोशाम्रजं तैलं क्रिमिकुष्ठव्रणापहम् ।
तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥

आंघाढेल ।

कर्पूरतैलं रददार्व्यकारि वातामयघ्नं कटु पित्तकारि ।

कापुरेल ।

त्रपुसोर्वारुकचारुः कृष्माण्डप्रभृतिबीजतैलं यत् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥

बीजतैल ।

बिल्वमज्जाभवं तैलमुष्णवातहरं परम् ।

बेलेल ।

नारिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ।
केश्यं पित्तानिहहरं मधुरं रसपाकयोः ॥

खोबरेल ।

तैलं सर्जसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाकिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

रालतैलम् ।

तैलं तु स्वसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादु पाकरसं च तत् ॥

लसखसेल ।

सहकारिभवं तैलं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।
मुखरोगहरं रुक्षं सुगन्धि श्लेष्मवातजित् ॥

आम्रतैलम् ।

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

चारेल ।

कषायं स्वादु कापित्थं तैलमाखुविषापहम् ।

कविठेल ।

कषायं स्वादु माधुकं तैलं पित्तकफप्रशुत् ।

मोहेल ।

तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं त्ववरं परम् ।

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितक्लमाः ।

आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

राजनिघण्टौ—

तैलं न सेवयेद् धीमान् यस्य कस्य च यद् भवेत् ।

विषसाम्यगुणत्वाच्च योगयोग्यं न वर्जयेत् ॥

उक्तं च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य तथा न किञ्चित् ।

ऋणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य च नैव किञ्चित् ॥

इति तैलप्रकरणम् ॥

अथेष्टुप्रकरणम् ।

निघण्टौ—

सितेष्टुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् ।

दीपनः कफदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥

काठ्याऊंस ।

१. J₁. omits राजनिघण्टौ... .. नैव किञ्चित् ।

२. J₁. तैलगुणाः ।

३. J₁. अथ इष्टुगुणाः । Bh. इष्टुवर्गाः omits the portion सितेष्टुः to... ..रसवालीति नामान्तरम् on pageand simply reads to जात्यादिगुणभेदः सुषेणे प्रश्न्यः ।

सुषेणः—

स्निग्धश्च सन्तर्पणबृंहणश्च संजीवनः स्वादुरसश्रमघ्नः ।
 वृष्यश्च पित्तास्रसमीरहारी ह्यन्तर्विदाही कफकृत्सितेक्षुः ॥
 तद्वच्च कृष्णोऽपि भवेद् गुणैश्च दाहापहस्तर्पणकृच्च वृष्यः ।
 क्षारश्च किञ्चिन्मधुरो रसेन शोषापहर्ता व्रणशोफकर्ता ॥

तद्वत् काष्ठेक्षुवत् ।

निघण्टौ तु—

कृष्णस्तु रूक्षो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाढ्यः ।

त्रिदोषहारी समवीर्यदश्च स वीर्यदायी बहुवीर्यदायी ॥

कालांजस ।

पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत् पित्तनाशनः ।

दाहश्रमहरो वृष्यो रसे सन्तर्पणः परः ॥

पुङ्गाजस ।

सुषेणस्तु —

पुण्ड्रकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुस्तुकुमारकः ।

कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपालश्चेति सप्तधा ॥

इति नागभटः । तत्र पौण्ड्रकः —

शैत्यप्रसादमाधुर्यैः वरस्तमनु वांशिकः ।

शातपर्वकनेपालकान्ताराद्यास्ततः क्रमात् ॥

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

इति ।

लोहितेक्षुश्च मधुरः पाके स्यात् पिच्छलो मृदुः ।

पित्तदाहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

तांबडाजस ।

१. J1. adds सक्षारासकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

२. P1. P2. T2. समवीर्यदश्च वीर्यसाम्यकर्ता स्वस्थानां वीर्यदायी क्षीणान् बहुवीर्यदायी समवीर्याणां वीर्यवृद्धिकर्ता ।

३. T1. T2. P2. Bh. मधुः ।

करङ्कशालिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ।

पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

रसालः । रसादालीति नामान्तरम् ।

मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा ।

इक्षवस्तेऽग्रभागे तु तथा लवणनीरसाः ॥

अशुक्ते पित्तहन्तारो शुक्ते पित्तप्रकोपनाः ।

शुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणान्नयः ॥

अथ दन्तनिष्पीडितेशुगुणाः ।

वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपदुः शीतलः श्लेष्मदोऽल्प-

स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।

कार्णिकं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी

दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदुरतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥

तथा —

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्यादन्तनिष्पीडितं

तद्वेषेद्वृग्रहयन्त्रजं तदपरं विष्टम्भि गुर्वभिकृत् ।

किञ्चित्कालधृतं च वातजननं जाड्यप्रतिश्यायदं

प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं पानीयमिक्षुद्रवम् ॥

तदपरं महायन्त्रजम् । अभिकृत् विदाहि । उक्तं च —

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकः परिकीर्तितः ।

इति । वाग्भटः —

जन्तुजग्धातिपीडनान्मलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ।

गुरुर्विदाही विष्टम्भी तेनासौ परिकीर्तितः ॥

इति ।

अथ तापितरसगुणाः ।

इक्षुरसः परितप्तः स्निग्धः स्यात्कफविनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पित्तासदोषदोषांश्च ॥

ताविला रस ।

इक्षोरग्रमवं काण्डं प्रतप्तं दृढवह्निना ।
रसस्तदुज्ज्वलैः कुर्यादतिसारं बलक्षयम् ॥

तप्तकाण्डगुणाः ।

मधुरो लवणः क्षारः स्निग्धोष्णश्च रुचिप्रदः ।
बुध्यो वातकफघ्नश्च यावनालेक्षुजो रसः ॥

जोधस्याच्या उंसा चा रस ।

मध्यपर्वदलनाच्च तत्क्षणात्पीयते यदि च यान्त्रिको रसः ।
वातपित्तशमनस्तदा भवेत्तर्पणश्च मलमूत्रशोधनः ॥

मध्यकाण्ड्यां चा रस ।

इतीक्षुप्रकरणम् ॥

१. T2. has a large addition in this context:— अयेक्षुरस-
विकाराः । ते पञ्च । तत्र चाग्भटः —

इक्षो रसस्य समलम्ब्यशार्वाङ्गमिमलामलाः ।

विकाराः फणितगुडमत्स्यज्वीरखण्डशर्कराः ॥

समलं फणितं राव इति लोके ॥ १ ॥

ज्वीरमलः पादोनमलः गुडः ॥ २ ॥

अर्धमला मत्स्यज्वी रायपुरी ॥ ३ ॥

पादमलः खण्डः खट्वेसमलः ॥ ४ ॥

अमला शर्करा । खिता सितोपलेखाद्यस्तत्पर्यायाः । चीनी खट्वे सागर ॥ ५ ॥
तत्र फणितगुडानाह —

फणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

अबुध्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

चयकृदविशेषात् दोषत्रयस्य । सर्वदोषकृत् त्रिदोषप्रकोपकृत् ।

गुडः समधुरः क्षारो गुरुष्णः कफघ्नानुत् ।

अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥

अपि च —

पित्तघ्नः पवनार्तिजिद्रचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः

संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।

विष्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः

स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥

इति नवपुराणगुडाः ॥

अन्यत्र —

अभिष्यन्त्यतिमाधुर्यं फाणितं बृंहणं गुरु ।

श्लकृत् कफहृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

कैक्षो मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।

कैफन्नो मधुरः पाके विपाके वस्तिदूषणः ॥

इति फाणितम् ।

अथ गुडः । स चतुर्धा धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र नागभटः धौतगुडगुणानाह —

नातिश्लेष्मिकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद् गुडः ।

सृष्टमूत्रशकृत् मलानुलोमनः । अधौतगुडः —

प्रभूतकृमिमज्जासङ्गमेदोमांसकफप्रदः ।

पुराणगुडगुणः —

हृद्यः पुराणः पथ्यश्चेति । पथ्यः स्वस्य हितः ।

नवगुडगुणः —

नवः श्लेष्मामिसादकृत् । अमिसादोऽग्निमान्द्यम् । अन्यत्र गुडस्य भेदाः

गुणाश्चोच्यन्ते ।

१. T₂. adds after this on this subject :—

केयदेवः —

संवत्सरोषितगुडः पुराणं इति कथ्यते ।

वर्षत्रयोषितः सोऽपि प्रपुराणः प्रकीर्तितः ॥

प्रपुराणो वरस्तस्मात् सर्वदोषहरो लघुः ॥

तस्मात्पुराणात् ।

अरिष्टाद्येषु सर्वेषु प्रपुराणं प्रयोजयेत् ।

चतुर्धापरिस्तस्मात् निर्वायो निष्फलो गुडः ॥

कांस्योसादिकान् सर्वान् जनयेत् स विशेषतः ।

इति नवपुराणगुडाः ॥

स्याद्यावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
 क्षारः कषायमधुरः कफवातहारी ।
 पित्तप्रदः सततमेष निषेव्यमाणः
 कण्डूतिष्ठुजननोऽस्रविदाहदायी ॥

जोषल्याचा गुड ।

अथ शर्करा —

शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
 शर्करा ज्वरपित्तासुङ्मूर्च्छाच्छर्दिविषापहा ॥
 आसाक्लमर्दहृत्तासथैत्यशूलहराग्रिकृत् ।

तत्र —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
 चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेशुजा ।
 वृष्या वृत्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेशुजा शीतला
 स्निग्धा शान्तिकरी रसाढजनिता रक्तेशुजा पित्तजित् ॥
 पञ्चेशुशर्करा ।

T₁. The revisor adds this section in the margin transposing the line 'प्रपुराणेतस्मात्पुराणात्' to the end with a note — पुराणात् प्रपुराणस्य गुणाधिक्यमाह स एव ।

१. T₂. Transposes the शर्करा portion of this section after मत्स्यण्डिका and introduces the present verse with अन्यत्र च शर्करा-गुणाः —

२. T₁. The scribe leaves a blank in the Ms. for this line. Bh. omits the following lines and therein the section begins with the next verse स्निग्धा पुण्ड्रक etc.

३. T₂. adds इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन ।

४. T₂. तत्र विशेषः —

५. T₂. has here the explanation: चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

६. T₂. omits the name Bh. omits the name and closes this प्रकरण here with the remark मच्छण्डी शर्करादिगुणाः सुषेणे द्रव्यन्याः । इति शर्करा ॥

मच्छण्डिकादिलक्षणमाह केयदेवः —

इक्षो रसस्य समंलत्र्यंशार्धाङ्घ्रिमलामलाः ।

विकाराः फाणितगुडमच्छण्डीखण्डशर्कराः ॥

इति । गुणाश्च —

मच्छण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिदु गुरुः ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥

इति ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मच्छण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तरोः ॥

१. J1. omits मच्छण्डिकादि , न कफप्रदा ॥

इति । T1. has this portion after the first line of the verse below : वृष्या क्षतक्षीणहिता etc. This transposition has been effected for the sake of the continuity of the verse as it occurs in the *Aṣṭāṅghaṛḍaya* from which it forms a quotation. T2. omits this introduction and the quotation following.

२. T2. अन्यत्र च मत्स्यण्डिकादीनां पृथग्गुणाः ।

३. T2. introduces this verse with: अथ मत्स्यण्डिकादीनां त्रयाणां गुणमाह वाग्भटः —. P1 P2. omit this line.

४. J1. The revisor adds in the margin, the following भन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डा श्वेता मत्स्यण्डिका मता ।

५. T2. adds the explanation: क्षतक्षीणयोर्हिताः क्रमेणेति । क्रमेणेति मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता ।

उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमर्त्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ इति ।

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।
 त्रिदोषघ्नी पित्तकासेक्षुदर्भच्छदसम्भवा ॥
 तत्तुल्या मधुशर्करा । तत्तुल्या मधुसमानगुणेत्यर्थः ।
 अभिष्यन्द्यतिप्रधुरं फाणितं बृंहणं गुरु ।
 शुक्रकृत् कफकृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥
 फाणितं गुर्वाभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
 अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥
 इति केयदेवः ।

शर्करा तु सितोपला ।
 सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्तद्विकृतिः पुनः ॥
 'मच्छण्डिका फाणितं चापि' इति हैमनः ।
 रुक्षो मधूकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।
 कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वास्तिदूषणः ॥
 शर्करेश्चुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।
 हिमजा शर्करा गौल्या सोऽल्या तिक्ता त्वपिच्छला ॥

१. T₂. introduces this verse with: — यासशर्करागुणानाह
 बाग्भटः and has the following explanation at the close of the
 line: — तद्गुणा मत्स्याण्डिकादिसामान्यसदृशगुणाः । यासशर्करा कुरालभारघ्ने-
 क्षुरसन च क्रियते ।

२. T₂. omits this line.

३. T₂. सिता कासेक्षु । T₁. क्षितकासेक्षु ।

४. T₂. has on मधुशर्करा: — मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

वक्षिपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।

The Ms. continues:— सामान्यशर्करागुणमाह बाग्भटः —

राहृदृद्धिर्मूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ताः मत्स्याण्डिकायाः मधुशर्करा च । मत्स्याण्डिकादौ रक्तपित्तहरत्वप्रह-
 मतिशयार्थम् ।

वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तासदायिनी ।

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।

कुष्ठव्रणकफश्वासहिकापित्तास्रदोषजित् ॥

वालखंड ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥

क्षतक्षीणयोर्हिताः । क्रमेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्,
खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥

इति ।

अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग् गुणाः ।

मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ।

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ।

इति ।

यासशर्करागुणानाह वाग्भटः —

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा ।

यासशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

१. J1. omits अथ वाग्भटः and it reads
अथ शर्करा ।

२. J1. adds: भन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता ।

in the margin and reads this portion after रक्तेक्षुजा पित्तजित् ।

दाहं निवारयति तापमशक्नोति
तृष्णां नियच्छति निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् ।
श्वासं निवारयति नीयतीन्द्रियाणि
गीतस्सदा सुमधुरः खलु सैद्वखण्डः ॥

खण्डतवराजः ।

अथेक्षुविकाराणां तारतम्यमाह वाग्भटः
शर्करेक्षुविकाराणां फाणिनं च त्रवारं ।
इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा मितालया वरा फाणितमवरं इतरे
मध्यमाः ॥

इतीक्षुरसविकारप्रकरणम् ।

अथ मधु ।

तत्र —

माक्षिकं आमरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
नानापुष्परसाहाराः कपिला नवमक्षिकाः ।
याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः
अमरैर्जनितं तैस्तु आमरं मधु वर्ण्यते ॥
पिङ्गला मक्षिकास्तूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि ताः स्मृताः ।
तामिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥
महत्सो मक्षिकाः पिङ्गाः पूतिका इति कीर्तिनाः ।
त्रज्जातं मधु धीमद्भिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥
छात्राकारं तु पटलं सरषाः पीतपिङ्गलाः ।
यत् कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ॥

१. J1. तत्र ; Bh omits this.

२. Bh. वर्ण्यते ।

माक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः षट्पदसन्निभाः
तदुद्भूतं यदर्घ्याहं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥

जहालाः कथिताः कीटा भूमेरुहालनात् स्मृताः ।
बलमीकान्तस्तदुत्पन्नमौहालकमुदीर्यते ॥

इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति माक्षिकाः ।
यद् बुधकोटरान्तःस्थं मधु दालमिति स्मृतम् ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छूवेतं आमरमुच्यते ।
क्षौद्रं तु कपिलाभासं पौतिकं घृतसन्निभम् ॥

आपीतवर्णं छात्रं स्यात् पिङ्गलं चार्घ्यनामकम्
औहालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते ॥

माक्षिकं मधुरं रुक्षं लघु श्वासादिदोषहेत् ।
आमरं पिच्छलं रुक्षं मधुरं मुखजाज्वलुत् ॥

क्षौद्रं तु शीतलं रुक्षं चक्षुष्यं पित्तवातजित् ।
पौतिकं मधु रुक्षोष्णमस्रपित्तादिदाहकृत् ॥

पित्तमेहकृमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥

औहालकं तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् ।
दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥

नवं मधु भवेत् स्थूल्यं नातिशलेष्महरं परम् ।
देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥

पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाज्वहिकामयादि-
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिवृत्तिदं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।

१. Bh. omits the portion to the end of मस्रप्रकरण and observes in its place मधुवर्णगुणादिलक्षणं लुपेणे द्रष्टव्यः ।

२. J1. दोषजित् ।

३. J1. विषमेह ।

कुर्वते हि स्वयं यच्च संविद्या भ्रमरादयः ॥

अथ मद्यप्रकरणम् ।

तच्च, गौडीमाध्वीपैष्टीभेदात् त्रिविधम् । तत्र —

स्याद् धातकीरसगुडादिकृता तु गौडी
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी च माध्वी ।
पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता
ख्याता मदाधिकतया किल पूर्वपूर्वा ॥

तालादिरसनिर्यासैः सैन्दीं हालां सरां जगुः ।
नानाद्रव्यकदम्बेन द्रव्यं कादम्बरं स्मृतम् ॥

तत्र —

गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत् पित्तकारिणी ।
बलकृद् दीपनी पथ्या कान्तिकृत् तर्पणी परा ॥
माध्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातकृत् ।
कामलापाण्डुगुल्मार्शःप्रमेहशमनी परा ॥
पैष्टी कट्वम्लतीक्ष्णा स्यान्मधुरा दीपनी परा ।
सैन्दी सिता कषायाम्ला तृष्णासन्तापनाशिनी ॥
कादम्बरी सुमधुरा पित्तघ्नी भ्रमहारिणी ।
मदनिर्वाणमदनज्वालापल्लवधृक् सरा ॥
पेक्षवं तु भवेन्मद्यं शिशिरं च मनोहरम् ।
यौवद्धान्यकृतं मद्यं गुरु विष्टंभदायकम् ॥
शर्कराघातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम् ।
शार्करं कथ्यते मद्यं बृष्यं दीपनमोहनम् ॥

१. J1. मद्यं कादम्बरं ।

२. J1. मदोत्कटम् । T2. adds the explanation मनोहरं
मदोत्कटम् ।

३. T2. has also the alternative reading यवधान्यकृतम् ।

४. T2. has also the alternative reading दीपनपाचनम् ।

मद्यं नवं सर्वविकारहेतु सर्वं च वातादिकदोषदायि ।
जीर्णं तु सर्वं सकलामयम् वृष्यं च सन्दीपनमुक्तमेतत् ॥

सामान्यतः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ।
सुस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकुरसं सरम् ॥
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिनायकं कृच्छ्रु ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥
कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

उक्तं च वैद्येन —

मद्यं न पेयं वा पेयं स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
अन्यथा शोथशैथिल्यदाहमोहां करोति (च) ॥
द्राक्षेक्षवः सखर्जराः शालिपिष्टं यवस्य वा ।
पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठाः द्राक्षां तेषां विशिष्यते ।

अन्येऽपि मद्यभेदास्तत्प्रकाराश्च सर्वोलुपयोगात् ग्रन्थगौरवभयाच्चेह
नोक्ताः । यतउक्तम् —

मद्यप्रयोगं कुर्वीत शूद्रादिषु महार्तिषु ॥

इति मद्यप्रकरणम् ।

अथ मांसप्रकरणम् ।

तत्त्रिविधं; भूचरखेचराप्चरभेदः क्रमेण गुणाः —

मांसं खड्गमृगोत्थं तु बलकृद् बृंहणं गुरु ।
गवयस्यामिषं बल्यं रुच्यं वृष्यं च बृंहणम् ॥

१. T₁; T₂. omit उक्तं च वैद्येन ।

२. T₁. has also the alternative reading द्राक्षेक्षुगधुखर्जराः ।

ईषल्लघु स्यादपि बृंहणं च मांसं बलिष्ठं वनमाहिषस्य ।
स्निग्धं निद्राकरं पित्तहारि ग्राम्यस्य चामिषम् ।

माहिषस्येति सम्बन्धः ।

रुरोः क्रव्यं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।
बहुपुष्टिप्रदं गाजमामिषं वह्निमान्घदम् ॥

अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।
पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतन्नातिसेवनात् ॥

औष्ट्रं मांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।
बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनम् ॥

गर्दभप्रभवं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
रुच्यं तु वनजं शैत्यमतिवीर्यबलप्रदम् ॥

वनगर्दभस्येत्यर्थः ।

मृगस्य मांसं लघु शीतवृष्यं त्रिदोषहृत् षड्सदं च रुच्यम् ।
कुरङ्गनांसं मधुरं च तद्वत् कफारहं पित्तहरं च मारुतम् ॥

मृगस्ताम्रमृगः । मारुतं मरुत्यकोपकारि । कुरङ्गश्चतुरगतिः ।

त्रिदोषहारि चैषां स्वाल्लघु वृष्यं सुशीतलम् ॥

कृष्णपृष्ठः ।

अन्यत्र —

सारङ्गं पिशितं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यदम् ।

सारङ्गः कृष्णपृष्ठ एव ।

१. J₁. omits स्निग्ध ... भवेदुष्ण in the next verse.

२. T₁; T₂; P₁; P₂. add गाजं गजभवम् ।

३. Bh. omits this verse.

४. J₁. हरिणस्ताम्रमृगः; Bh. मृगाश्चोष्ट्रमृगाः ।

५. J₁; Bh. त्रिदोषहारि चैषस्व लघु ।

६. T₁. कृष्णपृष्ठः एषः ।

७. J₁. omits सारङ्गः ... बलप्रदम् ।

चितलप्रभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥

चित्तकस्य ।

वराहमांसं गुरु वातहारि
वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम् ।
तस्माद् गुरु ग्रामवराहमांसं
तनोति मेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥

छात्रमांसं गुरु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम् ।
निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥
च्छागपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित् ।
ईषच्छु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥
भारङ्गस्यापि मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम् ।
बल्यं वृष्यकरं पुष्टिप्रदं वातकरं परम् ॥

भारसिङ्ग ।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
बृंहणं कफकृद् वृष्यं परं विष्टम्भि शीतलम् ॥
गोधामांसं तु वातघ्नं श्वासकासहरं च तत् ।

घोरफड ।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ।
पिच्छलं नाकुलं मांसं वातकुच्छलेष्मपित्तकृत् ॥

मुंगुस ।

आरण्यकुक्कुटऋव्यं हृद्यं श्लेष्महरं लघु ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

हारीतं पललं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित् ।
वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्वदेव कपोतजम् ॥

१. Bh. adds :—

कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद् गुरुः ।

चक्षुष्यः शुक्लकफकृद् वृष्यो हृद्यः कफान्तकृत् ॥

पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

१. T2. adds the explanation हारीतः पक्षिविशेषः । फाक्तेति कोके । कपोतः होल । bh. has the name होल only.

पारावतपलं स्निग्धमधुरं गुरु शीतलम् ।
पित्तास्रदाहनुद् बल्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥

रुच्यं तित्तिरिजं मांसं लघु वीर्यबलप्रदम् ।
कषायमधुरं शीतं त्रिदोषशमनं परम् ॥

तद्वच्च लावकं मांसं पथ्यं ग्राहि बलप्रदम् ।
चटकस्यास्रजिच्छीतं लघु वृष्यं बलप्रदम् ॥

तद्वच्चारण्यचटकक्रव्यं लघु च पथ्यकम् ।
रुच्यं कापिञ्जलं क्रव्यं शीतलं बृंहणं गुरु ।

वृष्यं चकोरजं मांसं बल्यं पुष्टिकरं परम् ।
चक्रवाकभवं क्रव्यं लघु स्निग्धं बलप्रदम् ॥

बह्मिकृत् सर्वशूलघ्नं ग्रहण्यशौविकारजित् ।
सारसस्य तथा मांसं मधुरान्लकषायकम् ॥

मोहातीसारपित्तघ्नं ग्रहण्यशौरुजापहम् ।
मांसं शीतं वृष्यं स्निग्धं गुरु जलपक्षिणां कथितम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं दृष्यतमं तिमिरहरं च ॥

अन्ये नकबलाकाद्याः गुरवः प्राणिभक्षणात् ।
स्निग्धातिगुरवो मत्स्या वातघ्ना रक्तपित्तदाः ।
तत्र कांभिदपि ब्रूमो विशेषगुणलक्षणात् ॥

रोहितो गर्गरो भीरुर्वलको बर्बरस्तथा ।
छागलो रक्तमत्स्योऽथ महिषश्च विलाहयः ॥

१. T₂ takes off मांसं and continues. पथ्यं । the next verse.

२. T₂ gives the name after this चटकः लिङ्गणी । विमण्यां च ।

३. T₂. शुर्वन्नुपक्षिणम् ।

४. Bh. omits -स्निग्धाति बर्बरस्तथा ।

चारुषस्त्वल्मोषा च ज्ञेया वर्णा वशादयः ।

तत्र ।

कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः ।
कोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं
वार्तं हन्ति स्निग्धमृच्छनाति वीर्यम् ।

रोहितमत्स्य ।

यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे च रेखाबहुलः स शल्कः ।
स गर्गरो गर्गरनादवश्यो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥

गामरु ।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् पुष्करो वृत्ततुण्डः ।
ज्ञेयः शल्की मत्स्यको भीरुरुक्तः स्निग्धो वृष्यो दुर्जरो वातकारी ॥

अहीर ।

नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि चास्ये धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः ।
त्रिःसन्ध्यायां रात्रिशेषे त्रिवर्णः प्रोक्तो बालः पथ्यबल्यः सुवृष्यः ॥

बालांबु ।

पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं बर्बराख्यः ।
वाताटोपं सोऽपि दत्तेऽन्नजाल्यं स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वीर्यकारी ।

बाधीरु ।

श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निःशल्ककं छागलकं वदन्ति ।
द्विकण्टकोऽसौ खल्वपृष्ठवंशे कण्ठ्यस्तुपथ्यो रुचिदश्च बल्यः ॥

सगलु ।

१. J₁. कर्णावशादयः, Bh. कर्णा च शादयः T₂. gives also the variant reading वर्णा वशाभिधः ।

२. T₂. वृत्तचक्रः

३. Bh. has an omission वातकारी..... to दुर्जरो, probably due to the scribe.

४. Bh पथ्यः । सलगू मासे ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
 नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स उक्तः ।
 शीतो रुच्यः पुष्टिदः दीपनोऽसौ
 नाशं दत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥

तांबड ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशल्की बलान्वितः ।
 मत्स्यो माहिषनामासौ दीपनो बलवीर्यदः ॥

बैसाड ।

शुक्लाङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्च बिलाह्वयः ।
 स रुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥

आबिल ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालुस्थाने क्षीरजाभां दधाति ।
 शल्कं स्थूलं यश्च चारुषकोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनो वृष्यदायी ॥
 पाउस ।

वितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः स दीपनः ।
 अउमोसाह्वयो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥

आलमास ।

विवृत्ताङ्गोऽल्पकृष्णाङ्गः शल्की वर्णवशाभिधः ।
 दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥

कानवसा ।

इति द्वादशभेदानां गुणा रूपं च वर्णितम् ।

तथा—

निश्शल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः ॥

१. Bh. ताम्बुदमासे ।

२. T₁, T₂ यस्य ।

३. Bh. ऽल्पपुष्टाङ्गः ।

बलपुष्टिकरा वीर्यवपुःस्थैर्यविवर्धनाः ॥

अथ स्थानविशेषेण गुणाः ।

क्षारांशुमस्त्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

द्रुदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥

मुखेणः —

जडास्तटाकसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥
कौपा वृष्याः श्लेष्मलाः संप्रदिष्टाः गुल्माष्टीलानाहकुष्ठप्रदाः स्युः ।
तडागवनिर्झरजाश्च मेघ्याश्चक्षुस्त्रिरायुष्यबलप्रदाश्च ।

महाद्वेषु बलिनः स्वाल्पाम्भस्यबला मताः ।
सामुद्रो गुरुकुण्डलमधुरः स्याच्छ्लेष्मलो वातहा
स्यात्स्नेहाभिविवर्धनो नवकरश्चाध्मानविष्टम्भकृत् ।
पित्तोद्रेककफालयेषु विहितो मत्स्योऽतिद्व्यस्सदा
विष्टम्भं जनयेच्च शीतपवनं व्यापादयत्यग्रतः ॥

तथा —

ऋतुप्रभौ निर्झरेषु प्रजाता मत्स्या हिता ग्रीष्मकाले तु चौण्ड्याः ।
तडागजाः प्राश्वि सर्व एव स्निग्धा बलिष्ठाश्च सृजन्ति दोषान् ॥
शरघृतौ निर्झरजाश्च कूपजाता हिमर्तौ शिशिरे च शस्ताः ॥

रसरक्तादिधातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् ।
मैद्वं कटियकुन्मांसं वार्षणं चातिमात्रतः ॥

१. T1. न प्राज्ञाः ।

२. T2. has the explanation नादेया न प्राज्ञाः । नादेया नमुत्पन्नाः ।

३. T2. adds the explanation अग्रतः परिणामे ।

पेक्कं मांसं हितं सर्वं बलवीर्यविवर्धनम् ।
भृष्टमांसं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषकृत् ॥

पूर्वार्धं पुरुषस्य चेद् गुरुतरं पश्चार्धभागःस्त्रियाः
स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योषिच्च तुल्या लघुः ।
पक्षी चेत् पुरुषो लघुः स्फिजशिरःस्कन्धांसपृष्ठे क्रमा-
न्मांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वेव सर्वात्मनाम् ॥

इति मांसप्रकरणम् ।

अथ जलप्रकरणम् ।

तत्र जलसामान्यगुणाः —

पानीयं मधुरं सितं रुचिकरं वृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिनिवारणं च कुरुते भुक्तान्नपक्तिं सदा ।
निद्रालस्यनिवारणं विषहरं स्रोतस्सुसन्तर्पणं
पीतं धीबलवीर्यपुष्टिजननं चाष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

१. Bh. adds before this !

मत्स्यगर्भः परं वृष्यः स्निग्धः स्थौल्यकरो गुरुः ।

बृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिशेत् ॥

मकरसुधर इति भाषायाम् ।

कणपो गूढपात् कूर्मः कमठो दृढपृष्ठकः ।

कच्छपो बलदस्निग्धो वातजित् पुंस्त्वकारकः ॥

कांसवाचे

मधुको बृंहणो वृष्यश्चातिलोऽसृग्गदापहः ॥

बेडुकाचि

शर्पाणां स्नेहनं नासि चक्षुष्यं बृंहणं गुरु ।

दूषीविषकिमिहरं मेधाग्निबलवर्धनम् ॥

सर्पमांस ॥

२. T₂, P₁, P₂. add. तथा गुर्विणी before इति मांसप्रकरणम् ॥

३. J₁ मधुरं हिमं च रुचिदं ॥ Bh. मधुरं हितं रुचिकरम् ॥

अपि च —

पानीयं भ्रमनाशनं कलमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं क्षीर्णशमकं नित्यं हिनं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥

अथ पानीयभेदाः —

पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।

तत्र —

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकामवम् ।
तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥
भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

तदपि नादेयादिभेदेन बहुविधं वक्ष्यते । धाराजं यथा —

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवासला ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहभ्रमहृमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥

धाराजमपि द्विविधम् । गाङ्गं सामुद्रं च । तत्र गाङ्गं यथा —

आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।

१. Bh. omits अपि च तथा line 16 page 180.

तत्परीक्षा च —

स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृष्मयेऽपि वा ।
 शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदवर्णवत् ॥
 तद्वाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
 तत्तु सक्षारलवणं शुक्लदृष्टिबलापहम् ॥
 विस्रं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
 सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
 यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात्सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥

उक्तं च —

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
 वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥ इति ॥

अथानार्तवस्य गुणाः —

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
 तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥

अन्यत्र तु —

अरत्पयोदनिर्मुक्तं महावैदूर्यसन्निभम् ।
 सर्वदोषहरं स्वादु दिव्यमित्युच्यते जलम् ॥
 प्रावृद्धजलदनिर्मुक्तमव्यक्तस्वादुलक्षणम् ।
 वारि स्फाटिकसङ्काशमान्तरिक्षमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् । कैरकामबं यथा —

दिव्यं वार्यमिसंयोगात् संहताः स्वात्पतन्ति याः ।
 पाषाणखण्डवच्चापः ताः कारकयोऽमृतोपमाः ॥

१ J1. शाल्यन्नम् ।

२, J1. वृष्यं च ।

३. J1. करकारं यथा — दिव्यं वार्यमि ।

करकाजं जलं रुक्षं विशदं गुरु च क्षिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पिचहृत् कफवातकृत् ॥

तौषारं यथा —

अपि नद्याः समुद्रान्तर्वहिरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥
अपध्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रुक्षं स्याद्वातलमपिचलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निभेदोगण्डादिरोगनुत् ।

हैमं यथा —

हिमं वच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पिचघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥

अन्यत्र तु —

और्वानलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥ इति ।
हिमं तु शीतलं रुक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद् दूषयते वातं न च पिचं न वा कफम् ॥

इति दिव्यम् ।

अथ भौमम् । तत्र जाङ्गलं यथा —

अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रुक्षं लवणं लघु तत्तनु ।
वंहिकृत्कफकृत्पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

आनूपं यथा —

बह्वम्बुर्वहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥

आनूपं वार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
बद्धिदृक्कफकृमिभ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणं यथा —

मिश्राचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं वृष्णादाहदोषत्रयमणुत् ॥

अन्यत्र तु —

जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् ।
पथ्यं चायुर्वलं वीर्यपृष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥
आनूपं सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु ।
तनोति पाभाकण्डूनिक्कफवातज्वरामयान् ॥
साधारणजलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
श्रमवृष्णापहं वातकफमेहघ्नपृष्टिदम्

इति ।

तथा —

जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषघ्नं
देशाज्जाड्यकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूमरात् ।
वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च
श्रेष्ठं स्यादमृतं त्रिदोषशमनं सेव्यं सदा तत्पयः ॥

अथ नादेयम् —

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।

तत्र भागीरथ्या यथा —

शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं पाक्यं पाचनं पापहारि ।
वृष्णामोहध्वंसनं दीपनं च श्रद्धां दत्ते वारि भागीरथीर्यम् ॥

तथा —

त्वाद् पाकरसं शीतं त्रिदोषशमनं लघु ।
पवित्रमतिपथ्यं च गाङ्गं वारि मनोहरम् ॥

यमुनाया यथा —

पित्तदाहशमनं श्रमापहं स्वाद् वातजननं च पावनम् ।
वह्निदीपनकरं च रात्रिं यामुनं जलमिदं बलप्रदम् ॥

नर्मदाया यथा —

सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनं च ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासघृत्थम् ॥

सरस्वत्या यथा —

सरस्वतीजलं स्वाद् पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनकृत्पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥

चन्द्रभागामधुमतीर्यथा —

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।
चान्द्रभागगुणसाम्यदं जलं यच्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥

चन्द्रभागा मधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे ।

शतद्रुविपाशासिन्धूनां यथा —

शतद्रुविपाशा च सिन्धुस्त्रयाणां सुशीतं लघु स्वाद् सर्वामयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषां च ॥

१. J₁ omits तथा ... यमुनाया यथा । Bh. omits तथा...मनोहरम् ।

२. T₁. T₂. give a variant reading also पित्तदाहवमिरुक्श्रमा-
पहम् ।

३. J₁. omits the introduction to the verse. Bh. चन्द्रभागा-
मधुमती काश्मीरे एव । तद्गुणाः and omits चन्द्रभागमधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे
occurring after the next verse.

४. J₁. T₁. omit the introduction to the verse.

शोणभद्रस्य यथा —

शोणस्यापि जलं परं रुचिकरं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ।

तापीवेत्रवत्योर्यथा —

तापीवेत्रवतीजलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
वृष्यं दीपनपाचनं बलकरं पाने प्रशस्तं नृणाम् ॥

पयोण्या यथा —

पयोणीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥

वितस्तायाः —

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु ।
प्रज्ञापुष्टिप्रदं पथ्यं तापजाड्यहरं परम् ॥

वितस्ता काश्मीरे ॥ सैरय्या यथा —

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ।

गोमत्या यथा —

गोमतीसलिलं स्वादु वृष्यं पित्तकरं गुरु ।
गोमती पश्चिमे प्रसिद्धा । गोदावर्या यथा —
पित्तातिरक्तातिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि ।
कुष्ठादिनानामयदोषहारि गोदावरीवारि वृषापहारि ॥

तैथा —

कण्टकुष्ठप्रशमनं वह्निसन्दीपनं परम् ।
पाचनं वातपित्तघ्नं वारि गोदावरीभवम् ॥

१. J₁. नदीत्रयस्य गुणाः introducing this and the next verse
Bh. omits this and the verse following.

२. १, ४, ५, ६. J₁. omits the introduction.

३. J₁; Bh. omit this and the verse.

कृष्णाया यथा—

काष्ण्यं जात्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम् ।

कृष्णवेण्या यथा—

कृष्णवेण्या जलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

मैलग्रहाराभीमरथीघटग्रहाराणां —

मलापहा भीमरथी च घट्टगा काष्ण्येन सामान्यगुणाः वदिष्टाः ।

मलापहाघट्टगयोस्तथापि पथ्यं लघु स्वादु सुकान्तिदायि ॥

तुङ्गभद्राया यथा —

तुङ्गभद्राजलं स्निग्धं निर्मलं स्वादुदं गुरु ।

कण्डूपित्तास्रदं प्रायः सात्त्व्यं शैत्यकरं परम् ॥

कावेर्या यथा —

कावेरीसलिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् ।

ददुकुष्ठादिदोषघ्नं मेघाबुद्धिरुचिप्रदम् ॥

इति नदीविशेषगुणाः ।

नदीनामच्छमन्यासां देशदोषादिभेदतः ।

तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥

यथा —

पूर्वदेशोद्भवा नद्यः सर्वा वातकफप्रदाः ।

पश्चिमाः पित्तलाः सर्वाः कफवातविनाशनाः ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्ता नद्यः क्षुद्रास्तु सम्प्रति ।

वाग्भटः —

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्यास्समस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

१; २; ३; ४; ५. J1. omits the introduction to the verses.

६. Bh. omits from this to नद्यः प्रावाधिजास्तु etc. in l. 7.
p. 184.

क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ।
 प्राच्यावन्त्युपरान्तस्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥
 उदरश्लीपदातङ्कान् सङ्घविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
 कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥
 बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥

तथा—

नद्यः प्राङ्मुषिजास्तु पीनसकफश्वासारिकासप्रदाः
 पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः ।
 सन्तापं श्मयन्ति शं विदधते शैशर्यवासन्तजा-
 स्त्वृष्णादाहबमिश्रमार्तिश्मना ग्रीष्मे यथास्वं गुणाः ॥

अथौद्धिदं —

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या शरया स्रवेत् ।
 तत् तु भौमौद्धिदं नाम वदन्तीह महर्षयः ॥
 औद्धिदं बारि पित्तघ्नमविदाहतिशीतलम् ।
 ग्रीणनं मधुरं बल्यभीषदातकरं लघु ॥

अथ नैर्ऋतम् —

शैलसानुस्रवदारिग्रवाहो निर्ऋरो झरः ।
 स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्ऋरं जलम् ॥
 नैर्ऋरं रुचिकृन्भीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तकम् ॥

अथ सारसम् —

नद्याश्चैलवराचाम्भो यत्र संसृत्य तिष्ठति ।
 यत्सरोजदलच्छर्भं तदम्भस्सारसं स्मृतम् ॥

१. J₁ स्त्रिकोषजिद ।

१. Bh. Skips over the portion अथौद्धिदं to हृत्कोषम् (P. 186, l. 15) with the observation तत्रागजलादिगुणाः स्रवेये द्रव्याः ।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रुक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥

अथ ताटाकम्—

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तटाकः स्यात् ताटाकं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताटाकमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविष्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥

अथ वाप्यम् —

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा कृपाद् बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद् वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ॥
तदेव मिष्टं कफदं वातपित्तहरं भवेत् ॥

अथ कौपम् —

भूमौ स्नातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत्परम् ॥

अथ चौड्यम् —

शिलाकीर्णं स्वयं श्वघ्नं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसञ्छन्नं चौड्यमित्यभिधीयते ॥
तत्रत्यमुदकं चौड्यं मुनिभिस्समुदाहृतम् ।
चौड्यं वह्निकरं नीरं रुक्षं कफकरं लघु ॥
मधुरं पित्तनुद् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ।

अथ पाल्वलम् —

पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ।

अथ विकिरम् —

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्राव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥

अथ कैदारम् —

कैदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्याभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥

अथ हादम् —

हादं तु वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च ।
नादेयं नवमृण्मयेषु निहितं सन्तप्तमर्काशुभि-
र्याभिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् ।
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदाल्येषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥

इति हंसोदकम् ॥

कौपं प्रस्रवणं वसन्तसमये ग्रीष्मे तु चौड्यं भवेत्
काले प्रावृषि नाभसं च सगुणं स्यादौज्ज्वलं वा पयः ।
नीहारे सरसीतटागविषयं सर्वं शरत्सङ्गमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरग्निपवनव्याधूतदोषं पयः ॥

वृद्धसुश्रुतः —

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तटाकजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्ऋतं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौज्ज्वलम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे च कूपसम्भूतमाश्विने चौड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥

१. T₁. J₁. Bh omit this verse.

२. J₁; Bh, भाद्रे कौपं पयश्शस्तम् ।

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महान् गुणः ॥

अथ नारिकेलोदकगुणाः ।

नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
श्रमघ्नं बृंहणं बल्यं स्रुतिकानां हितं परम् ।

इति सामान्यनारिकेलवारिगुणाः॥

अथ पुराणस्य—

नारिकेलस्य यत्तोयं पुराणं पित्तवर्धनम् ।

नवस्य —

तस्यैव तरुणं तोयं पित्तघ्नं क्रिमिनाशनम् ॥

बालस्य —

बालस्य नारिकेलस्य कटु पाके हिमं जलम् ।
ईषत्कषायमधुरं पक्कस्योष्णं सरं गुरु ॥

स्निग्धादयो गुणास्त्वन्ये समाः स्युर्बालपक्वयोः ।

अन्यत्र —

नारिकेलसालिलं लघु बाल्ये शीतलं च मधुरं द्रवपाके ।
पित्तपीनसतृषास्रविदाहश्रान्तिशोषशमनं सुखदायि ॥

पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।
दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

१. T₂. P₁. P₂ हितं मतम्

२. J₁. तथा । Bh. नवीनस्य । अन्यत्रापि—

अथास्य सेवनकालः ।

नारिकेराम्बु हुक्तेः प्राग् गुल्माग्निसदनादिहृत् ।
अतः परं न पेयं स्यात् सेन्दु तच्छीतलं हितम् ॥

क्षयोपवासाध्वगमातिभाष्य-

व्यवायवातातपपीडितानाम् ।

व्यायामिनां वातकफोत्तराणां

यैन्नारिकेरादुदकं प्रशस्तम् ॥

सेन्दु सकर्पूरम् ।

इति नारिकेरोदकम् ।

क्षैतपत्राम्बु सहसा रक्तपित्तग्रहापहम् ।

मूर्च्छावित्रासश्मनं दाहतृणानिवारणम् ॥

गुलाबोदकम् ।

१. J₁. भुक्त्वा प्राक्

२. Bh. यन्नारिकेरोदकमेव शस्तम् ।

J₁. T₁, Bh. omit सेन्दु सकर्पूरम् ।

३. Bh. adds : - अथ गुलाबोदकप्रकरणम् ।

तत्करणं च —

कुडवं शतपर्णानां विवृतं तत्र निक्षिपेत् ।

अलं सप्तपलं पात्रे रौप्यं वर्गं सुसंस्कृतः ॥

ताम्रजे वाय तस्योर्ध्वं दोलायन्त्रं निवेशयेत् ।

रौप्यपात्रं तदूर्ध्वं तु पश्चाद्भौष्यशरावयोः ॥

आच्छाद्य तन्मुखं रुद्ध्वा समन्तात् पाचयेच्छनैः ।

शृङ्गभिना मुहूर्तं तु पश्चादुद्बृत्य तज्जलम् ॥

रौप्यपात्रस्थितं विद्वानेष पुष्परसो वरः ।

सुशीतलस्सुगन्धश्च ग्रीष्मे वर्षालये तथा ॥

राज्ञा दाहप्रशान्त्यर्थं सिञ्चेदम्भो भिषग्वरः ।

रसकृदाहशान्त्यर्थं गुलाबपरमाभिचः (?) ॥

अथ वर्ज्यजलानि —

अग्राक्षमुदकं सर्वमेभिर्दोषैस्समन्वितम् ।
 गोहस्त्यश्वादिविष्मूत्रश्वमूषकदूषितम् ॥
 कीटसंपीडसंसृष्टं नष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
 विषवृक्षजटाश्लिष्टं चिरकालव्यवस्थितम् ॥
 आस्तीर्णं जीर्णपर्णाद्यैस्तृणकाष्ठैश्च वाहितम् ।
 तैलामं फेनिलं स्निग्धं पुराणोदकमिश्रितम् ॥
 सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं धनं गुरु ।
 तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥
 अशोभगन्दरग्रन्थिशोफपाण्डुहलीमकान् ।
 कौसाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकान् गदान् ॥

अटामूलानि ।

इति वर्ज्यजलानि ॥

पुष्पप्रवस्सरभिघातकषायगौल्यो
 दाहश्रमार्तिवमिमोहमुद्धामयन्तः ।
 तृष्णार्तिपित्तकफदोषहरस्सरश्च
 यन्तर्पणं चिरमरोचकहारकश्च ॥

उषःपानगुणाः सुषेधे द्रष्टव्याः ।

सवितुरुदयकाले प्रसृतिसलिखस्य पिवेदष्टौ ।
 रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वत्सरश्चतं साग्रम् ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालः रात्रेस्तुर्ध्वप्रहरप्रवेष्टः । तथाच भोजः —

‘पिबति पर्युषितं बलमन्वहं तिमिरिणीजरमे प्रहरे यदि ।’

इति । एतज्जलपानकालमर्वादा सूर्योदयातिसन्निहितप्राक्कालः । तथा तत्रान्तरे ।

before शतपत्राम्बु ... etc. and it omits शतपत्राम्बु ...

पीतमन्ते निशायाः । 115 p. 190

१. J1. दुष्टं च ।

२. J1. T1. चिरकालं व्यवस्थितम् ।

३. J1. T1. कलमिसादः ।

अथ प्रतिप्रसवः ।

अदुष्टसालिलामावे वाप्यं यत् स्यात् सुयुक्तितः ।
 अग्नौ प्रतपनं यद्वा सूर्यरश्मिप्रतापनम् ॥
 प्रशस्यतेऽतितप्तायःपिण्डनिर्वापणं तथा ।
 क्षुद्रजन्त्वभिदुष्टस्य घनवस्त्रेण शोधनम् ॥
 पुष्पैरनिष्टगन्धस्य पाटलाद्यैश्च वासनम् ।
 लवङ्गोशिरकर्पूरकोष्ठकस्तूरिचन्दनैः ॥
 चूर्णितैर्वासितं वारि स्रगन्धं सर्वदोषजित् ।

अथ चन्द्रकान्तवारि —

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं लघु ।

अथोषःपानगुणाः —

कासश्वासातिसारज्वरविटपकटीकुष्ठकोष्ठप्रमेहाः
 मूत्राबातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशङ्काक्षिरोगाः ।
 ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफभवा व्याधयः सन्ति केषित्
 तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥

तथा—

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ स्वावनुदिते पिबेत् ।
 वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्दर्शितं दृढः ॥

अपि च—

विगतघननिशान्ते प्रातरुत्थाय नित्यं
 पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।
 स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तौर्क्ष्यतुल्यो
 बलिपण्डितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥

१. J1. तेषामभ्यास ।

२. J1. The revisor adds प्रसृतियुगलमात्रम् । प्रसृतिमानं पलद्वयं ।
 तद्विषुगं प्रसृतिद्वयम् । एवं माषः in the margin.

३. J1. तथा; Bh. omits अपि च ।

४. Bh. निशीथे ।

५. J1. तार्क्ष्यरूपो ।

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यहारि तिमिरघ्नम् ।

रजनीक्षयेऽम्बुः पीतं रसायनं दृष्टिजननं च ॥

पिबेद्धटसहस्राणि यावन्नास्तमितो रविः ।

अस्तं गते दिवानाथे बिन्दुरेको घटायते ॥

अजीर्णे चौषधं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ।

भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥

विष्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनं फेनिलं

दन्तग्राह्यमनुत्तमं सलवणैः शैवालकैः संवृतम् ।

जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णोरुपङ्काविलं

चन्द्रार्काश्रुतिरोहितं च न पिबेन्नीरं जडं दोषलम् ॥

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे ।

हिकाध्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

धातुक्षये रक्तविकारदोषे

वान्त्यां प्रमेहे विषविद्ग्रहं

जीर्णज्वरे शैथिल्यसन्निपाते

जलं प्रशस्तं शृतशीतलं तैत् ॥

१. Bh. adds निशीथोऽत्र निशान्भकारः ।

पातव्यं नासया नीरं प्रसूतित्रयमात्रया ॥

before व्यङ्गबली and etc.

२. Bh. adds स्नेहैः पीते शुद्धावाध्माने स्तिमितौदरे ? ।

हिकायां कफवातोथे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥

and omits पिबेत् इति जलप्रकरणम् on l. 16 p. 195.

३. J1. The revisor adds in the margin —

आमं जलं जीर्यति याममात्रातदर्थमात्राच्छृतशीतवारि ।

तदर्थमात्रादितरेतराम्बु त्रिषेति चोक्तो जलजीर्णफलः ॥

हीपनं पाचनं कट्वं लघुष्णं वस्तिशोधनम् ।

हिष्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यश्चक्षुदौ नवज्वरे ॥

काष्ठामपीनसश्वासपार्श्वरुद्धौ च शस्यते ।

उष्णोदकगुणाः ।

तप्तं पायः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वातजातामयघ्नम् ।
अर्धाशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तृणदोषत्रयघ्नम् ॥

तथा —

हेमन्ते पादहीनं च पादार्धोनं च शारदे ।
प्रावृद्धवसन्तश्चिशिरग्रीष्मेष्वर्धावशेषितम् ॥

तप्तं दिवा जाड्यमुपैति नक्तं नक्तं च तप्तं यदि वापि वारि ।
दिवा च नक्तं च नृभिस्तदात्वं युक्तं जलं तप्तमतो ग्रहीतुम् ॥
अपनयति पवनदोषं दलयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् ।
पाचयति चाग्नमनलं पुष्पाति निशीथपीतपुष्णाम्भः ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशे ज्ञे ।

अजीर्णे इति शेषः ।

तथा —

अत्यम्बुपानाच्च विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेद्भूरि ॥

शीताम्बुपूरितमुखं प्रतिवासरं यः

कालत्रयेऽपि नयनद्वितयं जलेन ।

आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-

रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥

तप्तायःपिण्डसंयुक्तं लोष्ठनिर्वापितं जलम् ।

सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ।

अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद् वारि वार्यते ॥

तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् विमुञ्चति ।

तस्मात् स्वल्पं च दातव्यं न क्वचिद् द्वारि वार्यते ॥

क्षुधा संशुष्कहृत्कण्ठः प्रथमं कबलान् बहून् ।

यो भुङ्क्ते प्रपिबेदम्बु शीतलं मात्रया युतम् ॥

१. J₁. omits तस्मात् न मुञ्चति ॥

तेन दृक्कण्ठशुद्धिः स्यात् पुरुषोऽप्येवमिति ।
 स्नेहयुक्तं च यद् द्रुतं तदा सत्त्वमिति भवेत् ॥
 आदौ द्रवं समश्नीयात् तत्राशु न विवेकः ।
 मध्ये तु कठिनं भुक्तं यथेष्टं वसति मध्यम् ॥
 प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान् मध्ये तु पण्डितान् ।
 अन्ते पुनर्द्रवाली च वसति मध्ये न ह्यति ॥
 तथैव भोजनस्यान्ते पीतनम्बु प्रथमम् ।
 द्रवं प्रयाति भुक्तान्ते किन्तु मन्मात्राया विवेकः ॥
 समस्थूलकृशाश्च भोजनं नैव कुरुते ।
 कचिदुष्णं कचिच्छीतं कचिद् कथिनीतिलम् ॥
 कचिद्भेषजसंयुक्तं न कचिद् वारि शयते ।
 पूरयेत् भाग्युगलं कुक्षेरणेन शुषितः ॥
 जलेनैकं चतुर्थं च वायुसञ्चरणाय वै ।
 वासितं नूतनैः पुष्पैः पाटलीचम्पकादिभिः ॥
 पथ्यं सुगन्धिं हृद्यं च शीतलाम्बु सदा पिबेत् ।
 ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वेच्छया शलिलं नरैः ॥
 अन्यदा कल्पमेवैव पातयेत् तदा विवेकः ।
 कल्पं स्वल्पम् ।
 अभेनापि विना जन्तुः प्राणान् सन्धारयेच्चिरम् ।
 तोयाभावे पिपासार्तः तद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥
 अथ काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः ।
 गन्धर्वहस्तकाष्ठैस्तु तप्तं वारि प्रदूषितम् ।
 अलक्ष्मीरक्तपित्तादिदोषाणां च प्रसाधनम् ॥
 गन्धर्वहस्तः वरुणः ।
 मल्लातकस्य काष्ठैस्तु तप्तं यच्च शुभोदकम् ।
 पातश्लेष्महरं पथ्यं दीर्यतेजोविवर्धनम् ॥

१. J₁. T₁. omit कल्पं स्वल्पम् ।

२. J₁. T₁. omit गन्धर्वहस्तः वरुणः ।

पैलाशोदुम्बरोद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च वारि यत् ।
 व्रणकण्डूहरं चासृग्बलवीर्यविवर्धनम् ॥
 जम्बूवटाग्रजैः काष्ठैस्तप्तं वारि तटागजम् ।
 मेधाबलप्रदं वीर्यकारि दोषविनाशनम् ॥
 बदरीसम्भवैः काष्ठैस्तप्तं वापीसमुद्भवम् ।
 कफहृत् च निर्दिष्टं दोषाणां च विनाशनम् ॥
 काष्ठैः खदिरजैस्तप्तं रक्तपित्तविनाशनम् ।
 आप्यायनकरं ग्रीष्मे श्रेष्ठमेतत्परं जलम् ॥
 कदम्बनिम्बजैस्तप्तं काष्ठैर्वारि सरिद्धवम् ।
 पथ्यं दोषहरं कण्डूरक्तपित्तविनाशनम् ॥
 धात्रीदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
 वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥
 पुष्करस्य च काष्ठेन तप्तं कूपोद्भवं जलम् ।
 वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥
 कर्कण्डुदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
 जठराग्नेः प्रसदनं सुश्रुतेन प्रभाषितम् ॥
 सल्लकीशाकनिर्यासकाष्ठैश्चापि पृथक् पृथक् ।
 तप्तं निर्झरजं वारि तद् रोगान् जनयेद्बहून् ॥
 सल्लकी सालयी । शाकः साव । निर्यासः राळार्चं झाड्
 वटैश्चार्जुनकाष्ठैश्च सततं तापितं जलम् ।
 बलमेधाप्रजननं मैत्रेयेण प्रभाषितम् ॥

१. J₁. omits this verse.

२. J₁ omits आप्यायन ... रक्तपित्तविनाशनम् ।

३. J₁. omits this verse.

४. J₁. T₁. omit सल्लकी..... राळार्चं झाड् ।

५. J₁. प्रदर्शितम् ।

अथ पात्रविशेषस्थितजलगुणाः ।

हेमपात्रे च सुस्वादु विपाके शीतलं लघु ।

त्रिदोषशमनं वीर्यबलमेधाकरं शुभम् ॥

त्रपुपात्रोदकं यच्च पिच्छलं मधुरं रसे ।

वीर्यं कफकरं चाग्निशकृन्मारुतवर्धनम् ॥

त्रैपु कथिल ।

षोषपात्रे यदत्युष्णं विपाके कटुकं गुरु ।

पित्तश्लेष्मप्रदं वृद्धे यथाकालानुरूपि च ॥

घोषं कांस्यम् ।

ताम्रपात्रस्थितं वारि सोष्णं स्वादु सकृत्कटु ।

पित्तानलप्रदं वृद्धे सकृन्मारुतनाशनम् ॥

सैकृत् सद्यः ।

रीतिपात्रस्थितं तोयं कटु श्लेष्मविनाशनम् ।

पित्तलं सकृदुष्णं च मेहगोगविवर्धनम् ॥

रीति पित्तल ।

लोहपात्रस्थितं वारि पानमत्यन्तरूषितम् ।

रक्तपित्तहरं कण्डूत्रिदोषशमनं परम् ॥

भाजने मृन्मये तप्तं मलानां क्षालने हितम् ।

धातुसाम्यकरं वीर्यबलौजःपरिवर्धनम् ॥

इति पात्रविशेषेण तोयगुणाः ।

इति बलप्रकरणम् ॥

-
१. J₁. T₁. शीतलं मधु ।
 २. J₁. T₁. omit त्रपु कथिल ।
 ३. J₁. T₁. omit घोषं कांस्यम् ।
 ४. J₁. T₁. omit सैकृत् सद्यः ।
 ५. J₁. T₁. omit रीति पित्तल ।

अथ सविषाद्यादिपरीक्षा ।

ओदनो विषवान्स्तान्द्रो यात्यविश्रावितामिव ।
 चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्शुषितोपमः ॥
 मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।
 हीयते गन्धवर्णाद्यैः क्षिद्यते चन्द्रकाचितः ॥
 व्यञ्जनान्याह्य दृष्यन्ति ध्यामकाथानि तत्र च ।
 हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
 फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
 विच्छिन्नविरसा रागाः खाडवाः श्लोकमायिषम् ॥
 नीला राजी रते ताप्रा क्षीरे दग्धि च दृश्यते ।
 श्यामा पीता सितः तट्टे धृते पाण्डुरसन्निभा ॥
 मस्तुनि ज्योत्स्ना पितृणां चर्मा कुण्डला तुषोदके ।
 कलामश्लोश्च तद्रूपं विलसता द्रवौपदे ॥
 काली सन्ध्याभ्रमतीः क्षेप्रे हरितैलेऽरुणोपमा ।
 पाकः फलानामामानां पङ्कजां परिकोथनम् ॥
 द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां श्यामां श्लानिविवर्णते ।
 मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥
 माल्यानां स्फुटितः प्रवणं श्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ।
 ध्याममण्डलता बह्वं ज्ञातव्यं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥
 धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरन्नादिषु मलाक्तता ।
 स्नेहस्पर्शप्रमाहानिः सप्रभत्वं च मृन्मये ॥

विषदलक्षणम् ।

विषदः श्यामशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
 स्वेदवेपथुमाञ्जस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ॥

१. J1. T1. यात्यविश्राव्यतामिव, Bh. यात्यविश्राव्यतामिव ।
२. J1. श्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः, Bh. श्लानिर्गन्धान्तरो भवेत् ।
३. J1. विषदपरीक्षणम्, Bh. omits विषदलक्षणम् ।

प्राप्यान्नं सन्निभं त्वन्निरेकावर्तः स्फुटत्यपि ।
 शिखिकण्ठामधुमार्चिरनर्चिवोग्रगन्धवान् ॥
 त्रियन्ते राक्षसाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।
 बिक्रोशन्ति च दृष्ट्वैव शुकदात्पृष्ठशारिकाः ॥
 हंसः प्रस्फलति म्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
 चकोरश्चाक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥
 कपोतदरभृदक्षचक्रवाका जहत्यसृत् ।
 उडुगं याति मार्जारः शकुन्मुञ्चति बानरः ॥
 हृष्णेन्मयूरस्तद्वद्व्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यन्नं विषवज्झात्वा त्यजदेवं प्रयत्नतः ॥
 यथा तेन विषधेरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्मज्वरार्तिस्फोटसुभयः ॥
 नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।
 विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्भरविषोपमम् ॥

इति सन्निधानादिपरीक्षा ॥

अथ विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ।

आनूपमामिषं मापक्षौद्रक्षीरविरुढकैः ।
 विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥
 विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येषु च चिलीचिमः ।
 विरुद्धमग्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥
 तद्वत्कुलत्पवरककुचल्लभकुष्ठकाः ।
 वरकः वनकोद्रवः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥

१. J₁. adds निम्ब — before प्राप्यान्नं & etc.

२. F₂. विशोचन्ति, Bh. उत्क्रोशन्ति ।

भक्षयित्वा हरितकमिति : मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पय-
स्त्यजेदित्यर्थः ।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद् दध्ना पृषतकुक्कुटौ ।

आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ॥

अविं कुसुम्भशाकेन विसैस्सह विरूढकम् ।

माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैः लाकुचं फलम् ॥

फैलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ।

कणोषणाभ्यां मधुना काकमाची गुडेन वा ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।

सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कांस्ये ताश्चुषितां निशि ॥

मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।

कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करैः ॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिष्ठस्तक्रसाधितः ।

ऐकघ्नं पायससुराकृसराः परिवर्जयेत् ॥

मधुमर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिंशः ।

एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।

मधु पुष्करबीजं च मधुमैरेयशर्करम् ॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलकान् ।

मन्थः द्रवानुलोहितसक्तवः । क्षैरेयः पायसः । हारिद्रः पीतवर्ण-
छत्राकः ॥

उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ॥

उपोदका वसला ।

१. J₁. T₁. Bh. omit मन्थ ... पीतवर्णछत्राकः ।

२. J₁. T₁. Bh. omit उपोदका वसला ।

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।
भृष्टा बराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ॥
तद्वत्तिचिरिपत्राढ्यगोधालावकपिञ्जलाः ।
ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तचैलेन विमूर्च्छिताः ॥

पत्राढ्यो मयूरः । तद्वत् बलाकावत् , सद्यो म्रन्ति ।
हारीतमांसं हरिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।
हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥
हरिद्रशूलकं हरिद्रावह्निनेत्यत्र च दारुहरिद्रा ।
भक्ष्यपांसुपरिध्वस्तं तदेव च समाश्लिकम् ।

तदेव हारीतमांसमेव । सद्यो हन्तीति शेषः ।

यत् किञ्चिद् दोषशुक्लेश्च न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥
व्यायामिस्त्रिग्वदीप्ताग्निवयस्स्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ।
इति विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ॥

अथ पथ्यापथ्याभ्यासार्थाङ्गप्रकारः —

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥
अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्यथा ॥

इति । अयमर्थः, अस्यस्तमभ्यासात् सात्म्यतां यातं अपथ्यं पादेन
चतुर्थीशेन पादपादेन षोडशशेन वा त्यजेत् । हितं पथ्यं तद्वत्

१. J1. T1. Bh. omit पत्राढ्यो.....सद्यो म्रन्ति ।
२. J1. T1. Bh. omit हरिद्र.....दारुहरिद्रा ।
३. J1. T1. Bh. omit तदेव.....शेषः ।
४. J1. प्रकारस्तु ।

अपथ्यत्यागवन्निषेवेत, यावता अंशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन पथ्यं भजेदित्यर्थः । नित्यसेव्यस्याहारस्य या मात्रा तस्या अपथ्येन यो न्यूनांशः तं पथ्येन पूरयेदिति उक्तं भवति । उभयमप्येकव्यन्तरीकृतं एकद्वित्रिदिवसैरन्तरीकृतेन विजातीयभोजनेन व्यग्रहितम् ।

एतदुक्तं भवति । यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽहनि अपथ्यस्य त्रयः पादाः पथ्यस्यैकः, द्वितीये चत्वारोऽप्यपथ्यस्य, तृतीये प्रथमवत्, इत्येकान्तरीकरणम् । चतुर्थे द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य । पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत्, इति द्वयन्तरीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः त्रयः पथ्यस्य । नवमदशैकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवदिति त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । चतुर्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पादेनापथ्यत्यागपूर्वं पादेन पथ्याभ्यासे क्रमः । पादपादेन त्वभ्यागे एकद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चक-
त्व आह्वतिः, तत एकान्तरीकरणम् । २३ त्रिपष्ट्यादिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते इति पादपादेन ।

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ।

ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा ॥

हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः ।

मात्रया सेवितं द्रव्यं हन्ति रोगास्तदुद्भवात् ॥

निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृताश्च ।

हीनातिमात्रमशनं मरुन्निषयकोपनम् ॥

भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिणी ।

क्षारोऽम्बरसंसयोगे मधुरीभवति क्षणात् ॥

उसुण्डक्यास्तिण्डकेन तिक्तता मधुरायते ।

उसुण्डकी काकतिक्ता ।

कोद्रवो हन्त्यमृत्पित्तं तत्करोत्यपिदाहिभिः ।

कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैस्सह ॥

गुडः कर्तृग्निसादस्य स हिनस्त्यमयादिभिः ।

जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशे तु मृत्यवे ।

१. J1. or its चतुर्थे अन्तरीकरणम् ।

२. J1. पञ्चभ्यागे न क्रमः ।

तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
 सक्तवो वातला रुक्षाः पीतास्ते तर्पयन्त्यपि ॥
 विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादि कार्यकृत् ।
 आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ॥
 लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सक्तुपिण्डकाः ।
 भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेऽर्धोर्गुरुः ॥
 शालिपिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ।
 लघुः पिचहरो लाजो ब्रीहितो गुरुपिचलात् ॥
 संग्राहिणो लघोर्धुद्रात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ।
 आमं ग्राहितरं तक्रं तत्त्वलीकृतमन्यथा ॥
 गुडतोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुडपानकम् ।
 गरीयो गुडदभ्युक्तं रसाला चातिशुकला ॥
 दण्डादिमन्थनाद्ग्नो गुरुणातिशोफदात् ।
 अनुद्धतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥
 सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् ।
 चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्कस्तु दृष्टिहा ॥
 मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषलम् ।
 क्षुण्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकम् ॥
 दुर्भाजनस्था द्राक्षाभ्यां दोषला च प्रजायते ।
 श्लक्ष्णः पिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
 मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः ।
 तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वा ॥
 दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ।
 भूरि सात्म्यं दधिशीरकरीरं मरुवादिषु ॥
 क्षाराः प्राच्येषु मत्स्याश्च सैन्धवेष्वन्ध्रकेषु च ॥

१. Bh. गरीयश्चातिशोफकृत् ।

२. JI; T ; Bh भूमिसात्म्यं ।

तैलाम्लं कन्दमूलानि धलये कोङ्कणे पुनः ।
 पेया मन्थ उदीच्ये तु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥
 बाह्नीका बल्लवाश्चीनारचुल्लका यवनाः शकाः ।
 मांसगोधूममाद्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥
 देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् ।
 पेयासूपो रसोऽन्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः ॥
 अहितैरपि तेषां तु तैरेवोपहितं हितम् ।
 अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥
 सात्म्यं चाशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वि ॥
 क्षंसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ।
 मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरो हि ना ।
 विषमेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्धते विषम् ॥
 स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
 तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥
 वातहृत्त्वेऽपि माद्रीकखर्जूरं कोष्ठवातकृद् ।
 नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ॥
 दृष्टेः स्पर्शे हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
 पयः स्वादुरसं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
 कालेन जायते तस्मात् क्षीरवत् पुनर्घृतम् ।
 पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥
 तक्रं ग्राहि कषायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
 वातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥
 शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
 उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥
 समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः ।
 ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥
 रसायनं काचमाची सद्यः पर्युषिता विषम् ।

मूलकं दोषजिद् बालं त्रिपरीतं तु दोषलम् ॥
अपथ्यं पथ्यमप्यञ्जं निश्चायां नेत्ररोगिणाम् ।
अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणाम् ॥
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हृषुषादियुतं हितम् ।
चातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
तदेव पथ्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् ।

निवारणमिति शेषः ।

घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम् ॥
स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ।
दिवास्वापाज्जरां याति शुक्तमन्येद्युरद्य न
कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसाश्चोभिरग्निहृत् ।
छर्दिष्ठा मक्षिकाविद् तु वामयेन्मक्षिकैव तु ॥
सर्वथा दोषजित् तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद् व्रणे ।
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्बलहेतुकाः ।
धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निर्दिशितम् ।
दिशानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।
इति भावेषु वैचित्र्यनिरूपणम् ॥

अथ पथ्यापथ्यशमनम् ।

नारीकेरफलेऽथ तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
जम्बीरोत्थरसो घृते तम्राचितस्सर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
नारङ्गे गुडभक्षणं च विहितं पिण्डालकं कोद्रवे ॥

१. J1. ह्रिषुषादियुतं, T1. Bh. ह्रुषादियुतं

२. J1. Bh, omit निवारणमिति शेषः; T1. निवारण इति शेषः ।

३. J1. Bh. omit इति निरूपणम् T1. इति धर्मभावेषु धर्मवैचित्र्य
निरूपणम् ।

४. J1; T1. अपथ्यशमनम् Bh. omits अथ पथ्यापथ्यशमनं इति स्वभावात्
हेतानि । .. on l. P. and simply reads अथ पथ्यापथ्यशमनं अजीर्णमञ्ज
ल्लव्यम् । इति स्वभावाद्दितानि अथ स्वभावतो हितानि पथ्याभ्यो ज्ञेयैः ।

पिष्टाभे सलिलं त्रियालफलजे पथ्या हिता माषजे
 खण्डं क्षीरमवे च तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कालाम्लजे ।
 मात्स्ये चूतफलं त्वजीर्णमनं मध्वम्बु पानात्यये
 तैले पुष्करजे कटु प्रशमनं शेषं तु बुद्ध्या जयेत् ॥

तथा—

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः ।
 तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि परम् ॥
 नारिकेरफलतालबीजयोः पाचनं सपदि तण्डुलं विदुः ।
 ते वदन्ति धुनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयेदिति ॥
 दाडिमामलकताळतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलानि च ।
 बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पात्रमेति बाकुलं स्वबीजतः ॥
 मधूकमालूरनृपादनानां परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
 पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं सिद्धार्थको हन्ति च बीजपूरम् ॥
 मृणालखर्जूरकहारहूराकसेरुशृङ्गाटकशर्कराणाम् ।
 यथा विपाकाय च भद्रमुस्तं तथा रसोने च पयः प्रशस्तम् ॥
 आम्रातकोदुम्बरपिप्पलानां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
 स्युः शर्मणे पर्युषितोदकेन सौवर्चलेनाम्रफलस्य पाकः ॥
 सौवीरं फलमपि चोष्णवारि हन्यात् प्राचीनामलकमपीह राजिकैका ।
 नागरं हरति बिल्वजाम्बवं शर्करा पचति तिन्दुकीफलम् ।
 जीरकं पचति बाकुलोद्भवं पाचयेन्मधुरिका कपित्थजम् ॥

१. Revisor adds in the margin;

खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं विश्वौषधं तत्र च भद्रमुस्तम् ।

प्लक्षवटोविदुः फलेषु शीतं प्लक्षे तथा पर्युषितं प्रपतिम् ॥

तण्डुलेषु पयसो जलं हितं दीप्यकं तु (त्रिविदुकेणायुतम् ?)

षष्ठिको दधिजलेन जीर्यते कर्कटी च सुमतेषु जीर्यते ॥

before सौवीरं etc.

२. Revisor adds in margin:

खर्जूरं सपयस्कं त्रियालक्षीरी सारफलं पचेन्मरोचम् ।

before नागरं हरति etc.

पनसकामलकीफलपक्तये भजत सर्जतरोरपि बीजकम् ।
सकलमप्युदितानुदितं फलं प्रपचति प्रसृतं बटतिन्दुकम् ॥
आर्द्राग्रबीजं पनसस्य पक्त्यै रसालपक्त्यै घनरावबीजम् ।
अपूपपक्त्यै सज्जला यवानी सा कैश्चिदुक्ता पृथुकस्य पक्त्यै ॥

घनरावस्तण्डुलीयकः ।

पालङ्किकाकम्बुककारवल्लीवार्ताकवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरसस्य पक्ता ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलान्यलावूनि फलानि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वान्छति तावदेव ॥

वास्तूकसिद्धार्थकचुञ्चुशाकं
प्रयाति सद्यः खदिरेण पाकम् ।
यथा गुडः सूरणनागरङ्गौ
तथालुकं तण्डुलवारि हन्ति ॥
पैत्राणि पुष्पाणि फलानि यानि
मूलानि पूर्वं न मयोदितानि ।

-
१. J₁. T₁. कटु तिन्दुकम् ।
२. J₁. Revisor adds in the margin
शाकानि रूक्षाण्यपि यान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालकेन ।
स्निग्धेषु रुक्षं च तदप्यनेन
स्निग्धं च कक्षेण च पाकमेति ॥
(भरीचापि वच्छीघ्रं ?) पाकं यात्वेव काञ्चिकम् ।
क्षीरं जीर्यति तत्रेण तद्रव्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं मणिमन्धेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥
रसाला जीर्यति व्योषाद् कण्ठं नागरभक्षणात् ।
यिता नागरभुक्तेन तथेष्टुवार्त्तिकशानात् ॥
(जिरामिरौ ? जिरामिरागै)रिक्चन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रदिष्टम् ।
कण्ठेन घृतं शिथिलेण चोष्णं जीर्णं भवेत् क्षारगणस्तथाभ्यैः ॥
विपच्यते सूरणं गुडेन तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पौललुकं जीर्यति क्रोरेष्वाद् कक्षेरुपाकाः किल नागरेण ॥
before पैत्राणि पुष्पाणि etc.

कस्तूरिका सिद्धकनाभिमेव
 जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥
 निम्बफलेनाथ यवौषणेन
 तक्रेण वा सर्पिरूपैति पाकम् ।
 शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
 क्षारेण तान्येव तिलोद्भवेन ॥
 काञ्जिकं हि लवणान्वितं शृतं
 पिष्टपाचनकमादिशन्ति हि ।
 सर्पिरेव यवशूकसंयुतं
 मांसपाचनमथोष्णवारिणा ॥
 श्यामाकनीवारतिलातसीनां
 निष्पावकङ्गूयवपिष्टिकानाम् ।
 मन्थेन पाकोऽथ कुलत्थचिञ्चा-
 पाकाय पेयं तिलतैलमेकम् ॥
 गोधूममाषौ हरिमन्थमुद्रौ
 यवान् सतीनान् कितवो निहन्ति ।
 यन्मातुलुङ्गीफलमेति पाकं
 क्षणेन सोऽयं लवणानुभावः ॥
 सतीनो लङ्का । कितवो धुत्तूरः ।
 कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
 काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।

१. J₁. Revisor adds in the margin:—

गोधूममाषहरिमन्थयवावुमुद्रा-

(पाको भवेदिति मातुलपुत्रेकम् ?)

क्षण्डं च क्षण्डयति भक्षभवंत्यजीर्णं? (भक्षभवं त्वजीर्णं
 तैकं कुलित्यमथवा विदधाति जीर्णम् ॥

(कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलित्यं विलंघितम् ।?)

दध्ना जलेन जीर्यन्ति वैतुलाः काञ्जिकेन तु ।

तैलानि सर्वाणि तिलादिजानि
प्रयान्ति पाकं किल काञ्जिकेन ॥

भृङ्गवेरस एव केवलः
क्षारतोयमथवा पलाशजम् ।
ऐश्वर्यं रसमुदस्यति क्षणा-
दग्निवेशमग्निनेदनीरितम् ॥

माहिषे पयसि सिन्धुजं यथा
सैन्धवं कृसरपक्तये तथा ।
काञ्जिकं च विदलाभपक्तये
शीलयन्ति जठराग्नियक्तये ॥

किमत्र चित्रं च समांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवद्विपक्-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कांसस्य मूलं परिपीय पिष्टं
जनः सुखी स्याद् बहुशो हि दृष्टम् ॥

कोष्णेन मण्डेन गवां पयस्तु
व्योषै रसाला परिपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिशीरमुपैति पाकम् ॥

शुण्ठी सर्तीनस्य च नागरज-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ति ।

१. J1. Revisor adds in the margin:—

आम्रमात्रफलं माने तद्वर्जं पिशिते हितम् ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं, पाकमुपैति हि ॥ before: इति ॥

जीरा(जरा)मिरा चन्दनगैरिकाभ्यां
नश्यन्ति तज्जा अपि ये विकाराः ॥

चटा वेसवारैर्लवङ्गेन फेनी
शमं पर्पटः शिशुबीजेन याति ।
कणाभूलतो लङ्कुतापूपसङ्गा
विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोश्च ॥

भाविङ्गोधागण्डकाश्चित्रतैला-
द्यावक्षारात् कोलकूर्मादयोऽपि ।
मौद्गाद्यूषात् पायसो याति पाकं
साम्बुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
वारं वारं क्षिप्तमम्भस्यथैतत् ।
पीत्वा तोयं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भोऽजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥

कूशमाण्डकं च त्रपुसीफलं च
कर्कारुचीनातकयोः फलं च ।
निहन्ति सद्यो हि करञ्जबीज-
रसैर्यथैवा(रिण?)मूलमेकम् ॥

स्त्रीकेशाम्बु निपीतमाशु हन्यात्
प्राचीनामलकरसं सपाणिमर्दम् ।
शुण्ठीधान्याकवारि हन्ति सद्य-
स्तांस्तानामविलासजान् विकारान् ॥

१. J1. Revisor gives a variant reading also in the margin :

तोयं क्षितं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्यात्
तत्र क्षौद्रं मद्रयुक्तं विशेषतः ॥

तत्र तोयाजीर्णं ।

मृगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
व्यवायवान्ते शयनं प्रवाते ।
क्षीरोषणैः सैन्धवसाधितं तु
छागाण्डमुक्तं तदिहैव युक्तम् ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां मुद्गचूर्णं
हन्यान्मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषाण्डयोर्निम्बमूलेन पाक-
श्चिञ्चा मुञ्चत्यम्लतां चूर्णयोगात् ॥

कोष्णाम्बु पिष्टान्नभवे हि देयं
प्रियालमज्जास्विदमेव पेयम् ।
मात्स्यं तु माकन्दफलं निहन्ति
गोधूमकं कर्कटिका निहन्ति ॥

सद्यः प्रियालं विनिहन्ति पथ्या
मध्वम्बजीर्णं विनिहन्ति पथ्या ।
पिण्डालुकः कोद्रवपाककारी
खण्डस्तु माषान्नधिकारहारी ॥

मुखं दधते चूर्णकेन प्रमादा-
द्यदा नागवल्लीदलस्थेन पुंसः ।
शितातैलसौवीरकैस्तन्निवृत्तौ
पृथक् तस्य गण्डूष एषोऽपदिष्टः ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च क्षारगुणो गुणाढ्यः ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काभिराजः ॥

शीतोदकं चास्यजरोगहारि
नारीपयश्चाञ्जनरुग्विदारि ।

एलोदकं धूमगदेषु शस्तं
धात्रीफलं चातिविरेचनातै ॥

श्रवणपूरणजे तिलतैलजं
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कबलमार्द्रयुतं द्रवणं पुनः ॥

मदयति न हि मद्यं जातु चेत् पीतमद्यः
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ।
अथ घनमधुकैलाकुष्ठदर्वेलवालु-
प्रकटितकबलास्ये मद्यगन्धोऽपि न स्यात् ॥

माषामृताम्भोधरकट्फलानां
चूर्णं यथापूर्वविवर्धितानाम् ।
विमर्द्य वक्त्रे धृतमाशु हन्ति
सुरारसोनादिजमुग्रगन्धम् ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन
पीतो मदं कोद्रवजं निहन्ति ।
यथा निपीतः सितया समेत
उन्मत्तमत्तत्वमपाकरोति ॥

घ्रात्वा सकक्षां विपिनोपलं वा
सम्प्राश्य किञ्चिच्छ्रवणं नरो वा ।
शीताम्बु पीत्वा बकुलेन वापि
प्रसह्य पूगीमदमुज्जिहाति ॥

सैन्धवत्रिकदुधान्यजीरकै-
र्दाडिमीरजनिरामठान्वितैः ।
पाचनोऽथ जठराग्निदीपनो
वेसवार उदितो मनीषिभिः ।

सूक्तमुक्तमपि तद्बहुभेदं
हन्ति सर्वमिदमामजखेदम् ।
यन्मया समुदितं मधुसूक्तं
तद्भिषगिभिरपि पाचनमुक्तम् ॥
इत्यजीर्णशमनम् ।

अथ स्वभावतो हितानि ।

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु तु षष्टिका ।
शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥
शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् ॥
दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं च परुषकम् ।
राजादनं मातुलङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥
षत्रुशके तु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फल्गुशकेषु कन्दशकेषु सूरणम् ॥
एणः कुरङ्गो हरिणो जङ्घालेषु प्रशस्यते ।
पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥
जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् ।
तैलेषु तिलजं तैलमैश्वरेषु सिता हिता ॥
इति स्वभावहिताति ।

अथ स्वभावादहितानि ।

शिम्बीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ लवणेष्वौखरं त्यजेत् ।
फलेषु लङ्गुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् ॥

तथा —

आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ।

अथ भोजनभाजनानि ।

दोषहृत् दृष्टिकृत् पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत् कफनातहृत् ॥
कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥
आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
श्लोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥
शैलजे मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारुद्रवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ।
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्रत् तथा वैदूर्यसम्भवम् ॥

अथ पत्राणि ।

रम्भापत्रेऽश्ननं हृद्यं रुच्यं वृष्यं बलाग्निदम् ।
विषश्रमानिलास्त्रेषु हितं पाण्डौ न शस्यते ॥
पालाशपत्रे च मरुच्छ्लेष्मगुल्मोदरप्रणुत् ।
कफनातं पीनसन्नं रुच्यं श्रेष्ठं च बृंहणम् ॥

१. J¹, दृष्टिदं पथ्यं

२. bh. रुच्यं ।

क्षारोष्णकटुकं जन्तुकफघ्नं ज्वरशातनम् ।
 शीतिकाज्वरहृत् पथ्यं हस्तिकर्ष्या तु भोजनम् ॥
 अर्कपत्रे भृशं रूक्षं कृमिघ्नं पित्तकृत्परम् ।
 गुल्मशूलविषश्वासपाण्डुकुष्ठकफानिलान् ॥
 हन्यात् परमचक्षुष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
 एरण्डपत्रं वातघ्नं क्रिमिघ्नं पित्तकृत् परम् ॥
 पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां तृष्णादाशसपित्तनुत् ।
 पाण्डुश्लोथश्वाससोमरोगघ्नं पाटलाशनम् ॥
 सर्वग्रन्थिविनाशाय केतकीपत्रभोजनम् ।
 मनोहरं रुचिकरं चक्षुष्यं भोजनं लघु ॥
 यात्रार्थिनामभिहितं वृष्यं कृमहरं परम् ।
 नलिने कुमुदे रक्तोत्पले वाथोत्पले हले ॥
 भोजनं निन्दितं शीतं रूक्षं दौर्भाग्यमप्तिनुत् ।

इति पत्राणि ।

भोजनादौ ब्रह्मादीन् स्मरेत् ।

तदुक्तं —

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न विद्यते ॥
 अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
 दृष्टिदोषविनाशाय हनुमन्तं स्मराम्यहम् ॥

इति हनुमत्स्मरणमपि कुर्यात् ।

अथ भोजनाविधिः ।

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभोजनम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

लवणं सैन्धवम् ।

घृतपूर्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रव्यं च बलारोग्ये न मृश्चति ॥

तथा —

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥

फलान्यादौ समश्नीयाद् दाडिमादीनि बुद्धिमान्
विना मोचाफलं तद्वद् वर्जनीया च कर्कटी ॥

मृणालविसशालककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥

अग्नेन कुक्षेर्द्रव्यं पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पचनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुक्लं च दुर्जरम् ।
अतिक्लृप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥

अतिद्रुताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ।
मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ॥

१. J1. T1. Bh. शुष्कं च ।

२. P2. अक्षियुक्तम् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ।

मात्रागुरुस्तु मुद्रादिर्माषादिः पच्यते गुरुः ॥

संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ।

आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ॥

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ।

चोष्यं इक्षुदादिमादि, पेयं क्षीरादि, लेह्यं रसालादि, भोज्यं पोलि-
कादि, भक्ष्यं लङ्कादि, चर्व्यं चिपिटादि ।

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

माषपिष्टान्नादिभिरर्धसौहित्यं कर्तव्यम् । मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या
मात्रया तृप्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।

द्रवः पेयादिः, द्रवोत्तरस्तक्राद्यधिकौदनादिः, मात्रातोऽधिकोऽपि
चेन्न मात्रागुरुर्मन्तव्य इत्यर्थः ।

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभ्यस्यं न पाकं साधु गच्छति ।

पिण्डीकृतमसंक्लिप्तं विदाहमुपगच्छति ॥

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ।

पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निश्चि ॥

दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादेव लेहिका ॥

आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकम् ।

हीनमात्रं तनोः कार्यं करोति च बलक्षयम् ॥

अप्राप्तकाले भुञ्जानो असमर्थतनुर्नरः ।

तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥

काळेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।

कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥

रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पति ।

न तथास्वादमाप्नोति ततः शुद्राम्बुमन्तरा ॥

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नममम्बुपानान्न स एव दोषः ।

तस्मान्नरो बद्धिबिबर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥

भुक्तस्यादौ जलं पीतं काश्यपन्दाग्निदोषकृत् ।

मध्येऽग्निदीपनं शस्तमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥

तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।

तृषितस्तु भवेद् गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥

कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचन ।

इति भोजनविधिः ।

एवं भुक्त्वा समाचामेद् गण्डूषग्रहपूर्वकम् ।

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥

दन्तान्तरगतं चार्द्रं शोधनेनाहरेच्छनैः ।

कुर्यादनिर्द्वितं तद्वि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥

दन्तलग्नमनिर्हृत्य लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्वाद्दन्निर्हरणं प्रति ॥

आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।

भुक्त्वाचम्य स्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ॥

विष्णुरक्षा यथैवाभं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मदभुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

भैरवस्तिरग्निर्बडवानलश्च भुक्तं ममाभं जरयन्त्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं मम चापि देहम् ॥

१. T₂ omits रसेना न्तरा ।

२. Bh. omits एवं अन्ननिर्हरणं प्रति ।

३. J₁. T₁. कुर्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ।

४. Bh. omits this verse.

अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
यश्चैतान् संस्मरेभित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्यते ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्निवृतः ॥

आग्रभिस्त्यर्थः । यतः —

भुक्तमात्रस्य तु स्वप्नात् हन्त्वर्गिन् कुपितः कफः ।
धूमेनापोऽहं हृद्यर्वाक् कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः ॥
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ।
भुक्त्वा शतं पदां गच्छेच्छनैः स्वस्थोऽभिजायते ॥
भुक्त्वा शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अजसङ्गातशैथिल्यग्रीवाजानुकटीमुखम् ॥
रंते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥

अथ ताम्बूलविधिः ।

तद्गुणाश्च —

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीणां माषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विदितास्त्रयोदश गुणाः स्वप्नेऽपि ते दुर्लभाः ॥

अन्यत्रेति शेषः ।

आयुरग्रे यश्चो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।

तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥

१. Bh omits फलैः ... कटुसुखम् ।

२. Bh. reads this verse after भूपानां भोजनविधिः and omits ताम्बूलं ... अन्यत्रेति शेषः ।

पर्णमूले भवेद् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं मेदि दुर्जरम् ।
 तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥
 विद्याकामोऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं नैव भक्षयेत् ।

तथा —

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ॥
 क्षतास्रपित्ती क्षीराशी क्षीणो रूक्ष्याक्षिरोम्यपि ।
 विषमूर्च्छोपवासातो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥
 भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्रदी ।
 विना चूर्णं विना पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
 दशजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हंरिं स्मरेत् ।
 क्रम्यकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूल्याश्च पलद्वयम् ॥
 गुञ्जाद्वयं चूर्णमानं ताम्बूलक्रम उत्तमः ।

तथा—

फलपत्रे समे रागो विरागस्तु फलाधिके ॥
 चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये मुगन्धिता ।
 रात्रौ च पर्णबहुलं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥
 जातीलवङ्गकर्पूरतक्रोळकटुकैस्सह ।
 रुषिवैद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वक्त्रेण धारयेत् ॥

ताम्बूलमिति शेषः । ताम्बूलातियोगे —

पाण्डुत्वं तनुदौर्बल्यमाक्षिरोगं नलक्षयम् ।
 करोति चोष्णरोगाख्यं ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

इति ताम्बूलविधिः ।

१. J1. हरिस्मृतिः ।

२. J1. omits पत्राधिक्ये ... रुषिवैद्यसौगन्ध्यं ।

३. J1. omits ताम्बूलमिति शेषः ।

भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

श्वासानष्टौ सङ्ख्यानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्वद्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद्यथासुखम् ॥
वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तस्य पाकार्थम् ॥

सद्योषांसं नवं चाक्षं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥
पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥

बालार्कः कन्यास्वार्कः । प्राणो बलम् ।

स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैश्वर्यसंस्कृतम् ।
वाता मांसरसाः स्वप्नो व्यवायाम्ते हिता अमी ॥

अथ मर्दनप्रतीकारः ।

यो लेहि शयनसमये मधुमिश्रबीजपूरदलचूर्णम् ।
स ग्रीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥
विशेषं अत्रसरे प्रदर्शयिष्यामः ।
मुषेणाक्तः कथ्यतेऽथ भूपानां भोजने विधिः ।
यथासम्भवमन्येषामर्चयं सम्भविष्यति ॥

१. J1. omits अथ मर्दनप्रकारः ।

२. J1. reads the colophon इत्थं विमथ्य प्रकथयन् ।

स्नानं विधाय विधिवत् कृतदेवकार्यः
 सन्तर्पितातिथिजनः सुजनैः सुकार्यैः ।
 आसन्नैर्नृपो रहसि भोजनकृततथा स्यात्
 सायं यथा भवति भुक्तिकरोऽभिलाषः ॥

नित्याचारपवित्रनिर्मलतनुधौतप्रसन्नाम्बरो
 हृद्यो भोजनवेश्मनि स्थिरतरे मृद्रासने संविशन् ।
 पुत्रैस्सन्निधिभिस्ततः परिजनैरासन्नैर्वृतः सद्रथैः
 सद्रथैश्च नियोगिभिः सुचरितैस्तन्त्रोपयुक्तैर्नृपः ॥

आजातु स्थापनीयं कनकमयमथो रौप्यमग्रे सुपात्रं
 स्फारं तस्योपरिष्ठात् कनकविरचिताः पत्रिका मण्डलिन्यः ।
 भक्तं सोष्णं सबाष्पं शशिकरधवलं कुन्दिकाकुङ्कुमकाभं
 मध्ये स्थाप्यं सस्रप्यं सुरसुराभि घृतं दक्षिणे स्वर्णपात्रे ॥

भृष्टं तैलादिपक्वं बहुविधरचनाकल्पितं तत्प्रकारै-
 रन्यौन्यं साभिमानैस्तदपि च सहितं जाङ्गलानूपमांसैः ।
 दद्यात् तत्रैव पार्श्वे सुराभि रुचिकरं दक्षिणे वामभागे
 लेङ्गं चोष्यं च पेयं भवति सुविहितो भक्ष्यवर्गः पुरस्तात् ॥

तथा घृतं च स्रप्यं चाप्येकीकुर्याद् यथा पिबेत् ।
 घृतेन संप्लुतं ह्यन्नं पाचनं सुखकारि च ॥

बीरायणो निशि निमिः पुनरस्तकाले
 मध्यन्दिने च धिवणश्चरकः प्रभाते ।
 भुक्तिं जगाद् नृपतेर्मम चैव सर्ग-
 स्तस्याः स एव समयः क्षुधितो यदैव ।

यः क्षुधालौक्यभावेन कुर्यादाकण्ठभोजनम् ।
 सुप्तव्यालानिव व्याधीन् सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥

यः काकवद् दिवाकामः स नक्तं भोक्तुमर्हति ।
 स भोक्ता वासरे यः स्यात् रात्रौरेताश्चकोरवत् ॥

देवार्चां भोजनं निद्रां प्रकाशे न प्रकल्पयेत् ।
नान्धकारे न सन्ध्यायां नाबिताने निकेतने ॥

भुक्ते स्वापे मलोत्सर्गे यत्सम्बाधासमाकुलः ।
निश्शङ्कत्वात्ययात् तस्य के के न स्युर्महाभयाः ॥

विवर्णास्विन्नविक्रिन्नविगन्धविरमं स्थितम् ।
अतिजीर्णमसाम्यं च नाद्यादन्नं न चाविलम् ॥

कामकोपातपायासयानवाहनबह्वयः ।
सद्योभुक्तवता सेव्या न जातु हितमिच्छता ॥

हितं परिमितं पक्वं नेत्रनासारसापियम् ।

रसा रसना ।

परीक्षितं च शुष्जीत न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

अत्यशनं चाभ्यशनं ह्यनशनमहिताशनं च सन्त्यात् ॥

कुर्याद्यथोक्तमशनं बलजीवितपेशलं क्रमशः ॥

आदौ स्वादु स्निग्धं तन्मग्न्ये लवणमम्लमुपयोज्यम् ।

रूक्षं द्रव्यं पश्चात्त च भुक्त्वा भक्षयेत् किञ्चित् ॥

मैन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च बह्विधतुर्विधः पुंसाम् ।

लघुमन्दे गुरुतीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे च स्यात् ॥

ज्वाङ्मः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिक्वात्मजश्च

बभ्रुश्चिखण्डितनयश्च भवेत्प्रहृष्टः ।

क्रौञ्चः प्रमोदति विरौति च ताम्रचूडः

छर्दि शुकः प्रतनुते निहते कपिश्च ॥

१. T₁. Bh. भुक्ते स्वापे ।

२. Bh. omits विवर्णा न विलम्बितम् ।

३. J₁, T₁, Bh अत्यशनमभ्यशनमनशनमशनं च तत्र संत्याग्यम् ।

४. भोज्यं पश्चात् ।

५. Bh. omits this verse.

कश्चिद्वायुं शमयति रसः कोऽपि पित्तं करोति
 कश्चिच्छेष्मं(?) शमयति तरां कोपि पित्तप्रकोपी ।
 कश्चित्पित्तप्रचयश्च मनः कोपि तत्कोपकारी
 नित्यं तस्मात्सकलरसश्च भूपतिः स्याच्चिरायुः ॥

यस्मिन्नृतौ ये च रसा बलिष्ठाः
 सेव्यास्तु ते तत्र विशेषतोऽपि ।
 अन्नं विशेषात् च सर्वदैव
 भोज्यं नृपेणैकरसं बुधेन ॥

पिबेज्जलं शीततरं हि हृद्यं
 हृत्कण्ठशुद्धिर्भवति स्वराणाम् ।

... ..
 ॥ ?

एकं व्यञ्जनमासाद्य ततः प्रक्षालयेद् भृशम् ।
 करं च पुनरन्यच्च भुञ्जीत नृपतिः सुखम् ॥

एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं जनयेद् भृशम् ।
 पुष्टिं च महतीं कुर्याद् विचित्रविधिना कृतम् ॥

पानीयपात्राणि सुशीतलानि
 सुवर्णरूप्यादिविनिर्मितानि ।
 सुधूतवस्त्रैरपि वेष्टितानि
 वामे निधेयान्यपि दक्षिणे च ॥

एतद् गृहद्वयं कार्यं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
 चकोरशिखिहंसादीन् पक्षिणो विनिवेशयेत् ॥
 शृङ्गारवीरसम्बद्धाः शृणुयाद् यः कथाः शुभाः ।
 तेन हर्षो भवेत्तस्य भुञ्जानस्य महीपतेः ॥

भुञ्जानो न बहु ब्रूयादेतन्नान्यच्च किञ्चन ।
 जुगुप्सितां कथां चैव न ब्रूयाच्छृणुयाच्च ताम् ॥

लेह्यभक्ष्यादिकं सर्वं भुक्त्वान्नं तु यथासुखम् ।
शेषं मांसरसं पीत्वा क्षीरं वा तक्रमेव वा ॥
ततो रुक्षकवोष्णेन जलेन क्षालनं तथा ।
गण्डूषान् शीतलान् कुर्याच्चन्दनागरकल्पितान् ॥

गण्डूषैर्बहुभिः सुशोभितमुखं श्रीचन्दनेनोन्मितै-
र्धूपेनाथ सुगन्धिना च वदनं घ्राणं करौ धूपयेत् ।
मृदूनीयात्तदनु प्रसन्नसुरभिः श्रीचन्दनेनैव तौ
पाणी वक्त्रमपि प्रसन्नाविलसत्कर्पूरगर्भं मुदा ॥

ततः प्रसन्नेन्द्रियचित्तवृत्तिरुत्क्रामयित्वा च शतं पदानि ।
सुकोमले कल्पितचारुतल्पे सुखं विशेद् वामकाटिर्नरेन्द्रः ॥

विदग्धाभिस्सह स्त्रीभिस्तिष्ठेद् गोष्ठीः समाचरन् ।
निद्रासात्म्योऽथवा निद्रां नृपः कुर्याद्यथाविधि ॥

अम्लेन केचिद्विहिता मनुष्या माधुर्ययोगेन भवन्ति चान्ये ।
तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ।
यस्यानुपानं विहितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं सह मात्रया तत् ॥
व्याधिं च कालं च विभाव्य वैद्यैर्देयानि भोज्यानि च तानि तानि ।
सर्वानुपानानुरसं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ॥

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रसात्स्यं ये यान्ति तान्सर्वरसांश्च मृष्टान् ।
संक्षेप एषो विहितोऽनुपानेप्यन्यैश्च तैर्विस्तरितं संमस्तम् ॥

इति ।

विष्णुपुराणे —

भुञ्जीत हृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरः ।

इति ।

१. J₁. प्रशस्तं ।

२. J₁. adds — मया सुषेणेन कृतं हिताय घ्राणप्रसादं जनयेत् शीघ्रम् ।

अथावसरप्राप्तो राज्ञां ताम्बूलविधिः ।

कर्पूरकङ्कोलवज्रपूग-

जातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।

सुधाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं

कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥

ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञः ।

सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ।

ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं

पूगीफलं हन्ति कफं सुवृद्धम् ॥

चूर्णं निहन्त्यात् कफवतमुच्चै-

र्हन्त्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ।

हन्त्यं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति

दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥

भुक्त्वान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।

प्रतीक्ष्य घटिकामेकां ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥

वातश्लेष्मप्रशमनं हृद्यं वह्नेः प्रदीपनम् ।

मुखवैरस्यहरणं कङ्कोलं भुक्तपाचनम् ॥

रसे कटु श्रेष्ठ मजीर्णनाशनं

निहन्ति शुक्रं कुरुते च पित्तम् ।

कङ्कोलजातीफलवज्रपूगं

विशेषतश्छर्दिहरं विषघ्नम् ॥

स्वरक्षये वापि मुखस्य पाके-

ऽप्यजीर्णबाधासु च पथ्यमेतत् ।

एलाद्वयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे

मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ॥

१. J₁. T₁. शुद्धाश्मचूर्णम् ।

२. Bh. omits ताम्बूलपत्राणि लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ।

अथ उपभोगार्हवस्त्रगुणः ।

श्वेतं दुकूलं मज्जासृगोजोबलविवर्धनम् ।
कफकृत्पित्तशमनं श्रमतृद्दाहनाशनम् ॥
माज्जिष्ठं दाहकृच्चोष्णं कफवोतानुलामनम् ।
पट्टसूत्रमयं वस्त्रं त्रिदोषश(मं ? मनं) विदुः ॥
श्वेतं दुकूलं बलकृत् पित्तशान्तिकरं परम् ।
ओजस्तेजोवीर्यकरं रतिकान्तिविवर्धनम् ॥

तृष्णाश्लोषविभेदनं धृतिकरं कान्तिश्रदं श्लेष्मलं
क्षौमं शुक्रमतीव हृद्यममलं पित्तामयध्वंसनम् ।
माज्जिष्ठं च विदाहिकं च कफकृच्चोष्णं च वातामय-
ध्वंसार्हं रुचिरं सुखं च कुरुते श्लेष्मापहं च स्मृतम् ॥

इत्युपभोग्यवस्त्रगुणाः ।

इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुरारिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निर्मायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥
संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।
भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

अनन्तदेवान्मनसा विधायाप्यनन्तदेवस्य विधाय सेवाम् ।
योऽनन्तदेवः प्रथितः पृथिव्यामनन्तदेवः परितोषमेतु ॥
इति श्रीमद्विद्वद्बृन्दबन्धपादारविन्दश्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य
रघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले
द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

भो षट्पदाः कृतधियः शृणुतामलां नो
वाचं विविच्य विभवाय चिरप्रसूताम् ।

संसेवयन्तु विमलं कमलान्तरङ्ग-

मेनं रसं न रसितुं प्रभवन्तु मेकाः ॥

यदि पूतिगन्धबहले वारिणि बद्धादरः पोत्री ।

स्पृहयति वारि न गाङ्गं गुरु गीर्वाणैरपाकृतं किं स्यात् ॥

विषयानुक्रमणी ।

	विषयः	पृष्ठम्
पौजनविधिः ।		
1.	धान्यप्रकरणम्	... १—२५
	(i) धान्यविभागः	... १
	(ii) शूकधान्यप्रकरणम्	... २—१०
	(iii) शालिसामान्यगुणाः	... ३
	(iv) शालिविशेषगुणाः "
	(v) गोधूमाः ७
	(vi) यवाः	... ८
	(vii) यावनाल्लगुणाः	... ९
2.	शिम्बीधान्यप्रकरणम्	... १०—१९
	(i) भुङ्गगुणाः	... १०
	(ii) माषगुणाः	... ११
	(iii) राजमाषगुणाः "
	(iv) चणकगुणाः १२
	(v) कलायगुणाः	... १३
	(vi) लङ्कागुणाः	... १४
	(vii) तुवरीगुणाः	... "
	(viii) कुलित्थगुणाः	... १५
	(ix) निष्पावगुणाः	... "
	(x) मकुष्ठगुणाः	... १६
	(xi) तिलगुणाः	... "
	(xii) अतसीगुणाः १७
	(xiii) सर्षपगुणाः	... १८
	(xiv) मसूरगुणाः	... १९

	विषयः	पुटम्
३.	तृणधान्यप्रकरणम्	... १९—२०
	(i) कङ्कुगुणाः १९
	(ii) श्यामाकगुणाः	... "
	(iii) कोद्रवगुणाः	... २०
	(iv) वरकगुणाः "
	(v) 'नाचणे' गुणाः	... "
४.	धान्यसामान्यगुणप्रकरणम्	... २१—२५
	(i) भृष्टधान्यगुणाः	... २२
	(ii) धानाः	... २३
	(i.i) सक्तवः	... "
	(iii) पृथुकादयः	... २४
५.	सिद्धान्तप्रकरणम्	... २६—५८
	(i) यवान्वादिलक्षणानि गुणोश्च	२६
	(ii) ओदनप्रकरणम्	... २७—२९
	(iii) क्षीरीप्रकरणम्	... ३०
	(iv) नारिकेरक्षीरी	... "
	(v) सूपप्रकरणम्	... ३१—३२
	(vi) भक्ष्यप्रकरणम्	... ३३—५८
	(a) बटक, फेणी, लाडु, पोल्यादयः	३७—५०
	(b) मांसप्रकाराः	५१—५३
	(c) भक्ष्यादिसाधारणविशेषगुणाः	५४—५७
६.	शाकप्रकरणम्	... ५८—१०७
	(i) शाकविभागः	... ५८
	(i.i) शाकसामान्यगुणाः	... "
	(iii) मूलकगुणाः	... ५९
	(iv) कन्दगुणाः	... ६०—६५
	(v) पत्रशाकः	... ६६—७६

विषयः	पुटम्
(vi) करीराणि	... ७७
(vii) फलानि	... ७७-८७
(viii) कदल्यादि	... ८७-९०
(ix) नारिकेलः	... ९१
(x) पूगादिफलानि	... ९१-९४
(xi) बदरादि	... ९४-१००
(xii) हरीतकीप्रकरणम्	... १००-१०३
(xiii) आम्रप्रकरणम्	... १०३-१०६
(xiv) काण्डीरः	... १०६
(xv) पुष्पाणि	... १०७
(xvi) कवकानि	... "
7. हारीतप्रकरणम्	... १०८-११०
8. उपदंशाः	... ११०-११४
9. कर्चर्यः	... ११४-११५
10. सम्भाराः	... ११५-१२१
(i) एलादयः	... ११५-११६
(ii) लवणानि	... ११६-११७
(iii) त्वचादयः	... ११७
(iv) कस्तूरी	... ११८
(v) गोरोचना	... ११९
(vi) कर्पूरः	... ११९-१२०
(vii) जातीपत्र्यादयः	... १२०-१२१
11. कृत्रिमघृतानि	... १२१
12. शर्करा	... १२२
13. पानघ्नानि	... "
14. काञ्जिकम्	... १२३-१२५

	विषयः	पृष्ठ
15.	क्षीरप्रकरणम्	... १२५—१३५
(i)	क्षीरसामान्यगुणाः	... १२५
(ii)	क्षीरविशेषगुणाः १२६
(iii)	वर्णविशेषेण गोक्षीरगुणाः	... "
(iv)	वयोविशेषेण गोक्षीरगुणाः १२७
(v)	पीयूषादिगुणाः	... "
(vi)	आमादिगुणाः	... १२८
(vii)	कालविशेषेण पयःपाने गुणाः	...
(viii)	उषितपयःपाने दोषः	... "
(ix)	उष्णशीतादिक्षीरपाने ताम्रादि- बहुविधपात्रशृतक्षीरपाने च गुणदोषविचारः १२८—१३१
(x)	माहिषक्षीरगुणाः	... १३२
(xi)	आजस्य	... "
(xii)	भौष्टस्य	... १३३
(xiii)	खराश्वीक्षीरयोः	... "
(xiv)	मानुष्याः	... "
(xv)	हस्तिन्याः	... "
(xvi)	एडक्याः	... "
(xvii)	मेढ्याः "
(xviii)	मथितक्षीरगुणाः १३४
(xix)	क्षीरफेनगुणाः "
(xx)	क्षीरमित्राणि	... "
(xxi)	क्षीरमित्राणि	... १३५
16.	दधिप्रकरणम्	... १३५—१४३
(i)	अवस्थाभेदेन वैविध्यं गुणाश्च	... १३५
(ii)	गन्धस्य	... १३६
(iii)	ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः	...

विषयः		पुटम्
(iv)	माहिषस्य	१३६
(v)	आजस्य	१३७
(vi)	मेघ्याः	"
(vii)	अश्विन्याः	"
(viii)	गर्दभ्याः	"
(ix)	उड्ग्याः	"
(x)	हस्तिन्याः	१३८
(xi)	स्त्रियाः	"
(xii)	दधिमण्डगुणाः	"
(xiii)	निस्सारदधिगुणाः	१३९
(xiv)	दधिविषयाः	"
(xv)	शिखरिण्यः	१४०-१४२
(xvi)	सरस्य मस्तुनश्च गुणाः	१४३
(xvii)	तक्रप्रकरणम्	१४३-१४७
17.	नवनीतप्रकरणम्	१४७-१४९
18.	घृतप्रकरणम्	१४९-१५१
19.	तैलप्रकरणम्	१५१-१५५
20.	इक्षुप्रकरणम्	१५५-१५८
21.	इक्षुरसविकारप्रकरणम्	१५९-१६५
22.	मधुप्रकरणम्	१६५-१६७
23.	मद्यप्रकरणम्	१६८-१६९
24.	मांसप्रकरणम्	१६९-१७६
(i)	भेदाः गुणाश्च	१६९
(ii)	मृगमांसम्	१६९-१७१
(iii)	पक्षिमांसम्	१७१
(iv)	मत्स्यमांसम्	१७२-१७६

	विषयः	पृष्ठम्
25.	जलप्रकरणम् १७६—१९५
	(i) जलसामान्यगुणाः	... १७६
	(ii) पानीयभेदाः गुणाश्च १७७—१८०
	(iii) नदीविशेषगुणाः	... १८०—१८३
	(iv) औद्धिदम्	... १८४
	(v) नैर्ऋतम् ”
	(vi) सारसम्	... ”
	(vii) ताटकादंजलम्	... १८५ १८७
	(viii) नारिकेलोदकगुणाः १८७—१८८
	(ix) गुलाबोदकम्	... १८८
	(x) वर्ज्यजलानि	... १८९
	(xi) प्रतिप्रसवः	... १९०
	(xii) उपःपानगुणाः ”
	(xiii) उष्णशीतादिजलगुणदोषाः १९१—१९३
	(xiv) काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः	१९३—१९४
	(xv) पात्रविशेषस्थितजलगुणाः	१९५
26.	सविषाक्षादिपरीक्षा विषदलक्षणं च	... १९६, १९७
27.	विरुद्धद्रव्यप्रकरणम्	... १९७—१९९
28.	पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः	... १९९—२०३
29.	पथ्यापथ्यशमनम्	... २०३—२११
30.	स्वभावतो हितानि	... २११
31.	स्वभावादहितानि	... २११—२१२
32.	संयोगविरुद्धानि	... २१२
	(i) अभक्ष्यजन्मनक्षत्रवृक्षाः	... ”
33.	भोजनकालः	... २१३
34.	भोजनमाजनानि	... २१४

विषयः	पुटम्
35. पत्राणि	... २१५
36. भोजनादौ ब्रह्मादिस्मरणम्	... ५
37. भोजनविधिः	... २१६-२१८
38. भोजनानन्तरकृत्यम्	... २१८-२१९
39. ताम्बूलविधिः	... २१९-२२०
40. सुषेणोक्तो भूपानां भोजनविधिः	... २२१-२२६
41. राज्ञां ताम्बूलविधिः	... २२७-२२८
42. अनुलेपनम्	... २२८
43. उपभोगार्हवस्त्रगुणाः २२९
44. प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	... २२९-२३०

APPENDIX — I:

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदस्य श्लोकार्धानुक्रमणी ।

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
अकालजं कुभूजं	106	अतिसारहरं	104
अक्षं कषायं	102	अतिसारेऽग्निमान्द्ये	134
अक्षमज्जा मदकरः	”	अतोऽत्यन्त	192
अक्षीयस्य फले	112	अत्यम्बुपात्र	114
अगस्तिरग्निः	218	अत्यम्बुपानात्	192
अगस्तिसारः	33	”	218
अग्निदीप्तिकरं	76	अत्यम्लं दीपनं	136
अग्निमान्द्यकरं	109	अत्यम्लपर्णी	70
अग्निमान्द्यहरा	73	अत्यशनं च	223
अग्निसन्दीपनं	216	अत्युच्छ्रितास्तु	46
अग्नौ प्रतपनं	190	अत्युष्णताश्च	49
अग्राह्यमुदकं	189	अत्युष्णान्नं	216
अङ्गारकमगस्ति	219	अथ घनमधु	210
अङ्गारकर्कटी	35	अथ वक्ष्यामि	212
अङ्गारपोलिकाः	35	अथवा सिद्ध	33
अच्छे पटे च	142	अदुष्टसलिलामात्रे	190
अजगन्धा कटूष्णा	72	अधोमुखघट	33
अबाजी मरिचं	52	अधौतमस्तुतं	26
अजानामल्प	122	अनन्तदेवात्	229
अजा पयस्विनी	133	अनायासप्रदायानि	219
अजीर्णकाश	72	अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति	178
अजीर्णे चैषधं	191	अनिष्टगन्ध	131
अजो लुक्कस्तु	133	अनुद्धतस्नेहमपि	201
अञ्जनागर्भसंभूतं	215	अनेकविषाविध्वंसि	63
अञ्जसा मधुराम्ला च	93	अनेन विधिना	51
अतः परं न पेयं	188	अन्तरावर्ति	136
अतसो मदगन्धा	17	अन्ते पुनर्दवाशी	193
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं	216	”	216
अतिजीर्णमसाम्यं च	223	अन्नपानौषधं	202
अतिद्रवः शिताहारो	216	अन्नप्ररोचकं	93
अतिपाकेन	158	अन्नसङ्घात	219
अतिसारकिमिहरो	64	अन्नेन कुक्षेः	216

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
अश्वेनापि	198	अम्लवेतफलं	96
अन्नं ब्रह्मा	215	अम्लवेतसं	"
अन्नं विशेषात्	225	अम्लिकाफल	122
अन्यथा शोथ	169	अम्लिकायाः फलं	"
अन्यदा करपं	193	अम्लिकावडकाः	38
अन्यास्तसत्	23	अम्लेन केचित्	228
अन्ये बक	172	अम्लेन वाते	113
अन्यो राजपलाण्डुः	61	अम्लेज्जामलकं	134
अपक्वमेव यन्नहं	127	अयं प्रकारः	43
अपथ्यं पथ्यं	203	अरण्यामाषा	11
अपथ्यमपि हि	199	अरुचिक्रमि	60
अपथ्याः प्राणिनां	179	अरुचौ वातरोगेषु	125
अपनयति पवन	192	अरुच्यं सुकुमाराणां	137
अपरं श्वेत	87	अरोचकहरः	62
अपि नवाः	179	अरोचकहरा	73
अप्पपत्तयै	205	अरोचकहरा चैव	84
अप्याविकं	131	अरोचके च	139
अप्राप्तकाले	217	अरोचके पानस	136
अभिष्यन्याति	162	अर्कपत्रे मृशं	215
अभुक्ते पित्त	157	अर्धपक्वः	90
अमी नक्षत्र	213	अर्धपक्वैः	24
अमृतफलं	94	अर्धस्विन्नाः	"
अम्बुष्ठा सकषाया	71	अर्धाढकं	140
अम्बुजबन्धु	39	अर्धाशोनं	192
अंभसः प्रसृतानि	190	अर्धावशिष्टं	130
अन्नः कषाया	103	अर्शः श्वयथु	72
अम्लं कटूष्णं	111	अर्शोभगन्दर	189
अम्लं चतुर्थं	135	अलक्तो रक्त	117
अम्लं तक्रं	144	अलक्ष्मीरक्त	193
अम्लं तु दीपनं	135	अलमोसाह्वयो	174
अम्लं विहंस	76	अलकैस्तिक्त	112
अम्लं स्वादु	104	अलसान्द्रफलं	82
अम्लः कटूष्णो	95	अलाबुनाभिः	100
अम्लभावं	103	अलीकमच्छ	40

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
अलीकमन्त्राः	49	अष्टकणी	70
अल्पमूत्रः कटुः	16	आगस्त्यं तरुणं	82
अल्पानिलकफाः	2	आग्नेयमेव	138
अवपोदको	179	आचम्य जल	218
अवलेहन	40	आजमानिबलकृत	132
अवि कुसुम्भ	198	आजमाज्यं च	149
अविदाही	75	आजानु स्थापनीयं	222
अवृष्यं बृंहणं	162	आज्ये तां भर्जयेत्	45
अवृष्यं रोचनं	74	आढकी कफपित्त	14
अव्यक्तस्फं	136	आढकी तु कषाया	9
अव्यक्तस्फरसं	135	आतपे बहुकामोदं	121
अशकमुण्डः	8	आतपे घोषिताः	36
अश्नीयातन्मना	216	आतपे स्थापयेत्	47
अश्वत्थनागौ	212	आदौ द्रवं	193
अश्वत्थवृक्षस्य	89	आदौ सन्दं	135
अश्वमांसं भवेत्	170	आदौ माहिषं	140
अश्विन्वादिक्कमात्	213	आदौ स्वाडु	223
अश्वीदाधि स्यात्	137	आद्यं विषोपमं	220
अश्वीसर्पिस्तु	150	आध्यात्रकिमि	60
अश्व्यास्तु नवनीतं	148	आध्यानगुह्य	27
असितवर्णक	32	आध्यानाष्टीलिका	75
असिधिमेष	109	आर्घ्यं मन्वति	166
असिधिमन्वी तु	82	आर्घ्यमौहालकं	165
असृग्ज्वरहरा	84	आर्तं मधु	167
असृग्दीर्घहर	101	आर्द्धिं बह्वु	40
अस्तं गते दिवानाथे	191	आर्धं तद्गुर्वभि	91
अहितः पित्तरक्ते च	159	आर्द्रकं तरुणं	64
अहिताः सक्तवः	203	आर्द्रकं सगुहं	108
अहितैरपि तेषां तु	232	आर्द्रकजीरक	39
अह्वयं सर्वरोगाद्यं	149	आर्द्रकरामठ	9
अह्वयस्तरुणो	104	आर्द्रकस्य रसः	65
आकाशगङ्गा	177	आर्द्रकाज्जायते	201
आर्धं स्वाडु	153	आर्द्रचित्राफलैः	108
आक्षोटकं सरं	102	आर्द्रशुद्धो	12

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
२१. आम्रबीजं	205	आम्रातकोदुम्बर	204
आम्रोऽतिकोमलो	13	आम्रातियोगो	104
आनाहर्जं	133	आम्रावर्तः	105
आनाहज्वर	70	आम्लिकां स्वेदयित्वा	38
आनाहमेदो	15	आयसे कान्धपात्रे च	214
आनूपं वारि	180	आयसे तु शृतं	129
आनूपं सलिलं	,,	आयुःप्रवर्धनी	141
आनूपमामिषं	197	आयुरग्रे	219
आपीतवर्णं	166	आयुर्वृद्धिं	150
आप्तमृपो रहसि	222	आयुश्चङ्कममाणस्य	221
आप्ययनकरं	194	आरण्यकुक्कुट	171
आमं ग्राहितरं	201	आरण्या बोलिका	69
आमं चेत्	167	आरनालं तु	124
आमं भूपनसं	93	आलस्यगौरव	217
आमं लकुचं	84	आवर्तयेत् क्षीरशेषं	131
आमं सग्राहि	60	आविकं तु पयः	133
आमदोषकरो	7	आविकं दधि	137
आमदोषहरं	146	आविकं नवनीतं	148
आममांसानि	198	आविकं मधुरं	171
आममांसं	122	आश्रयं पवनादीनां	216
आममांसफलं	124	आषाढे शस्यते	186
आमलकं कषायारक्तं	97	आसन्नतिबला	155
आमशूल	27	आसिञ्चति ध्रुवं	192
आमश्लणः	12	आसुरी कटु	18
आमश्लेष्म	91	आस्तीर्णं जीर्णं	189
आमातिसारे	145	आहारं तु रहः	213
आमातीसार	41	आहारं षड्विधं	217
आमासदोष	90	आहारनिर्हार	214
आम्रं कृत्रिम	104	इक्षवस्तेऽप्रभागे	157
अ म्रत्वचा	,,	इक्षुरसः परितप्तः	158
आम्रबीजं	105	इक्षो रग्रभवं	,,
आम्रमामं	104	इक्षो रसस्य	161
आम्रस्य पञ्च	105	इति संक्षेपतः	188
आम्रातकं	98	इति सञ्चिन्त्य	215

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
इत्थं यथायोगं	101	उद्वेगं याति	197
इत्थं विमध्य	229	उपकमबिरोधित्वात्	167
इत्थं हि ताम्बूलं	227	उपलासफालना	183
इत्यदभुतं केवलं	207	उपौदकातिसाराय	198
इत्यत्र विषवत्	197	उपौदकाकावु	205
इत्युच्चार्य	219	उपौदकी कटुः	67
इतेऽप्ये च	203	उपौदकी तृतीया	"
इदं कृसरनाम	29	उपौदकी परा	67
इन्द्रनीलदला	166	उपौदकी लक्ष्म्युपेतः	213
इन्द्रो दुर्भगतां	144	उपौदकी कफप्रदा	24
ईषच्च दीपनं	150	उपौदकी	133
ईषत्कषायं स्वाह्वस	106	उपौदकी कटु च	75
ईषत्कषायः	68	उपौदकी आम्लं	143
ईषत्कषायमधुरं	83	उपौदकी यक्षं तु	100
"	187	उपौदकी विषीभवकोष	201
"	1	उपौदकी कटुफ	133
ईषदम्लं च	106	उपौदकी	102
ईषद्वारिद्र्या	28	उपौदकी स्त्वल्यौ	16
ईषद्व्रातकरा	14	उपौदकी मात	54
ईषद्व्रात करं	171	उपौदकी सन्तर्पणी	36
ईषद्व्रात स्यात्	170	उपौदकी शीतं	209
उक्ता चैव सदा	41	उपौदकी सहोष्ण	167
उग्रगन्धि पुराणं	150	उपौदकी भोज्युदा	212
उत्तानाः पाक	54	उपौदकी दानो अम	27
उत्तुण्डक्याः	206	उपौदकी सर्पिषा	35
उदकैस्संहितैः	124	उपौदकी चास्थिता	101
उदमन्यादिवा	202	उपौदकी दासस्य	155
उदरशीपदा	184	उपौदकी प्रसौ	173
उदरे ये गदाः	123	उपौदकी ल्वन्यो	202
उदश्विदभिघातघ्नं	146	उपौदकी ल्वजनं	225
उदावर्ततामदास्थि	124	उपौदकी बहुमांसानि	212
उद्गारशुद्धिः	213	उपौदकी वा समांशानि	198
उद्गाराः कथिताः	166	उपौदकी योनीन्	55
उद्गारेण नतो	186	उपौदकी हाथ्यवितं	119

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	
एडकः शृङ्गिणो	134	एष भक्ष्यः	46
एणः कुरङ्गो	111	एषा कुण्डलिनी	47
एतत्कल्लं	41	एषा यैर्न	140
एतदुक्तं	28	एषा वृकोदर	,,
एतद्गुणैव	48	एषा शिखरिणी	141
एतद् गृहद्वयं	215	,,	142
एता बस्या	54	एषा सिद्धा	40
एते शुक्लाश्च	15	एषा सिद्धि	28
एते समगुणाः	,,	एषा हरीषा	52
एरण्डतैलं	153	एषैव गोलाकृतिका	48
एरण्डपत्रं	215	ऐक्यं पाचय	198
एरण्डफलं	99	ऐक्ष्वं तु	168
एर्वासकं	79	ऐक्ष्वं रसं	207
एलाजीरक	58	ऐरण्डेन	199
एला तिक्तोष्ण	115	ओजस्तेजो	229
एलादियुक्तान्	56	ओदनो विषवान्	196
एलाद्यैः	186	औखरं च	117
एलाद्वयं	227	औदुम्बरं कषायं	89
एलाकबज्ज	56	औदुम्बरं फलं	89
,,	42	औहालं स्वर्णसहस्रं	166
,,	122	औहालिकं तु	,,
,,	48	औद्भिचं बारि	184
एलासैन्धव	139	और्वानल	179
एलोदकं	210	औष्ट्रं मांसं	170
एवं द्रव्यगुणान्	212	औष्ट्रमर्शाधि	137
एवं प्रकारकाः	47	औष्ट्रीघृतं	150
एवं भुक्त्वा	218	कक्षोले कटु तिक्तोष्णं	120
एवं सूरणवडकान्	39	कक्षोलजाती	227
एवं हि कुर्वन्	224	कक्षुकोद्रव	19
एवमर्थं हि	225	कक्षुस्तु भम -	,,
एवमन्येऽपि	42	कक्षटं तिक्तकं	69
एवमेव प्रकारेण	47	कटाहस्थधृतरथ	46
एवमेव बृहत्	70	कटुकं कफवातघ्नं	109
एवमेव विजानीयात्	49	कटु क्रिमिहरं	106

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कटु ज्योतिर्मेती	153	कपिला पिङ्गला	118
कटुतिक्तकषायोष्णं	98	कपोतं सार्षप	212
कटुपाकं सरं	115	कपोतपरमृद	197
कटूष्णं दीपनं	66	कपोतपारावत	207
कटूष्णं राजिकां	69	कफं रुक्ष	113
कटूष्णमार्द्रकं	64	कफकृत् पवन	94
कटूष्णो महिषी	63	कफकृत् पित्त	229
कटूष्णो वात	62	कफघ्नं पित्तघ्नं	52
कटुहृषी कटूष्णा	85	कफघ्नं रक्त्वर्णानां	126
कणामूलतो	208	कफघ्नो मधुरः	162
कण्टकारी कटूष्णा	80	कफपित्तश्रम	23
कण्टकोदरगतं	167	कफपित्तहरं	98
कण्ठदोषहरो	120	"	10
कण्ठरक्षमनो	117	"	112
कण्ठशुद्धिकरो	81	कफपित्तहरा	23
कण्ठशोधनकरं	94	कफपित्तहारो	20
कण्ठशोधनमनो	81	"	11
कण्ठस्य शोष	65	"	14
कण्ठामयहरं	69	कफपित्तारुचीन्	112
कण्ठं बल्यं च	60	कफपित्तारुजिह्व	107
कण्ठकुष्ठप्रशमनं	182	कफप्रकोपं	48
कण्ठपित्तसदं	183	कफप्रकोपजननं	49
कथितानि काल	145	कफमेदानिल	87
कथ्यन्ते श्रावको	4	कफवह्निकरं	84
कदम्बनिम्बजैः	191	कफघ्नार्तं	24
कदलीकुसुम	39	कफघ्नोपकारि	17
कदलीफल	10	कफघ्नोपहारं	53
कनकामाः	54	कफस्य हन्ता	15
कन्दमूलफलादीनि	125	कफहरमरुचिघ्नं	199
कपालाङ्गार	66	कफहृद्दीपनः	61
कपित्थत्रा	68	कफहृद्घ्नं च	104
कपित्थमातुल्यैः	121	कफघ्नानिल	40
कपित्थमामं	91	कफघ्नकण्ठ	65
पित्तो मधुराम्लः	96	कफे पित्ते	144

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कफोऽस्तम्भ	179	कर्बुरो मिश्रवर्णश्च	156
कवलजेषु गदेभ्यश्च	210	कर्बुरं नारिकेलस्य	91
करं च पुनरन्यथ	225	कर्मारकोऽम्ल	93
करकाजं जलं	179	कलम्बी स्तन्यदा	75
करकुशालिर्मधुरः	157	कलायः कुरुते	13
करजतैलं	152	कलायश्चाकं	76
करमथितं शुभ	146	कलिञ्जो मधुरः	80
करमथितमथितो	145	कांश्चद्रायुं	225
करमर्दस्सतिफाम्लो	89	कश्चित् पित्त	"
करम्बी शतपर्वा	75	कषायं कटुकं	90
करीरं कटु तिफाम्लं	77	कषायं मधुरं	107
करीरः कटुकः	99	कषायं रुधु	150
करीरमाध्मानकरं	77	कषायं स्वादु	155
करोति कृच्छ्रदोषाति	110	"	"
करोति क्षोण	220	"	10
करोति दीपवत्याग्निं	109	कषायकटुतिफोष्णं	108
करोति पित्तं	51	कषायतिक्तं	112
"	54	"	113
कर्कटं तुवरं	100	कषायमधुरस्वात्	101
कर्कटी मधुरा	78	कषायमधुरं	172
कर्कन्धुदार	194	कषायमधुरा	14
कर्कोटकी कटुष्णा	85	कषायमधुरो	11
कर्चूरः कटु	65	"	89
कणत्रिणार्ति	72	कषायानुरसं	104
कर्पूरः कफ	228	कषायानुरसः	11
कर्पूरकण्डोल	227	कषायानुरसाः	6
कर्पूरतैलं	154	कषाया अल्प	3
कर्पूरपूगी	206	कषाया लघ्वो	2
कर्पूरवासते	140	कषायाः स्वादु	15
कर्पूरदिशसिरः	119	कषायेषु यवाः	134
कर्पूरसज्जितैः	141	कस्तूरिकासिंहक	205
कर्पूरादिसुगन्धे	47	कस्तूरी धूम	119
कर्पूराद्यैर्वासयित्वा	49	कस्तूरीसुरभिः	118
कर्पूरो नूतनः	119	कांसस्य मूलं	207

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कास्यं बुद्धिप्रदं	214	कालामध्याम्भसोः	196
कास्ये दशाहं	198	कालेऽतीते	218
काशमात्री कटुः	71	कालेन वायते	202
काचेने रचितं	214	कावेरीसलिलं	183
काजिकं च	207	काषायमधुरो	7
काजिकं भेदि	123	काष्ठमात्रीफलं	97
"	"	काष्ठैः खदिरैः	194
काजिकं हि	206	कासग्रं श्रमनाशनं	147
काजिकेषु	38	कासच्छाद	65
काजिके संस्थितं	78	कासपित्तो	22
काणोषणाभ्यां	198	कासमदंश्च	72
काण्डीरः कटु	106	कासराख्यफलं	114
कादम्बरी सुमधुरा	168	कासश्वास	149
कादलं गुह	26	कासश्वासज्वरा	65
कान्तसारमणे	129	कासश्वासहरा	41
कान्ता कफघ्नी	76	कासश्वासातिसार	190
कान्ति देहस्व	15	कासामिसाहा	189
कान्ति प्रज्ञां	126	कासाल्पम्	62
कापित्थजम्बु	135	किञ्चित्कालं	157
कामकोपातपायास	223	किञ्चित्कालघृतं	"
कामरते वा तद्वे	118	किञ्चित् तिक्ताः	3
कामला पाण्डुगुल्मार्घः	168	किञ्चित्समगुणा	47
कामला पाण्डुतृष्णाघ्न	74	किञ्चिदुष्णो रक्त	67
कारवल्लीशुष्कफलं	114	किञ्चिदेकीकृते	50
कारवल्ली सुतीक्ष्णोष्णा	84	किञ्चिल्लघुगुणा	48
कारवेल्लं कटुकं	"	किमत्र चित्रं	207
कार्कटं तु फलं	98	किन्नासकफ	118
कार्तिके मार्गशीर्षे च	186	किन्नासकुष्ठ	146
कायैऽपि ते	25	कीटकादियुतं	167
काप्यं जाल्यकरं	183	कीटसंपीड	189
कालखण्डादि	53	कीलखजत्व	14
कालयोगात्	101	कुक्कूलकर्पर	55
कालसेयं प्रति	146	कुक्कुटाण्डकलाबा	6
कालसेयक	145	कुङ्कुमं सुरभि	117

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कुटिताश्वलिता	43	कुच्छ्राद्विपश्यते	218
कुटिताश्वपिटा	24	कुच्छ्राद्वमरी	70
कुणजरः	68	कुतान्नं च कषायं च	212
कुण्डालिन्याः	50	कुताश्च निम्ब	39
कुमुदोत्पल	64	कुत्वा विदध्यात्	37
कुम्भतुम्बी	80	कुमिषेष्मार्धसां	74
कुरङ्गमांसं	170	कुक्षस्थूलहितं	169
कुरी तु तृणधान्यं	20	कुशानां बृंहणाय	151
कुर्यात् क्षीरान्नं	218	कृष्णं रम्भाफलं	88
कुर्यात्समितया	34	कृष्णः शल्की	173
कुर्यादनिर्द्वितं	”	कृष्णमुद्रः	10
कुर्यादसृक्	27	कृष्णवेण्या	183
कुर्याद् अष्ठाभिराशं	138	कृष्णशालिः	3
कुर्याद्यथाशं	223	कृष्णस्तिलः	16
कुल्माषा इति	24	कृष्णस्तु चणकः	13
कुलितयूषो	32	कृष्णस्तु रुक्षो	156
कुल्माषा गुरवो	25	कुसरा शुक्ला	27
कुष्ठं तत्कार्यं	200	कुंदारं क्षेत्रं	186
कुष्ठपाण्डु	184	कुड्याविकं	129
कुष्ठपामाकिमि	154	कुवलान्नमिति	28
कुष्ठमेहकिमि	63	कुशकाटक	224
कुष्ठव्रणरूप	163	कुक्ष्यं पिप्पलानलहरं	154
”	164	कुक्ष्यस्सतिष्ठो	90
कुष्ठदिनानामय	182	कुंदारं वारि	186
कुष्ठपहं स्वादु	152	कुंदारा वात	2
कुष्ठार्तिकण्डूवि	”	कुंदासे यदि	144
कुष्ठसकृत्	98	कुक्ष्यो मधुरः	20
कुसुम्भतैलं	52	कुक्ष्यो हन्ति	200
कुस्माण्डकं च	08	कुमलं नीलवृन्ताकं	86
कुस्माण्डकवर्दी	38	कुलकन्दः कटुः	68
कुस्माण्डकस्य	110	कुशातकी राजपद	80
कुस्माण्डकखण्ड	09	कुशाग्रमम्ब	105
कुस्माण्डकमज्जा	39	कुष्ठशुद्धिकरा	40
माण्डार्द्रक	38	कुष्ठे रुद्धोऽभिकृष्ट	203

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कोष्णं तीक्ष्णं च	60	गरीयो गुड	201
कोष्णं बल्यं	173	गर्दभप्रभवं	170
कोष्णाम्बु पिष्टान्न	209	गर्दभदीधि	137
कोष्णेन मण्डेव	207	गर्दभानवनीतं	148
कौपं पयो यदि	185	गर्भलावे च	126
कौपं प्रलवणं	186	गवयस्यामिशं	169
कौपा वृष्याः	175	गवां विविधवर्णानां	126
कौमुद्विभः कटुकः	68	गवां सितानां	„
कौमुद्विभशार्कं	„	गव्यं क्षीरं	„
कमुकं पञ्चनिष्कं	220	गव्यं तु दीपनं	143
किमिकुष्ठहरं	152	गव्यं पूर्वाह्नकाले	128
किमिच्छीपद	184	गव्यं वा माहिषं	148
किमिहृत् पित्त	89	गलग्रहे सुप्त	228
क्रौञ्चः प्रमोदति	223	गात्रमाश्वगुजे	177
कवचित्संस्कार	26	गात्रेस्कदलं	74
कचिदुष्णं	193	गाजरं मधुरं	60
कचिद्भेषज	193	गाढादिलवणं	116
कवचियोगप्रभावेन	26	गिरिकदली	88
कवचिका पाचनी	40	गुञ्जाद्वयं	220
खण्डं गुहं क्षरं	161	गुडः कर्तामि	200
„	163	गुडः समधुरः	159
खण्डेन सहितं	130	गुडगोघूम	51
खर्जुरो रक्तपित्तं	92	„	54
खर्जुरं मूत्रलं	80	गुडतोयाश्च	201
खादवं कफ	146	गुडपिप्पलि	224
गजकर्णकिन्दभवं	109	गुडोदनं च	28
गढोत्थं च	116	गुणहीनं निस्सारं	129
गढोत्थां लवणं	„	गुणाधिक्यं तु	103
गण्डूषान् शीतलान्	226	गुणानेषां यथा	29
गण्डूषैर्बहु	„	गुणे गुणैः	44
गत्तो स्वलति	224	गुदकीकादिद्य	86
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च	6	गुरवश्छर्द्य	106
गन्धपत्रा कटु	65	गुरवः पैष्टिका	55
गन्धर्वहस्त	193		

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
गुरवश्श्लेष्मका	127	गोधूमयाव	22
गुरवस्ते	49	गोधूमस्सुमनोऽपि	8
गुरुः श्लेष्मप्रदो	7	गोधूमः स्निग्ध	7
गुरुः मन्त्राग्नि	88	गोधूमा धवला	33
गुरार्विदाही विह्वम्भी	157	गोधूमेषु च	203
„	„	गोधूमैरपि	124
गुरु वातहरं	104	गोमतीसलिलं	182
गुरु शीतकषायत्वात्	167	गोमांसं ग्राम्य	212
गुरुस्सन्तर्पणी	80	गोरोचनातिशिथिरा	119
गुरुणां धर्मसौहित्यं	217	गोलेमिका कटुः	31
गुरुणां बृंहण	102	गोस्तनी मधुरा	92
गुरां सुमधुरा	30	गोहस्त्यश्वादि	189
गुर्व्योऽतिबृंहणाः	44	गोलकाः पाचकाः	42
गुल्मप्लीहा	107	गौरादस्मात्	145
गुल्मवातकृमि	59	गौडिकं वृष्यं	146
गुल्मशूलकिमि	61	गौडी ताक्ष्णोष्ण	168
गुल्मशूलक्षय	108	गौरवं तनुसान्द्रा	23
गुल्मशूलविष	215	गौरो बालः	5
गुल्मशूलादि	61	ग्रन्थविस्तारमतेन	54
गुल्मशूलोदरा	71	ग्रहणां यक्ष्म	146
गुल्मशूलोदराध्मान	115	ग्रहण्यशौ	„
गुल्मानाहयकृत्	64	ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च	125
गुल्माशोऽग्रहणी	144	ग्रहण्यां पीनचे	139
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि	203	ग्राहकं च मधुरं	69
गुल्मोदराशः	111	ग्राहिणी सन्धिकृत्	30
गृजनं कटुकोष्णं	59	ग्राहिणो लघवः	15
गृजनस्य मधुरं	61	ग्राहिणोऽल्पबला	10
गृष्टिहारं तु वातघ्नं	127	ग्राही कृद्युर्बल	7
गोदुग्धतः स्यादधिकं	132	ग्राही स्यान्मधुरः	17
गोदुग्धप्रभवं	134	ग्रीष्मे तथा	140
गोधामांसं तु	171	ग्रीष्मे शरदि	193
गोधूमचण	54	घर्मशुष्कमिमं	84
गोधूमचूर्णं	46	घर्मशुष्को मुहुर्वतः	105
गोधूमचूर्णघन	36	घारि चण्डारिका	51
गोधूमभाषी	206		

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
घृतं गार्दभिकं	150	चक्रबाकभवं	172
घृतं दुग्धभवं	151	चक्षुष्यं कटुकं	148
घृतं सलवणं	53	चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं	138
घृतपूरं बलकरं	45	चक्षुष्यं दीपनं	112
घृतपूर्वं समश्रियात्	216	”	148
घृतप्लुतेन चान्नेन	224	चक्षुष्यं भेदनं	102
घृतमर्षशरावं च	47	चक्षुष्यमेतदथ	95
घृतमानूपदेशोत्थं	208	चक्षुष्यं शुक्लं	82
घृतमुष्णोदकस्नानं	221	चक्षुष्यं शोष—	146
घृताक्षया समितया	47	चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं	148
घृताक्षसमिता	43	चक्षुष्यं स्तन्यकृत्	82
घृताक्तो समितां	49	चक्षुष्यमग्निदं	150
घृताक्ते जल०	45	चक्षुष्या अति	39
घृताव्यया समितया	43	चक्षुष्यो ज्वरहृत्	46
घृताव्यसमिता	”	चक्षुष्योऽपि हि	201
घृतादिपक्वं मधुरं	224	चक्षुष्यो मूत्रलः	4
घृते तैलेऽथवा	50	चटकस्यास्रजित्	172
घृतेन तलेता	36	चणकशीतलो	12
घृतेन वाय	45	चणकस्य गुणैः	37
घृते सुगन्धे तद्	53	चणकाम्लोपमं	96
घृते हरिद्रा	27	चणका भव	21
घोरवात	40	चणको मधुरो	12
घोरानाह	45	चणस्य यूषं	32
घोलं मथितं	143	चणो गौरस्तु	13
घोलं मारुत	”	चतुर्थभागं	128
घोला च घोळिका	69	चन्दनं रक्त०	228
घोलभक्तं	27	चन्द्रकान्तोद्भवं	190
घोषपात्रे यदत्युष्णं	195	चन्द्रमण्डलसङ्काशा	54
घ्नन्ति शुक्लादमरीं	15	चन्द्रामृतस्त्राविणी	142
घ्नन्ति सन्तर्पणाः	24	चम्पायाममृताभया	100
घ्रात्वा सकर्षां	210	चाङ्गेरीचाक	69
चकोरशिखि	225	चाङ्गेरीसदृशः	75
चकोरस्याक्षिवैराग्यं	197	चाणक्या रोटिका	36
चक्रमर्दः कटुः	72	चाण्डालकन्दो	64

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
चान्द्रभागसलिलं	181	छर्चतीक्ष्णार	22
चारः पित्तकफा	97	छर्चसक् कफ	96
चारुषस्त्वलमोषा च	173	छागपोतभवं	171
चिचिण्डो वातपित्तघ्नो	81	छागमांसं गुरु	"
चिश्चातोये	38	छागलो रक्ता	172
चिश्चात्यम्बा	98	छागादेरस्थि	51
चिश्चापश्च तु	"	छागादेस्सकलस्य	52
चित्तलप्रभवं	171	छिच्छीकन्दः	64
चित्रफला कण्डकिनी	86	छिन्नरुढा हिमा	3
चिरमशितं	144	जठराग्नेः प्रसदनं	194
चिरस्थो दाह	119	जडास्तटाक	175
चिरेण पच्यते	19	जन्तुदिग्वां	101
चिर्मिटस्य फलं	114	जन्तुव्रात	191
चिर्वल्लिका चैव	73	जम्बीरस्य फलं	95
चिल्ली वास्तुक	66	जम्बीराकृतं	108
चीनकः कटु	120	जम्बूः कषाय	99
चीनककण्टिका	79	जम्बूवटाग्रजैः	194
चीनाकः कङ्कुभेशो	19	जयेदराचि	111
चुक्रं स्यादम्ल	66	जयेदवश्यं	109
चूर्णं निहन्यात्	227	जयेदार्द्र	73
चूर्णं बकुलबीजस्य	121	जरणं दाडिमं	41
चूर्णं यच्छुष्क—	35	जलं निर्मलं	181
चूर्णपर्णं हरेदायुः	220	जलपात्रं तु	214
चूर्णमित्वाथ	49	जलाशयस्तटाकः	185
चूर्णाधिक्ये तु	220	जले चतुर्दश	27
चूर्णितैर्वासितं	190	जलेन शीतलेनैव	122
चूर्णाकृतैः	39	जलेनैकं चतुर्थं च	193
चूर्णितं तत् परं	104	जलेषु दिव्य	211
चेतकी च धृता	101	जलौघोपरि	45
चौष्यं बहिकरं	185	जवादि नीरसं	121
चौरं स्वादु	96	जाङ्गलं परमानूपं	177
छत्राकारं तु	165	जाङ्गलं सालिलं	179
छर्दिघ्ना मक्षिकाविट्	203	"	180
छर्दिनी कामला	84	जातं ताम्रगुदः	

श्लोकाः	पुष्प	श्लोकाः	पुष्प
जातीपत्री कटुः	120	त एव लवणो	25
जातीफलं	”	तकं प्राहि	202
जातीलवण	220	तकं तल्लवणो	144
जाम्बीरं स्यात्	111	तकं त्वजाविप्रभव	”
जिह्वाबाण्यहरं	108	तकं देयं न हते	145
(जीरा ? जरा) मिरा	208	तकं पिष्टमरीच	37
जीरकं कटुकं	115	तकं लघु	146
जीरकं पचति	204	तकं रुचिकरं	123
जीरकस्वर्जिका	36	तकं लवणहीनं	144
जीर्णं तु सर्व	169	तकपिष्ट	127
जीर्णज्वरं मूत्र	126	तकमांसं तु	52
जीर्णज्वरे कफे	128	तकमामं कफं	144
जीर्णज्वरे मनो	125	”	202
जीर्णज्वरे दौषिल	191	तकस्योपरि	146
जीवनं बृंहणं	125	तच्छूर्णं वेसनं	42
जीवनीयमपि	200	तप्तेव काय्यावर्तितं	129
जीवन्ती चेतकी	100	तज्जातं मधु	165
जीवन्तीफलं	99	तज्जातं मधुरं	136
जीवन्ती मधुरा	70	तडागजाः प्राद्विषि	175
जुष्टुषिता कथा	225	तडागवाभिर्भार	”
ज्वरदाहकरः	16	तण्डुलत्रिगुणं	28
ज्वरनेत्र	115	तण्डुलद्विगुणे	28
ज्वरातिसार	32	तण्डुलस्य त्रिभागैक	29
ज्वरे च दहने	151	तण्डुलांजापि	52
ज्ञानयो जात्रलो	179	”	27
ज्ञेयः शक्नी	173	तण्डुला शालि	”
ज्ञेया च कफकटु	63	तण्डुलार्धं मुद्र	28
ज्वरशिथी	68	तण्डुलाश्च लवणानि	51
ज्वरसी मूत्रदोष	”	तण्डुलीयकदलं	69
ज्वरसी कफ	36	ततः किञ्चिन्न्यून	149
ज्वाकिर्हरति	124	ततः किञ्चिन्न्युः	44
ज्वरी शीतला	78	ततः क्रमात्	6
जिष्णुको रुचिहृ	79	ततश्चुरिकथा तां	44
तं वृन्ताक	40	ततः परं भोजनं	224

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
ततः प्रसन्नेन्द्रिय	226	तथाम्लयोगे	226
ततस्ततो षतो	200	तथा योज्यं	48
ततस्ताद्विगुणान्	221	तथा विरचिता	38
ततस्तां सुपचेत्	44	तथैव चेद्गुदीतैलं	153
ततस्तु प्रक्षिपेत्	47	तथैव भोजनस्य	193
ततस्तु वेलेयेत्	44	तदत्यम्लं दन्तरोम	136
ततस्संबुल	”	तदर्धं शुडचूर्णे	28
ततो निष्कास्य	40	तदर्धमाज्यं	29
ततो कृच्छ	226	तदर्शस्तुविशेषेण	87
तत् कुर्यात्स्नान	189	तदा हि लवणं	129
तत् क्षारं कफवातघ्नं	185	तदिदं भुवि	146
तत्तद्गुणान्वितं	183	तद्गुद्भूतं यत्	166
तत् त्रिदोष	178	तद्गुपद्भवशान्तिकरं	204
तत्तु भौमौद्भिदं	184	तदेकं तु बृहत्	66
तत्तु शून्यमिति	53	तदेव चाशृतं	131
तत्तु सक्षारलवणं	178	तदेव तरुणे पीतं	128
तत्तु संस्वेदयेत्	40	तदेव द्विगुणे	131
तत् पक्वं मधुरं	90	तदेव पक्वं मधुरं	105
तत् पीयूषमिति	127	तदेव पक्वं विज्ञेयं	98
तत्पुष्पं सर्वं	74	तदेव मयं मयस्य	203
तत्प्रमोरटकं	127	तदेव मिष्टं कफदं	185
तत्प्रगुज्य	137	तदेव वृक्षसंपक्वं	104
तत्फलं तैल	74	तदेव हि गुरु स्निग्धं	87
तत्फलस्य विकारघ्नं	83	तदेवातिशृतं	130
तत्र कांक्षिदपि	172	तद्वाङ्गं सर्वदोषघ्नं	178
तत्र तावत्रिषा	2	तद्गुणाः फलवत्	84
तत्रत्यमुदकं	185	तद्गुणा तिक्मधुरा	162
तत्र वातकफकारि	92	”	163
तत्र दिङ्गुहरिद्रां	51	तद्गुणास्तेऽपि	42
तत्रापि चातिशीतं	136	तद्गुप्तानि तु	10
तत्राग्नेषु त्रिषु	103	तद्गुक्तं प्रस्तुतं	26
तथा घृतं च	222	तद्रसो गाम्भितो	104
तथा पचेत्	52	तद्गुक्तुल्यवरक	197
तथा मेदः	23	तद्गुक्तं कृष्णोऽपि	156

श्लोकां०	पुटम्	श्लोकां०	पुटम्
तद्वच्च धूसरो	11	तस्य पुष्पं तु	99
तद्वच्च कावकं	172	तस्य शुष्कत्वचः	98
तद्वच्चारण्य	११	तस्यां तत्पूरणं	43
तद्वत्तिरिपत्राब्जा	199	तस्यायुष्यं श्रीः	213
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं	123	तस्यास्तु गोलकं	42
तनोति पामाकण्डूति	180	तस्यास्तु वटकं	११
तनीरे कृतसंस्कारे	38	तस्यैवं तरुणं	187
तन्मधुरं गुह	154	तस्यैव श्लेष्मकारित्वं	201
तप्तं तप्तं हेम वा	208	तां खादेष्मिका	34
तप्तं दिवा जाज्यं	192	तां भक्षयेदति	36
तप्तं निर्झरजं	194	तांश्च निर्णिज्य	28
तप्तं पाथः	192	तां सुपकां	47
तप्तके स्वेदयेत्	35	तांस्तान् व्याभान्	217
तप्ततैलघृते	54	ताटाकमुदकं	185
तप्तायःपिण्ड	192	तान् मुद्गदल	56
तर्पणं रोचनं	180	तार्पा वेत्रवती	182
तर्पणं लघु	53	ताभिस्त्यादिबं	165
तर्पणा मधुराः	2१	ताम्बूलं कटु तिक्तं	219
तलितं बलमेवा	5३	ताम्बूलं नतिसेवेत	220
तलितास्तप्त	३४	ताम्बूलपत्राहितैः	219
तंवरान्जोऽतिमधुरः	164	ताम्बूलपत्राणि	227
तस्मात्तु नामपार्श्वे	221	ताम्बूलमेतत्	११
तस्मात्स्वल्पं च	192	ताम्बूलयोग्यं	2३४
तस्मादग्रं तथा	219	ताम्रपात्रस्थितं	195
तस्माद्गुह	171	ताम्रे वातहरं	129
तस्माद्गुधः	59	तालजं तरुणतोयं	103
तस्मान्नरो वद्धि	192	तालमज्जा तु	११
११	218	तालमूलस्य	121
तस्मिन् चूर्णे क्षिपेत्	43	तालादिरस	163
तस्मिन् घनीकृते	34	तावद्भर्जति	35
तस्मिन् देशे	180	तावद्भिरिच्यते	101
तस्मै नमः परानन्द	1	तासां माञ्जयात्	129
तस्य लण्डं गुरु परं	104	तास्तु सन्निहिताः	44
तस्य धातून्	132	तिक्तं कटूष्णं	63

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
तिक्तं कटूष्णं	113	तुषाम्बु द्वीपनं	124
तिक्तं कषायं	224	तुषाराम्बु हिमं	179
तिक्तं बाल्बे	78	तुषोदकं यवैरामैः	124
तिक्तं रुच्यं	84	तुद्दिनशिथिरकाले	139
तिक्तं विष्टम्भि	148	तूदं गुरु सरं	100
तिक्ता कटूष्णा	114	तृदृक्फासचि	114
तिक्ता नोदरिणां	82	तृदृपितदाह	88
तिक्ताम्लमधुरं	154	तृङ्खलानिदोष	57
तिक्ता स्वादु हिमा	84	तृणधान्यं	19
तिक्ता स्वादे पिञ्जरा	118	तृणानलेन	24
तिक्तो मधुरकषायः	20	तृतीयादि तु	220
तिरियो मधुरः	5	तृषापहा दाह	88
तिलतैलं वरं	155	तृषितस्तु न	218
तिलतैलं	151	तृषितस्तु भवेत्	,,
तिलैर्विषद्वितं	57	तृषितो मोहं	192
तांक्ष्णं तु राजिकातैलं	153	तृष्णां हरति	177
तीक्ष्णं पित्तकरं	113	तृष्णाभिजननं	109
तीक्ष्णाग्निना तु	132	तृष्णापित्तानिलहरं	187
तांक्ष्णाग्निशमनं	,,	तृष्णामूर्च्छामद	97
तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं	152	तृष्णोमोहध्वंसनं	180
तीक्ष्णोष्णं दोषजित्	85	तृष्णाविदाह	119
तीक्ष्णोष्णं पाचनं	124	तृष्णशूल	111
तीक्ष्णोष्णं सार्धपं	106	तृष्णाशोष	229
तीक्ष्णोष्णः परिणाम	228	तेऽतिबिडा	175
तुङ्गभद्राजकं	183	तेन हर्षो भवेत्	225
तुण्डी तु मधुरा	84	तेन हृत्कण्ठशुद्धिः	193
तुम्बी समधुरा	80	ते पीता बलदाः	23
तुर्याशेन जलेन	123	ते बह्या लघवः	47
तुर्यस्य तस्य	51	तेभ्यस्तदातिशयितं	126
तुर्याज्यतैलं	121	ते वदन्ति मुनयो	204
तुर्याज्ये कर्णिकारस्य	,,	सेष्णामर्धजले	131
तुर्ये अपि हतो	201	तेषु यत्नाम्ल	80
तुवरं स्वादु	186	तेष्वपि च हंसमांसं	172
तुवरो बावनाळस्तु	9	तेऽभिदाः क्षीरिकाः	30

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
तैलं तु खर	154	त्रिदोषशमनी रुच्यः	95
तैलं न सेवयेद्	155	त्रिदोषशमनो	5
तैलं सर्जरसोद्भूतं	154	त्रिदोषहारी	170
तैलं स्वयोनिकसत्र	151	त्रिदोषहारी	156
तैलप्रयोगादजरा	155	त्रिपर्णी मधुरा	64
तैलभृष्टा रुचिकराः	39	त्रिपुटो मधुर	14
तैलानि सर्वाणि	207	त्र्यक्षां तु चेतकीं	100
तैलामं फेनिलं	189	त्वक् तिक्ता कटुका	111
तैलाम्बं कन्दमूकानि	202	त्वक् तिक्ता दुर्जरा	95
तैले ताम्र गोळकान्	42	त्वक् पुष्पं कवचं	58
तैलेऽथवापि	25	त्वग्दोषकृत्	151
तैले विपक्वा	48	त्वग्दोषव्रण	153
तैलेषु तक्रजं	211	त्वग्दोषशमनो	18
तोदकं लघु सङ्गादि	100	त्वग्दोषश्रमहा	63
तोषमागधिकोद्भूतं	109	त्वचं तु कटुकं	117
तो यभावे पिपासासर्पः	198	त्वचा विस्फोट	94
तौषारं च तथा हैमं	177	दग्धबीजाः	25
त्यक्तोस्तत्र मनो—	37	दग्धायां भुवि	21
अपुषात्रोदकं	195	दण्डादिमन्थनात्	201
अपुषस्य फलं	79	दण्डाहतं त्रिपादोदकं	145
अपुषाज्जातहरितं	110	दण्डाहतं प्रमेहघ्नं	146
अपुषोवार्क	154	दण्डैर्विह्वल्य	167
त्रिक्ताल्पलानि	140	दन्ते घातुप्रचयं	103
त्रिघ्नन्ध्यायां	173	दन्तच्छेदनसुष्णं च	217
त्रिदोषकृत्	152	दन्तलममनिर्हार्यं	218
त्रिदोषघ्नं	153	दन्तान्तरगतं	"
त्रिदोषघ्नी पिप्प	162	दन्तार्गलं दन्तच्छोफं	80
" सिता	164	दद्यात्तत्रैव	222
त्रिदोषतापश्रम	65	ददुकुष्ठादि	183
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं	52	दधिकृचिका च	147
" पथ्यं	56	दधितक्राम्यां	224
" पूतं	116	दधि त्रिकटु	139
" वीर्यं	195	दधि त्वसारं	"
त्रिदोषशमनी पथ्या	66	दधिसर्पिः	142

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
दध्नः श्वयथुकारित्वं	201	दाहशोषकरं	117
दध्नस्तूपरि यत्तोयं	146	दाहशोषप्रमेहघ्नो	6
॥ यो भागो	142	दाहश्रमहरो	156
दध्ना तत्केण	127	दाहाध्मान	93
दध्ना पर्युषितं	224	दाहापहं पित्त	151
दध्ना संयोज्य	51	दिवाकराभितप्तानां	131
दध्नो मण्डो	138	दिवा च नक्तं च	192
दध्यवस्थामसम्प्राप्य	136	दिवास्वापाज्जरं	203
दध्याजं कफवातघ्नं	137	दिव्यं चतुर्विधं	177
दध्युत्तरो दधिसरो	147	दिव्यं वार्यमि	178
दशजन्मदरिद्रस्तु	220	दिशानया शेषमपि	203
दशरात्रोषितं	224	दिशोऽनूप	179
दशाहमुषितं	212	दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठ	150
दहनमरिचयोगात्	32	॥ वातघ्नमर्शो	116
दाडिमं द्विविधमीरितं	92	॥ वातार्शः	69
दाडिमं मधुरमम्ल	92	दीपनं गुरु	98
दाडिमामलकं	211	दीपनं पाचनं रुच्यं कफ	120
दाडिमामलक	204	॥ रुच्यं लघु	66
दाहणं शीतलं	179	॥ हृद्यं	96
दारुद्रवे विशेषेण	214	दीपनं बलकरं	187
दालं कटु कषायाम्लं	166	दीपनं बलकृत्	3
दालयश्चणकानां	42	दीपनं रोचनं तिक्तं	114
दाली तु सलिले	31	॥ मयं	169
दाली संस्थापिता	36	दीपनं वात	82
दाहं निवारयति	165	दीपनः कफ	155
दाहं या नैति	118	दीपनः कफहारी	99
दाहघ्नो मधुरो	92	दीपनः पाचनः	174
दाहज्वरहरं	123	दीपनः पाचनश्चैव	4
दाहतुर्लघुद	164	दीपनः पित्तकफकृत्	32
दाहपित्तप्रदा	18	दीपनपाचन	94
दाहपित्तवर्मी	97	दीपनाः कफवातघ्नाः	77
दाहमूर्च्छाज्वर	92	दीपनाः पाचनाः	37
दाहविषम्भदं	91	दीपनास्तर्पणाः	42
दाहघ्नो फहरो	63	दीपनाः कफकृत्	35

श्लोकाः

पुटम् श्लोकाः

पुटम्

दीपनी तर्पणी	130	देवाज्जाज्यकरं	180
दीपनी पाचनी	115	देशेषु मुद्गलानां	94
दीपनी बृंहणी	141	देहसाल्म्यं	202
दीपनीयं लघुतरं	139	देहस्थैल्यापहं	166
दीपनी योनिदोषघ्नी	85	दोषकाः श्लेष्मलाः	45
दीपनी शूलगुल्मा	72	दोषत्रयहरं	97
दीपनो गुल्महारी	63	दोषहृत् दृष्टिकृत्	214
दीप्ताग्नीनां	127	दोहाजुष्टीतं	129
दीप्तिदं ऋधु	138	द्रवं प्रयाति	193
दीप्तिवर्णकरो	12	द्रवभागेन	127
दुग्धेन साज्य	33	द्रवाव्यमपि	217
दुग्धेनार्धघटेन	140	द्रवाधिका स्वल्प	26
दुह्याला मधुरा	10	द्रवीभक्त्यजामांसं	96
दुर्जरं दोषलं	113	द्रवो द्रवोत्तरः	217
दुर्जरं बलकृत्	49	द्रव्याणामार्द्रं	193
दुर्जरं बहुमूर्धं च	102	द्रव्याणि वेस	51
दुर्जरा बहु	27	द्रव्यान्तराविरोधि	130
दुर्जरा लघवो	40	द्राक्षतिमधुराग्ला	22
दुर्नामिकफ	99	द्राक्षाबालफलं	93
दुर्नामकुष्ठानल	61	द्राक्षेक्षवः सन्नर्जराः	169
दुर्नामकृच्छया	76	द्रोणपुष्पी कटुः	73
दुर्नामाक्रेमि	,,	द्रोणपुष्पीदलं	73
दुर्नामंयुल्म	59	द्रोणेयं लवणं	117
दुर्नामग्रहणी	149	द्रात्रिस्तपलसाम्मितं	142
दुर्नामरोगग्रहणी	136	द्विकण्डकोऽसौ	173
दुर्नामश्वास	137	द्विप्रस्थां समितां	47
दुर्भाजनस्था	201	द्वीपान्तरसमुत्पन्नः	72
इक् शुक्रहृत्	18	द्वीपान्तरात् समानीतो	6
हतं स्यात् कादलं	121	द्वयदोषितं	21
हृष्टिदोषविनाशाय	215	धन्वन्तरिर्यत्र	102
हृष्टिप्रसादं कुरुते	68	धर्मा विचित्रा	203
हृष्टेः स्पर्श	202	धवलो यावनालस्तु	9
हैवार्चा भोजन	223	धातुकीयुक्तोयानि	202

श्लोका०

पुटम् श्लोका०

पुटम्

धातुस्यै रफाविकार
 धातुमौक्तिकाद्वाहम
 धातुद्विकरी
 धातुसाम्यकरं
 धात्रीदारु
 धात्री पथ्या
 धानास्तु दुर्जरा
 धान्यं भोज्यं च
 धान्यं वापितमुत्तमं
 धान्यानि भ्राष्ट्र
 धान्यानां कञ्चुकं
 धान्याम्लं
 धान्याम्लं शालि
 धारं नीरं
 धाराभिः पतितं
 धारासुशीतं
 धारोष्णं त्वमृतं
 धारोष्णममृतं
 ,, पथ्यं
 धीकान्तिस्पृति
 धूमसीं तु द्रवी
 धूमसीरचिता सैव
 ,, हिङ्गु
 धूमावयवनिर्मुक्ताः
 धूमेनापोह्य
 धूमाकृतिस्तु
 धौतं निर्गन्धितं
 ध्याममण्डलता
 ध्याक्क्षः स्वरान्
 ध्यानान्धानां
 नञरौमच्युतिः
 न च क्षरदि वसन्ते
 न तत्र बहुशः
 न तथास्वादं

191 न तद् दूषयते
 196 नदनामच्छ
 47 नदीनिष्पावक
 195 नद्यः प्रावृषि
 194 नद्याः शैलवराच्च
 113 नद्यादिनिकटे
 23 नद्या नदस्य
 1 न भवेत् काञ्जिकं
 21 न भुक्त्वा न
 23 नमः प्रचण्ड
 10 न मूर्च्छाभ्रम
 125 नवं धान्यं
 ,, ,,
 177 नवं मधु
 ,, नवनीतं तु नारीणां
 131 नवनीतं सद्यस्कं
 129 नवनीतं नवोद्भूतं
 131 नवनीतं शृङ्गवेरं
 ,, नवा स्निग्धायता
 149 नवीने मृन्मये
 46 नष्टदुग्धमव
 36 नष्टदुग्धस्य
 ,, नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो
 179 नस्याश्चातेन
 219 न हि कष्टतमं
 118 नल्लिने कुमुदे
 51 नाकुलीयुगळं
 196 नागरं हरति
 223 नागरस्य रसोन्मिथ्रा
 74 नागरा मरिचा
 197 नाडीको रक्त
 139 नातिदोषकराः
 218 नातिपथ्यः
 ,, नातिस्थूलो

179
 183
 16
 184
 ,,
 186
 180
 124
 24
 1
 141
 21
 22
 166
 148
 ,,
 ,,
 134
 101
 123
 127
 ,,
 169
 133
 167
 215
 63
 204
 141
 142
 74
 107
 202
 173

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
नात्यम्बुपानात्	१३२	निरामयानां	१५१
नादेयं नवमृन्मयेषु	१८६	निर्गुण्डिषुष्यं	१०७
नानाद्रव्य	१६८	निर्दोषं वात	१७१
नानाद्रव्यात्मक	१६७	निर्मलं निर्विषं	१७८
नानापुष्पफल	१४१	निर्मायि भोजन	२२९
” रसा	१६५	निवेद्यकरणे	२८
नान्धकारे न	२२३	निश्चाङ्कत्वात्पयात्	२२३
नारङ्गं दाडिमं	१४१	निश्चाल्का निन्दिता	१७४
नारङ्गं मधुरं	९५	निश्चुको दीर्घ	८
नारिकेरं तनुकृत्य	३०	निषेवेत हितं	१९९
नारिकेरं सर्कपूरं	४३	निषेव्यमाणं	२००
नारिकेरफल	२०४	निष्कामस्यापि	१३२
नारिकेरसालिलं	१८७	निष्पावो वात	१५
नारिकेरस्य	”	निष्पावौ द्वौ	८१
नारिकेराम्बु	१८८	निस्तुषैर्मुद्ग	३८
नारिकेरोदकं	१८७	निस्तुषैश्चणकैः	२३
नारिकेरोद्भवं	१५४	निस्तुषो मृष्ट	३१
नारिकेरोद्भवा	३०	निस्तुषो मुद्ग	”
नारिकेलो गुरुः	९०	निस्स्निहं दीर्घपत्रं	१२०
नारीकेरफलेऽथ	२०३	निस्सारो वातलो	९
नित्याचारपवित्र	२२२	निहन्ति कटुकं	१३७
निन्दिताः फलं	८९	निहन्ति पित्तं	८९
निद्रालस्यकरी	६७	निहन्ति पित्त	१५१
निद्रालस्यनिवारणं	१७६	निहन्ति सद्यो हि	२०८
निद्रासात्म्योऽथवा	२२६	निहन्ति हस्तिनी	१५०
निपातेऽपि च	११८	निहन्त्याद्वातं	११३
निपुणो भर्जयेत्	४७	निहन्त्यादुबिल्वजं	१०६
निमज्जेद्या	१०१	नीला राजी	१९६
निम्बतैलं तु	१५३	नीलाङ्गुर्मेधुरः	६२
निम्बूफलं	९५	नीहारे सरसीतटाग	१८६
निम्बूफल	१२२	नूतनं षट्मादाय	४७
निम्बूफलेन	२०६	नैकथं प्रयसा	१३५
निम्बूरसं	४१	नैर्झरं रुचिकृत	१८४

श्लोक०	पुटम्	श्लोक०	पुटम्
नैव तक्रं	144	पटोलं फलशाकेषु	211
नैव भ्रान्तौ	145	पटोलः शाकवर्गेषु	134
नैवोष्णं	139	पटोलपत्रं	81
नोदकान्तरितात्	24	पटोलबंशाङ्कुरं	205
पक्त्वा जले	50	पटोली स्वादु	81
पक्वं चेन्मधुरं कफार्ति	96	पटुशाकस्तु	74
,, तथाम्ल	93	पटुसूत्रमयं	229
,, त्रिदोष	104	पतङ्गास्तपनीयाश्च	6
पक्वं तालफलं	102	पतन्ति बिन्दवः	46
पक्वं तु कतकं	112	पत्रं तु बादरं	94
पक्वं तु पित्तहृत्	93	पत्रं पुष्पं फलं	49
पक्वं तु मधुरं	104	पत्रं सूरणजं	74
पक्वं तु मधुराम्लं	98	पत्रकं लघु	117
पक्वं तु मधुराम्ला	98	पत्रशाके तु	211
पक्वं दोषत्रयघ्नं	166	पत्रसञ्चयमुपशान्ति	61
पक्वं भवेन्मधुरं	105	पत्राणि पुष्पाणि	205
पक्वं मांसं	176	पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां	215
पक्वं यदेतत्	29	पथ्यं चायुर्बलं	180
पक्वं लघूष्णं	77	पथ्यं दोषहरं	194
पक्वं श्लेष्मकरं	86	पथ्यं पटोलहरितं	110
पक्वचिन्वाफल	98	पथ्यं बाल्ये	150
पक्वमेतदपि	187	पथ्यं वह्निकरं	182
पक्वस्तु मधुराम्लः	93	पथ्यं वातप्रकोपेषु	133
पक्वस्त्रिदोषशान्तो	89	पथ्यं विषे	89
पक्वस्य सहकारस्य	105	पथ्यं सुगन्धि	193
पक्वामलकफला	39	पथ्याः रुच्याः	40
पक्वे तैलावशेषे तु	121	पथ्याः समस्ताः	183
पक्वैर्वा संहितैः	124	पथ्या नान्दीमुखी	8
पक्षिणां तित्तिरिः	211	पथ्यास्सर्वगदे	7
पंक्षी चेत् पुरुषो	176	पथ्यो मज्जा च	101
पचेदाज्येन	43	पनसं मधुरं	83
पचेद् दृते	44	पनसकामलकी	205
पच मयाकराः	169	पनसस्य फलं	83
पक्षाक्षा च	100	पनसस्यातिपक्वस्य	84

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पनसे कदलं	204	पाकयोग्यं जलं	51
पयः कर्पूरवर्णानां	126	पाकाय पेयं	201
पयः प्रसूतेः	127	पाकेऽपि मधुरो	34
पयः स्वादुरसं	202	पाके रसे कटुः	111
पयो दधि च	"	पाके लघु विशेषेण	105
पयोऽभिष्यन्दि	128	पाके लघूष्णं	150
"	130	पाके लघ्वाविकं	149
पयोष्णसिलिलं	182	पाचनं मतिकृतं	177
परमान्नं हरिद्रान्नं	28	पाचनं लघु	75
परिपक्वकपित्थं	145	पाचनं वात	182
परिभ्राम्य परि	47	पाचनोऽथ	210
परिशुष्कं सर्वशाकं	115	पाचयति चान्नं	192
परीक्षितं च भुञ्जीत	223	पाटलाकुसुमं	107
पर्णमूले भवेत्	220	पाण्डुकिमिहरं	125
पर्पटाः स्राज्य	43	पाण्डुत्वं तनु	22
पर्पटा लघवो	55	पाण्डुशोथश्वास	215
पर्पटास्ते	37	पाण्डुशोफा	33
पर्पटो हन्ति	75	पात्रं पत्रमयं	214
पलङ्कषा स्थूल	15	पादाम्बूदधित	145
पललं मधुरं	17	पादेनापथ्यं	199
पलाण्डुः कटुकौ	61	पानीयं न तु	192
पलाण्डुर्नृपपूर्वः	"	पानीयं प्रचुरं	52
पलान्यष्टौ च	140	पानीयं प्राणिनां	192
पलाशोदुम्बरोद्भूत	194	पानीयं भ्रम	177
पवनानीतमुदीक्यां	179	पानीयं मधुरं	176
पवित्रं शीतलं	214	पानीयं मुनिभिः	177
पवित्रमतिपथ्यं	181	पानीयतण्डुली	69
पश्चादास्या तुषारः	119	पानीयपात्राणि	225
पश्चिमाः पित्तलाः	183	पानीयाल्लिदोषघ्नः	62
पश्चिमोदधिगाः	"	पारावत्तपलं	172
पाकः फलानां	106	पारेषत्तफलैः	109
पाकपात्रे घृतं	51	पार्श्वशले	191
"	52	पालक्यमीषत्	66
पाकपात्रे तु	52	पालकिका	205

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पालाशपत्रे	214	पित्तप्रदरशहज्जं	88
पाल्वलं वारि	185	पित्तमेहकृमिघ्नं	166
पाषाणखण्डवत्	178	पित्तलं गुरु	99
पाषाणैरिष्टकाभिः	185	"	112
पिङ्गला माक्षिकाः	165	पित्तलं सकृत्	195
पिच्छलं कटु	152	पित्तश्लेष्मकरं	108
पिच्छलं नाकुलं	171	"	122
पिण्डकास्तर्पणाः	56	पित्तश्लेष्मकरी	69
पिण्डमूलं कटूष्णं	59	पित्तश्लेष्मप्रदं	195
पिण्डस्तयोः	147	पित्तसन्तापनं	153
पिण्डारं शीतलं	105	पित्तातिरिक्तार्ति	182
पिण्डालुकः	209	पित्तातीसार	13
पिण्डालुर्मधुरः	62	पित्तानलप्रदं	195
पिण्डिताभ्यां	54	पित्तानिलहरो	42
पिण्डीकृतमसंस्क्रिप्तं	217	पित्तापहान्	51
पिण्याकः कटुको	17	पित्तासदाह	77
पित्तकृच्छलेष्मलं	113	"	172
पित्तकृष्णपीनसहरा	79	पित्तासमेह	112
पित्तघ्नं प्रीणनं	86	पित्तोद्वेक	175
पित्तघ्नं माहिषं	181	पिप्पली दाडिमं	52
पित्तघ्नं शृतशीतलं	128	पिप्पली पिप्पली	41
पित्तघ्नः पवनार्तिजित्	151	पिबेज्जलं	225
पित्तज्वरार्ति	31	पिबेद् घटसहस्राणि	161
पित्तदाहप्रदं	170	पिष्टाञ्जे सलिलं	204
पित्तदाहप्रदो	18	पिष्टाशुण रुचिकरा	45
पित्तदः हृशमनं	181	पिष्टिका तण्डुलानां	50
पित्तदाहहरो	156	पिष्टेन सन्धान	129
"	157	पिष्टैर्माष	38
पित्तदाहापहो	62	पिष्ट्वा तण्डुल	50
पित्तमुत्तत्र	77	पीता चतुर्विधा	19
पित्तपीनस	187	पीत्वा तोयं	208
पित्तप्रकोप	64	पीनसश्वास	15
पित्तप्रकोपानिल	105	"	35
पित्तप्रदः	160	"	203

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
पीनसश्वाद्य	144	पूर्वार्धं पुरुषस्य	176
”	8	पूर्वोक्तपायसे	29
पीयूषं च	127	पृथुका गुरवो	24
पीयूषो नवदुग्धं	147	पृथुपत्रः स्थूल	61
पीयूषोपमितं	157	पृष्ठे कुक्षौ	173
पुण्ड्रकस्तु	156	पृष्ठ पक्षौ	”
पुण्ड्रोऽतिमधुरः	”	पेयाः सूपो रसो	202
पुत्रैस्सन्निधिभिः	222	पेया मन्थ	”
पुनः पुनस्तत्	47	पेया लघुतरा	25
पुनः सर्पिषि	53	पैतलं वातकृत	214
पुनरुष्णीकृतं	224	पैष्टी कट्वम्ल	168
पुनर्दानं पृथक्	217	पैष्टी पुनः	”
पुनस्तदाज्ये	53	पोतास्यो भीमसेनः	119
पुनस्तां	44	पोल्लिका पूर्ण	49
पुराणं तिमिर	150	पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च	5
पुराणा विरसा	21	पौर्तिकं मधु	166
पुष्करस्य तु	194	पौषे वारि	186
पुष्कलः पुष्टिकृत्	67	प्रकारज्ञैः प्रकारो	43
पुष्टिं च महतीं	225	प्रकाराः कथिताः	54
पुष्टिं च वीर्यं	8	प्रकारा अमुना	42
पुष्टिं दत्ते	5	प्रक्षालितावहत	51
पुष्टिकृत्तर्पणो	111	प्रक्षाल्य तण्डुलान्	50
पुष्पं तदपि	87	प्रज्ञाक्षयं च	59
पुष्पमाच्छुविषं	107	प्रज्ञापुष्टिप्रदं	182
पुष्पैरनिष्टगन्धस्य	190	प्रतिदयायार्ति	86
पूगं गुरु	91	प्रतीक्ष्य षटिकां	227
पूगकर्पूर	219	प्रत्युहतिमिर	1
पूजनात् पुण्यदानं	212	प्रदरं नाशयद्दाशु	107
पूतं दधिरसं	141	प्रपानकभिदं	122
पूदिमांसं	221	प्रभाते मैथुनं	221
पूरयेद् भाग्युगलं	193	प्रभून्वातं	32
पूरिका वृंहणाः	45	प्रभूताभ्यन्तर	31
पूर्वदेशोद्भवाः	183	प्रमेहकुष्ठपिडक	130
पूर्वमेव हि	216	प्रमेहगुल्मोदर	145

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
प्रमेहघ्नी घृते	14	फलं तु मधुरं	90
प्रमेहतृट्	228	फलं त्रिदोष	81
प्रमेहमूत्र	66	फलं हिमादि	106
प्रशस्तभूमि	185	फलतुल्यगुणं	"
प्रशस्ता धर्म	23	फलपत्रे	220
प्रशस्यते	190	फलमीदृग्विधं	135
"	109	फलानि माषवत्	81
प्रसारिणी	72	फलान्यादौ	216
प्रसारितां	50	फलेषु परिपक्वं	105
प्रसूतिदोषात्	127	फलेषु लकुचं	211
प्रसेकश्वास	85	फलैः कटुकषाबैः	219
प्रस्थार्ध	47	फलोर्ध्वदंष्ट्र	110
प्राग्भवं पुरुषो	193	फांपटस्य फलं	99
प्राचीनामलकं	97	फाणितं गुर्वभिष्यन्दि	162
प्राच्यावन्त्युप	184	फाल्गुने कूप	186
प्रातस्सायं	130	फूत्कारविष	178
प्राप्यान्नं	197	फेनोर्ध्वराजी	196
प्रायः पयो	126	फोडाळः श्लेष्म	62
प्रायः प्राभातिकं	131	बदरं मधुरं	94
प्रायः शाकानि	59	बदरीषम्भवैः	194
प्रायशो यवमध्ये	66	बद्धमूलानपि	96
प्रावृड्जलद	178	बद्धविट्काः	3
प्रावृड्वसन्त	192	बद्धोऽबद्धः	185
प्रियालतैलं	154	बलकृत्कफ	151
प्रियालमज्जा	97	बलकृद्दीपनी	168
प्रीणनं मधुरं	184	बलकृद्बृंहणं	151
प्रीणनो वात	53	बलक्षये पाण्डुरोगे	"
प्रोक्तं रूमा	106	बलपुष्टिकरं च	91
प्रोत्क्षिप्ता	33	बलपुष्टिकरा पथ्या	175
प्लीहशुल्म	112	बलपुष्टिकरा वीर्य	81
प्लीहशुल्मोदर	90	बलपुष्टिकरी रुच्या	67
फलं कदल्याः	198	बलपुष्टिकरी हृद्या	86
फलं तालस्य	102	बलपुष्टिप्रदम्	170
फलं तिक्तं	99	बलपुष्टिप्रभावन्म	21

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
बलपौरुषकारिण्यः	184	बाल्ये वह्निकरं	128
बलमेधाप्रजननं	194	बिल्वमञ्जुभवं	154
बलसंवर्धनं	136	बिल्वार्जुनी	213
बलाका वारुणी	199	बीजं स्वादु रसे	102
बलिनस्तरुणस्य	132	बीजपूरफलं	94
बल्यं कासाम्	70	बीजेषु वाहिफेनस्य	50
बल्यं दीपनदं	148	बुद्धिं प्रज्ञां च	72
बल्यं नेत्रा	,,	बुद्धिपाठवकरं	149
बल्यं रुच्यं	122	बृंहणं कफहृत्	171
बल्यं वृष्यकरं	171	बृंहणं मधुरं	111
बल्यं हिमं	74	बृंहणा मधुराः	54
बल्यः कदल्याः	62	बृंहणा रोचना	40
बल्यः पथ्यो	5	बृंहणा वात	55
बल्याः किलाट	147	बृंहणी तर्पणी	28
बल्या वृष्या च	91	बृहतीद्वय	114
बहुपुष्टिप्रदं	170	बृहन्मरीचं	116
बहुमूत्रपुरीष	6	ब्राह्मी तिक्ता	72
बहुविट्कं	151	ब्राह्मी तु सूक्ष्म	,,
बह्वर्बुवृक्षश्च	179	ब्राह्मी हिमा	,,
बाकुलेन च	204	भक्तं लघु	26
बाणाक्ष्यमूलकं	59	भक्तं वह्निकरं	,,
बाधिर्यमान्ध्र्यं	130	भक्तं सोष्णं	222
बालं डह्रिकाफलं	78	भक्षयित्वा हरितकं	197
बालं त्रिदोषाक्ष	111	भक्ष्यः सुधापरो	50
बालं पथ्यं	86	भक्ष्याः क्षीरकृता	55
बालं पित्तमरुत्	94	भक्ष्याणामेक	,,
बालं पित्तानिल	103	भगन्दरोदरप्रान्थ	146
बालं फलं	87	भुजेते विषरूपत्वं	200
बालं बैल्वं	113	भर्जयेदाज्य	48
बालं राजफा	108	भर्जितान् तण्डुलान्	50
बालवृद्ध	126	भक्ष्यतकस्य	193
बालस्य नारिकेरस्य	187	भवति सितेव	132
बाले जरति च	118	भवन्ति ते ह्यनरसाः	50
बाल्ये तिक्ता	79	भवेत्तपस्वी	10

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
भवेत् केन	134	भूतुम्बी कटुकोष्णा	80
भवेद्गरीयो	128	भूतोदनो	29
भवेद्यो ह्योलको	24	भूवदरी	94
भवेद्वेढणिका	36	भूमौ खातो	185
भस्मपांडु	199	भूरि सात्म्यं	201
भागैकं निम्बुजं	122	भूस्फोटं	107
भाजने मृन्मये	195	मृत्तच्छली	106
	177	मृष्टं तैलादि	222
भाद्र च कूप	186	मृष्टं वामिकरं	114
भारङ्गस्यापि	171	मृष्टं दिङ्गु च	123
भावितं दिङ्गु	109	मृष्टं दिङ्गुयुते	124
भासो विरुध्यते	198	मृष्टः क्षुण्णोऽपि	201
भिन्नमूत्रमला	36	मृष्टमांसं	176
भिन्नांशो अपि	198	मृष्टहिङ्गवादिक्	41
भिषक् तेषां	55	मृष्टानि स्फुटितानि	22
भुक्तमात्रस्य तु	219	मृष्टा वराह	199
भुक्तस्यादौ	218	मृष्टैस्तिलैः	56
भुक्तिं जगाद	222	भेडकं घृतमतीव	149
भुक्तिमध्ये	157	भेडकं नवनीतं	148
भुक्ते स्वापे	223	भेण्डा तु	87
भुक्त्या सार्धं	60	भेदनं कामला	73
भुक्तवाचम्य	218	भेदनं स्निग्ध	117
भुक्तवान्नं	227	भैषज्यतन्त्रमपि	229
भुक्तवा शतं	219	भोक्तव्यं सघृतं	1
भुक्त्वा शतपदी	११	भोजनं निन्दितं	215
भुक्तवोपविशतः	221	भोजनाग्रे सदा	216
भुज्जानो न	225	भोजनादौ सदा	224
भुज्जीत माष	224	भोजने चामृतं	191
भुज्जीत हृत	226	भोजने दन्तलम्बानि	218
भुर्बुर्दारो	90	भोज्यं भक्ष्यं	217
भूतग्रहोपशमनी	119	भोज्यं घ्रातं	216
भूतविद्राविणी	70	भो षट्पदाः	230
भूतापसरणे	29	भौममम्भो	177
भूतापस्मार	220	भौमानामम्भसां	187

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
भ्रमकृमहरं	123	मधुरं कडु	134
भ्रमपित्तविदाह	79	मधुरं च तथात्मलं	84
भ्रमरैर्जनितं	165	मधुरं त्रिदोषशमन	129
भ्रमरं पिच्छलं	166	मधुरं त्वतसीतैलं	152
मकुष्ठकः कषायः	16	मधुरं दधि	139
मक्षिकास्तीक्ष्ण	166	मधुरं पित्तगुद्	185
मच्छाण्डिका	161	मधुरं बृंहणं	104
मच्छण्डी ग्राहिणी	,,	मधुरं भक्षयेत्	139
मच्छाण्डी शिशिरा	73	मधुरं मधुनारिकेलं	91
मज्जत्पक्	101	मधुरं मधुरात्मलं च	49
मज्जयित्वा	42	मधुरः शाल्मली	64
मज्जयेच्च	43	मधुरः श्वेत	15
मज्जा पनसजो	83	मधुरा ग्राहिणी	23
मज्जरी त्वर्षपका	24	मधुरा तृप्तिदा	79
मण्डकेन समो	43	मधुरानुरसा	113
मण्डको बृंहणो	34	मधुरात्मलरसं	104
मण्डपेयाविलेपी	57		133
मण्डवत्समितां	43	,,	137
मण्डस्तु बृंहणो	42	मधुरात्मलेन	28
मत्स्याण्डिका	163	मधुरा विरसा	68
मत्स्याण्डी	,,	मधुराश्च कषायश्च	64
मत्स्यनिरतलन	198	मधुरास्तैल	45
मत्स्यमांस	134	मधुरो घरणी	63
मत्स्यमानूपमांसं च	212	मधुरो मधु	111
मत्स्यानिक्षोः	212	,,	96
मत्स्यो ग्राहिण	174	मधुरो लवणः	158
मदगन्धि कषायं	152	मधुर्द्वैरा	16
मदनिर्वाण	168	मधु सर्पिः	198
मदयति न हि	210	मधूकमाखर	204
मद्यं न पेयं	169	मधूली तु ततः	8
मद्यं नवं	,,	मध्यपर्वदलनाच्च	158
मद्यप्रयोगं	,,	मध्यवयसां	121
मधुर्कट्टी तु	95	मध्येऽग्निदीपनं	218
मधु पुष्कर	198	मध्ये तु कठिनं	198

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
मध्वेऽम्बलवर्णौ	216	महाबदरसम्भूतं	110
मध्वज्जं च	142	महारम्भाफलं	88
मध्वज्यस्य	140	महाराष्ट्री कटुः	71
मनोहरं रुचिकरं	215	महावल्ली बद्धविट्का	85
मन्थानुपानः	198	महाशालिः स्वादुः	4
मन्थेन पाको	206	महाशेखफलं	118
मन्दं दुरधवत्	123	महाह्रदेष्टु	175
मन्दं मन्दं	124	मांसं खड्ग	169
मन्दं स्यात्	135	मांसं शीतं	172
मन्दमाशु	56	मांसगोधूम	202
मन्दस्तीक्ष्णो	223	मांसशृङ्गाटकं	53
मन्दाभावरुचौ	143	माकन्दिकायाः	109
मन्दामिं च	56	माकन्दी कटुका	60
मन्दामिं वात	110	माकन्यक्ष्यामिकृत्	114
मन्दामिर्मवति	202	माक्षिकं तैल	166
मन्दानलत्वं	104	माक्षिकं भ्रामरं	165
मन्दानलो नरो	2	माक्षिकं मधुरं	166
"	216	माजिष्ठं च	229
मयूरकण्ठतुल्योष्मा	196	माजिष्ठं दाहकृत्	"
मरीचं कटु	116	मातुलुङ्गकपित्थ	142
मरीचं क्षुपजं	"	मातुलुङ्गसिताजाजी	141
मरीचं दीप्यकं	41	मात्रया सेवितं	200
मरीचिक्षाद	39	मात्राशुष तु	2
मलरोगप्रशमनी	73	मात्राशुस्तु	217
मलशुक्रानिलकरी	35	मात्रायोगकिमादेश	200
मलातुलोमनी	57	मात्स्यं तु माकन्दफलं	209
मलापहाघट्टगयोः	183	मात्स्ये चूतफलं	204
मलापहा भीमरथी च	"	माधूकं मधुरं	107
मसुरो मधुरः	19	माध्वीकं नारिकेलीफलं	91
मस्तुनि स्यात्	196	माध्वी तु मधुरा	168
महत्क्षो माक्षिकाः	165	मानुष्या मधुरं	133
महास्तस्य	6	मारिषो मधुरः	67
महागोधूम	8	मारिषो रेचकः	"
महाकण्डूः	71	माणौपरोधे	145

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
माताकर्मः	63	मुद्गापिष्टी पन्नेत्	42
मात्स्यानां स्फुटितामृतं	196	मुद्गापिष्टीविरचितान्	41
माषिकाभ्रम्	112	मुद्गामिश्रस्व	121
माषः स्निग्धो	11	मुद्गासक्तुः	56
माषपिष्टिकया	36	मुद्गाढकी	10
"	40	मुद्गानां भूमयी	46
माषमुद्गादि	45	मुद्गानां बटकाः	40
माषसूप	198	मुद्गानां वेस	49
माषाणां दाह्यः	36	मुद्गार्द्रकवटाः	42
माषाणां पिष्टिका	38	मुद्गास्तत्र वराः	10
माषाणां पिष्टिकां	37	मुष्कः कटुको	90
माषाण्योः	209	मुहूर्तं पचनादूर्ध्वं	131
माषादिवटकैः	123	मूत्ररोधहरा	92
माषासुताम्भोजर	210	मूत्रकं बृंहणं	64
माषोऽत्र खर्वेषु	21	मूत्राघातहरं	77
माषे व्यतीति	228	मूत्रावरोचकमनं	78
माहिसं इमि	137	मूर्च्छाकुट्ट	150
माहिसं नवनीतं	147	मूर्च्छाच्छर्दि	122
माहिसं बलवर्धनो	132	मूर्च्छावित्रास	138
माहिसं श्लेष्मकं	143	मूर्च्छाक	117
माहिसं पक्वसि	207	मूलकं तीक्ष्णं	59
मिर्चितं रुचिकृद्	146	मूलकं रोष	201
मिश्रचिहस्तुः	180	मूलकं रोषविह	203
मिश्रवर्णकका	86	मूलकाद्याः हरितकाः	135
मिश्रेया मधुरा	68	मूलपत्रकरीरा	58
मुखं दद्यते	209	मूलपोतिस्त्रि	67
मुखाब्जकरो	63	मूलमूर्ध्वं तु	157
मुखरोगहरं	154	मृगस्य मांसं	170
मुखवैरस्यभिद्	115	"	209
मुखवैरस्यहरणं	227	मृगाक्षौ कटुका	79
मुखवैशय	65	मृणाळज्वरक	204
मुखाब्जः स्यात्	62	मृणाळविष	216
मुष्ककाञ्चिस्त्रिदोष	4	मृत्पात्रे तु	130
मुद्गाघातास्तु	40	मुद्गा बहिना	35

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
सुदुपाकाश्च	49	यः सुबालौभ्यभावेन	222
सुदुतः कश्चिन्नानां च	196	यः पीतदणौऽपि च	173
सुदुतीयास्तदनु	226	यः स्थूलाङ्गो	7 4
मेघैरन्तरिता	177	यः क्षुत्प्लीहौदराद्योऽर्थं	9
मेथिका कटु	73	यस्योऽगस्त्यस्य	178
मेदः शोफोदरा	74	यत् किञ्चिद्दोषं	199
मेदः श्लेष्मकरं	83	यत् कुर्वन्ति	165
मेदः श्लेष्माल	10	यत्तदेव हिमं	179
मेदोगुल्मोदर	82	यास्तेरोहित	135
मेदोदाहापहं	153	यत्र द्वे	125
मेघाकृद् गुरु	148	यत् सम्यक्	13
मेघाबलप्रदं	104	यत्सरोजदल	184
मेघाक्षचिप्रदो	71	यत् सारस्वत	150
मेघं किञ्चित्	118	यथा गुडस्सूरण	205
मेघ्यस्तिलः	201	यथा तेन	197
मेघीक्षारं	133	यथा निपीतः	210
मेघीघृतं	137	यथा पिण्डीभवेत्	50
मेघीपयः	21	यापूर्वं शिवः	57
मेघो मेघो	134	यथा यथा भवेत्	55
मेहं पित्तं	88	यथा यथैषां	163
मेहकण्डू	65	यथा लवण	224
मेहाक्षपित्त	10	यथा विपाकाय	204
मेहे हिता	81	यथा शृतसमं	130
मेहं कटियकृत	175	यथा सर्वाणि	52
मोदकाः गुह्यतराः	56	यथासम्भवं	221
मोदकाः गुरवः	9	यथा सुराणां	143
मोहनं दीपनं	92	यदि पूतिगन्ध	230
मोहातीसार	172	यदि स्वपेत्	131
मौद्गस्तु पथ्यः	31	यद्गुणं यन्मधु	163
मौद्गधूषाच्च	268		167
मौद्गश्च तद्गुणाः	37	यद्गुणकोटर	166
म्रियन्ते भक्षिकाः	197	यद्देहाय	150
यः कान्त	222	यन्मया समुदितं	211
यः कृष्णो दीर्घकायः	174		

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
यन्मातुलङ्गी	०६	योजयेत्	१५१
यवः कषायो	५	योऽनन्तदेवः	२२९
यवका हायनाः	६	योनदोषे	१४९
यवजाः सक्तवः	२३	योनश्ले	१४८
यवजा रोटिका	३५	यो मुञ्जे	१९२
यवागूः षड्गुण	६	यो महास्तेषु	१२
यवागुर्माहिणी	५	यो रक्ताक्षो	१७४
यवानी कटु	११५	यो लोख शयन	२२१
यवानीशकं	७५	रक्तदोषकरा	७८
यवास्तु निस्तुषाः	२३	रक्तदोषप्रशमनः	६३
यश्चाग्नेयीषध	५७	रक्तपिण्डालुकः	६२
यश्चैतान् संस्मरेत्	२१०	रक्तपित्तकरं	८०
यस्वेतेषां	२१३	रक्तपित्ततृषा	१४१
यस्मिन्वृत्तौ	२२५	रक्तपित्तहरं	६६
यस्यानुपानं	२२६	"	१३२
याः स्थूलस्ताभिः	१६५	"	१९५
या गन्धं केतकीनां	११८	"	८८
या च न्यस्ता	११९	रक्तपित्ताभिल	१३०
यात्रार्थिनां	२१५	रक्तपित्ते	१२५
याप्सु न्यस्ता	११८	रक्तप्रसादनं	३१
यावद्भान्यकृतं	१६८	रक्तमाषो गुरुः	६७
यावनाल	१५३	रक्तमूत्राभयघ्नश्च	११
यावनाळादि	२३	रक्तशालिवैरः	४
यावनालो महान्	९	रक्तशालिस्तु	३
युक्तं मरीचचूर्णेन	२८	रक्तागस्त्यदलं	७४
युक्ताश्च सलिळे	२७	रक्तातिसार	१२०
युक्तेन मोदकान्	४७	रक्ताक्षपित्त	११३
यूषो बल्यस्ततः	२६	रक्ते च वात	१३७
ये केचित्	१२	रक्तदेक	१४२
ये चान्ये वात	१२०	रक्तो महान्	५
ये चापि मार्गपरिसर्पण	१४०	रचिता रोटिका	३६
येषां न साम्यं	१३१	रचिताश्च वज्र	३९
येषां स्युः	२२	रजनीक्षये	१९१
ये स्निग्धाञ्जन	१६५	रते सुप्तोत्थिते	२१९

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
रघुयोगेषु	141	रविऋद्धदीपनः	3
रघुरक्षादि	175	"	4
रसवीर्यविपाकेषु	116	रविऋद्धातकृत	62
"	67	रविपुष्टिप्रदः	13
रसस्तदुद्भवः	158	रविप्रदः	32
रसस्याम्कृत्य	104	रविवैषाद्य	220
रसायनं काचं	202	रच्यं कापिञ्जलं	172
रसायनकरी	64	रच्यं चणकशाकं	76
रसाला सर्वरोगघ्नी	141	रच्यं च दीपनं	59
रसे कटु	227	रच्यं चूतफलोद्भूतं	108
रसेन बोष्णः	61	रच्यं तिष्ठिरिजं	172
रसेनान्नस्य	218	रच्यं तु वनजं	170
रसे पाके च	102	रच्यं दीपनकृत	181
"	107	रच्यं पित्त	49
रसेषु मधुरः	211	रच्यं कर्षं	106
रसोदनो ज्वरहरो	27	रच्यं श्लेष्मानिज	108
रसोनोऽन्यः	60	रच्यं संप्रादि	104
रसोनोऽम्बरसोनः	"	रच्यं युगम्बं	108
राजबदरः	94	रच्यं युगलिज	73
राजमाषो गुरुः	11	रच्यं स्वयं	86
राजमाषो नीलमाषो	"	रच्यं गिरिकृत	108
राजयक्ष्मणि	151	रच्यं दन्तपणो	9
राजकाकिनिका	67	रच्यं स्तूर्यौ शुभिः	105
राजसर्षपकः	18	रच्याः पाचनं	7
राजादनं मातुलुङ्गं	211	रच्याग्निदीपनी	112
राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं	3	रच्यानि तानि	51
राजाम्राः कोमलाः	103	रच्याल्पवात	60
राजिकादियुते	52	रच्या वातहरा	46
राजीचूर्णेन	38	रच्या विष्टम्भ	42
रात्रौ क्षीरं	131	रुहोः कृष्यं	170
रात्रौ च पर्णबहुकं	229	रुक्षं च पित्त	29
रात्रौ सौम्यगुणत्वात्	131	रुक्षं ह्रस्वं	222
रैतिपात्रं स्थितं	195	रुक्षं विष्मद्यदोषघ्नं	96
रविऋद्धदीपनं	66	रुक्षं रक्षीतो गुरुः	

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कक्षाणि बहु	59	कषुमन्त्रे	228
कक्षातिपितकृत्	82	कषुरपि क्वचि	44
कक्षा केष्महरा	19	कषुर्मांही	46
कक्षो मधुक	162	कषु वर्षोषितं	22
कक्षो रुच्यः	114	कषु वातहरं	124
कक्षोष्णा वातला	35	कषु वृष्यं	134
रेचनं दीपनं	68	कषुश्च दीपनः	10
रोगे क्षामे	151	कष्यवाचं तु	148
रोचनं प्वरहरं	66	कष्यो बलकरा	35
रोचनं तुवरं	185	कक्षा रुच्या	14
रोचनं दीपनं	111	कङ्कुकास्तस्य	48
रोचनो बृंहणः	50	कतावितान	185
रोटिका बलकृत्	35	कप्सिका बृंहणी	84
रोपितारोपिता	3	कवत्रं धीतलं	120
रोपितास्तु नवा	,,	कवत्रमरिचोन्मिश्रं	122
रोमकं तीक्ष्णं	117	कवत्रहिडु	53
रोहितो गर्गरो	172	कवत्रोशीर	190
रोष्यं भवति	214	कवत्रोषण	43
रोष्ये शृष्म	129	कवणं तत्र	37
रम्भाकाण्डकृतं	108	कवणं मधुरं	129
रम्भापक्वफलं	87	कवणमरिच	87
रम्भापत्रेऽशनं	214	,,	139
रम्भाफलं त्यजेत्	212	कवणादिभुतं	83
रम्भाफल	89	कवणात्रफलं	112
ककुचः क्षुद्रपनधो	84	कवणार्द्रक	28
कक्षमणा मधुरा	64	,,	,,
कषवः कृतास्तु	39	कवणेन समायुक्ता	141
कषवः पर्पटाः	37	कवलीफल	97
कषुः कषायो	12	कषुनं षोडशांशं	121
कषुः पित्तहरो	201	काक्षारसनिभं	150
कषु तत्केसरं	111	काङ्गलो कोह	5
कषुता क्षुद्र	213	काजाः स्युः	22
कषुनहरं	94	,,	,,
कषुष्योऽपि	201	काजाश्च यवभावाश्च	

श्लोका•	पुटम्	श्लोका•	पुटम्
लतगुल्मोदर	106	वस्मीकान्तः	166
लेपयच्छकटन	43	वसामशोभ	196
लेह्यमक्षयादिकं	296	वस्तिवाताभयघ्नं	117
लोकस्य जन्मप्रभृति	,,	वस्तोर्विधमनश्चापि	138
लोहपात्रस्थितं	195	बहिष्कृत कफकृत	180
लोहितेक्षुश्च मधुरः	56	,,	179
वंशत्वचा वापि	121	बहिष्कृत सर्व	172
वक्त्रवैशद्य	120	बहिष्कृद्विषकृत	153
वक्ष्यते नृपपलाण्डु	61	बहिर्दीपनकरं	181
वटकस्य गुणैः	33	बहिर्दीप्तिकरं	123
वटकाः कफ	39	बहिर्वृद्धिकरं	134
वटा वसवारैः	208	बहेमोन्यकरो	92
वटिका वसनस्यापि	42	बहेर्वृद्धिकरं	149
वटैश्चार्जुन	194	वंशं करीरं	135
वटोरी तद्गुणा	36	वाक्यस्य शेषात्	58
वत्सादनी तु	70	वातकुम्भफलं	105
वन्याप्युपोदकी	67	वातकृत कफ	19
वमसीरचिता	35	वातगुल्म	31
वयस्स्थापकं	125	वातघ्नं कफकृत	138
वरकोद्दाल	6	वातघ्नं च	108
वरको मधुरो	20	वातघ्नं तु	180
वरा शाकेषु	70	वातघ्नं दीपनं	68
वराहमांसं	171	वातघ्नं पित्त	97
वर्षादूर्ध्वं	150	वातघ्नं मधुरं	135
वर्जयित्वा स्निग्धाः	131	,,	136
वर्जयेदम्बु	134	वातघ्नं श्लेष्मलं	113
वर्ज्यं सलवणं	131	वातघ्ना पित्तहृत्	85
वर्णकान्तिकरो	3	वातघ्ना मधुरा	46
वर्णव्यत्ययता	48	वातघ्ना रोचका	38
वर्ण्यं रुच्याग्निकृत	111	वातघ्नाश्च	56
वर्धनं वीर्यबलयोः	171	वातघ्नी कफकृत	35
वर्ष्मादिदोषं	128	वातघ्नी पित्त	98
वर्षमूवसुको	69	वातघ्नी बृंहणी	46
वर्षासु सविषं	178	वातघ्नी सारिका	163

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
वातपित्तकफघ्नं	120	वातामं कृमि	95
वातपित्तकफघ्नं	190	वाताम उष्णः	102
वातपित्तशमनः	158	वाताममज्जा	"
वातपित्तहरं	194	वातामयकरं	133
"	53	वातामयकरः	19
"	131	वातामयबला	71
"	"	वातामयहरा	37
"	104	वाता मांखरसाः	221
"	111	वातामि कण्ठदाहं	95
"	126	वाताल्पदं	137
"	194	वाताल्पदाः	25
वातपित्तहरा	54	वातेऽहं	144
वातपित्तामयान्	109	वाते हितं	120
वातपित्तोत्थ	68	वातोदरी	145
वातप्रकोपनः	90	वान्तिक्कदाह	71
वातप्रकोपनाः	10	वान्तिघ्नं	78
वातलं बद्ध	185	वान्तिविद्धर्दि	63
वातलं वातकोपे	203	वापिता मधुरा	3
वातलः कफदो	16	वाप्यं वारि	185
वातलः श्लेष्म	31	वामदिह्यायां	221
वातलो रक्तशमनः	62	वाराहं श्वाविभा	198
वातश्लेष्मकरो	67	वाराही तिक्त	63
वातश्लेष्मज्वर	113	वारिचो गिल्ल	20
वातश्लेष्मप्रशमनं	227	वारिणा कोमलां	33
वातश्लेष्मनिबन्ध	111	वारि स्फाटिक	178
वातश्लेष्महरं	193	वातांकी कटुका	86
"	169	वाचितं नूतनैः	193
वातश्लेष्महरा	41	वास्तुकं तु मधुरं	66
वातहृत् कफहृत्	154	वास्तुकवित्तयं	"
वातहृत्त्वेऽपि	202	वास्तुकसिद्धार्थ	205
वातहृद् दीपनी	70	वालुकी मधुरा	79
वातादोषं	173	विकण्टकः कषायः	99
वातादिदोष	82	विकाराः फणित	161
वातातुलोमी	32		

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
विकारि मधुरं	99	विपाके मधुरं	136
विकिरं शीतलं	186	विबन्धभेदिनः	37
विक्रोशन्ति	197	विबन्धहृत्	,,
विगतधन	190	विबन्धाध्मान	113
विच्छिन्नविरसाः	196	विभेदि मूत्रलं	127
विषया रोहिणी	100	विमर्षं वक्त्रे	216
विज्ञेया श्वेत	86	विरज्येते	224
विड्भेदि हृद्यं	64	विरुद्धं शुद्धिः	199
विष्मृतामय	159	विरुद्धमपि	197
विष्मृत्कारुण	191	विरुद्धमम्लं	,,
वितस्तासलिकं	182	विरुष्यते स्रह	,,
वितस्तिमानः	174	विरेकवान्ति	125
विदग्धामिदृशह	226	विरेचने स्यात्	100
विदकति मुक्ता	44	विरोध्यपि न	199
विद्यारी मधुरा	63	विलेपी ग्राहिणी	57
विदार्यं भूमि	184	विलेपी च वनं	26
विदाहि कटुकं	69	विलेपी तर्पणी	,,
विदाहि कफ	116	विवर्णं विरसं	134
विदाहिनः पुष्टि	55	विवर्णास्विन्न	223
विदाहिनस्तैल	54	विशृताङ्गोऽक्षप	174
विदाहि पिच्छकृत्	117	विशदं रोचनं	97
विदाहि स्रह	136	,,	96
विदाहीन्यन्नपानानि	123	विशिष्टो भग्न	53
विद्याकामोऽनिशं	220	विशिष्टो युद्ध	31
विद्यायुषे रसे	33	विशुष्का वटका	37
विधाय वटकाकारं	35	विशुष्कमम्लं	217
विना चूर्ण	220	विशेषतः प्रमेह	116
विनापि चोपयोगेन	207	विशेषात्तर्पणी	163
विना मोचाफलं	215	,,	167
विना शुद्धान्नं	29	विशेषात् पक्व	83
विन्म्याद्रौ विजया	100	विशेषात् पयसा	197
विपचेत् स्रावयेत्	27	विशेषात्पित्त	38
विपरीतो गुहः	57	विशेषादादकी	81
विपाके मधुरं	138		

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
विषम्येमापि	202	वृष्यं दीपन	182
विषदः श्याम	196	वृष्यं वृंहणं	128
विषदृष्टान्न	224	वृष्यं मेदःकरं	136
विषदृष्टात्री	212	वृष्यं वर्णकरं	104
विषमृतादि	64	वृष्यं स्वादुतरं	77
विषमृच्छोपवास	220	वृष्यः पित्तानिलं	96
विषवीर्यं	90	वृष्यः शीतो	7
विषवृक्षजटा	189	वृष्यः श्रमहरो	11
विषमणभास	4	वृष्यः सन्तर्पणो	80
विषश्रमानिल	214	वृष्यः स्थूल्यकरो	8
विषसाम्यगुणत्वात्	155	वृष्ययोगैः	167
विषस्य वैकृत्य	"	वृष्यश्च पित्ताल	156
विहस्मिनी न	36	वृष्यश्च मेधास्वर	61
विहस्मिनी हरेत्	30	वृष्यश्च रोचनः	"
विहस्मिनो स्वर	47	वृष्यश्च नीर्यवृद्धि	94
विहस्मि वृंहणं	90	वृष्याः पित्तं पित्त	50
"	102	वृष्या क्रिमिहरा	80
विहस्म्यस्य	82	वृष्या क्षतक्षीण	163
विष्णुस्मरस्तु	63	"	161
विष्णुरता यथैव	218	वृष्या रुतिवलयहरा	160
विषं च रोषलं	178	"	164
वीरायणो निशि	222	वृष्या रोचन	45
वीर्यं कफकरं	195	वृष्या वातप्रदा	80
वीर्यमण	112	वृष्याश्च रोचका	5
वृद्धाश्च	70	वृष्या सन्तर्पणी	70
वृद्धाः कफहृत्	127	वृष्यो रक्ताक्ष	157
वृद्धिं करोति	150	वृष्यो रुचिप्रदो	9
वृद्धां च चिह्नं	109	वृष्यो रुच्यो	75
वृद्धां पित्तं	87	वृष्यो विदाह	164
वृष्यं चकोरजं	172	वेलयेद्वेलनेन	44
वृष्यं दाहश्रम	78	वैद्यसे वैद्यं	186
		न्यत्रवलीपलितम्	191

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
व्ययमान्याशु	96	शर्करामरिचोन्मिश्रं	122
व्ययमान्याशुः	73	शर्करामरिचोपेतं	145
व्ययमान्याशुः	226	शर्कराराशि	142
व्ययमान्याशुः	132	शर्करा शुण्ठि	141
व्ययमान्याशुः	199	शर्करेशुनिकाराणां	165
व्ययमान्याशुः	138	"	162
व्ययमान्याशुः	72	शर्करोदकं	122
व्ययमान्याशुः	194	शर्करोदकसंयुक्तं	123
व्ययमान्याशुः	71	शर्करा स्थूलं	174
व्ययमान्याशुः	81	शशमांसं	171
व्ययमान्याशुः	167	शशकुन्द	145
व्ययमान्याशुः	57	शशकुली मधुरा	46
व्ययमान्याशुः	5	शस्यते बाढ	148
व्ययमान्याशुः	2	शस्यते स्वर	54
व्ययमान्याशुः	6	शाकं चतुर्विधं	58
व्ययमान्याशुः	58	शाकं भिनत्ति	59
व्ययमान्याशुः	43	शाकं षड्विधं	"
व्ययमान्याशुः	207	शाकलाम्बव	134
व्ययमान्याशुः	71	शाकश्रेष्ठा	86
व्ययमान्याशुः	125	शाकानि सर्वाणि	206
व्ययमान्याशुः	181	शाके रुक्षतरौ	69
व्ययमान्याशुः	188	शाकेषु सर्वेषु	59
व्ययमान्याशुः	68	शाको जलान्विते	75
व्ययमान्याशुः	77	शातपर्वकनेपाल	156
व्ययमान्याशुः	115	शारदो याव	9
व्ययमान्याशुः	56	शर्करं कथ्यते	168
व्ययमान्याशुः	115	शालवस्सतुषाः	24
व्ययमान्याशुः	136	शालयो दग्ध	2
व्ययमान्याशुः	178	शालयो मधुराः	"
व्ययमान्याशुः	175	शालिचूर्णं घृतं	44
व्ययमान्याशुः	121	शालिपिष्टदधि	40
व्ययमान्याशुः	160	शालिपिष्टो गरीयः	201
व्ययमान्याशुः	164	शालीनां लोहितः	211
व्ययमान्याशुः	169	शाल्मलीपुष्प	107

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
शाख्यन्नं येन	178	शीतः कषायो	8
शिथिलकृष्णम्	197	शीतः पित्तविनाशनः	228
शिथुतैलं कटूष्णं	153	शीतकाले	145
शिथुपत्रभवं	66	शीतत्वं निर्मलत्वं च	187
शिथुपुष्पं गुह	82	शीतपित्तासं	97
शिथुमूलस्य	121	शीतकं कान्तिदं	152
शिथु रक्तं कटु	82	शीतलं क्रीघ्रपाकि	104
शितातैल	209	शीतलं श्लेष्मलं	111
शिव्नीधान्ये	211	,,	228
शिव्नीनिगूढम्	2	शीता तिकता कटुः	114
शिव्नीभवं गुह	,,	शीता पित्तासं	95
शिव्नीषु माषान्	211	शीताम्बु पीन्ना	210
शिरःस्तम्भाग्र	119	शीताम्बुपूरित	192
शिराकोशातकी	81	शीतिकाज्वरहृत्	215
शिरोमध्यतलानां	119	शीतिवारिशितारः	75
शिरोमध्ये तलं	,,	शीते न तु तदाद्यन्ते	202
शिलाकीर्षं स्वयं	185	शीतोष्कं च	209
शिलायां वा	177	शीतोदनं	27
शिलायां चात्र	36	शीतो रुच्यः	174
,,	123	शीतोष्णतोवाचन	226
शिशिरं कटु	153	शीतोष्णा शुक्रदा	52
शिशिरः पित्त	64	शुक्रकृत् कफकृत्	162
शिशिरकिरण	139	शुक्रनिर्द्	147
शिशिरा वात	70	शुक्रलस्तक	37
शिशिरा वातला	16	शुक्राग्निनाशकं	84
शिशिरा श्वाय	93	शुक्रवृद्धिकराः	46
शिशिरो मज्जरो	9	शुक्रस्तिलः	16
शिशुनां युवां वा	4	शुक्राः	174
शीघ्रजन्म तथा	22	शुक्रा तिकता	79
शीतं वर्ण	147	शुष्टिः कटूष्णा	116
शीतं वृष्णं च	,,	शुष्कीधान्याक	208
शीतं शिथुफलं	82	शुष्की सतीनस्य च	207
शीतं स्वादु	180	शुद्धगोधूम	35
शीतं हारीतकीतैलं	153	शुद्धमांसं नन	53

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
शुद्धमांसं परं	52	शेषं मांसरसं	226
शुद्धमांसविधानेन	53	शैत्यप्रसाद	156
शुद्धस्नादिकसङ्घाता	164	शैलजे मृन्मये पात्रे	214
"	160	शैलसानुलबद्धारि	184
शुद्धेऽर्घ्यपक्वे	30	शोणस्य नारिकेलस्य	121
शुद्धैश्शुष्कैः	28	शोणस्यापि जलं परं	182
शुभ्रे पट्टे च	141	शोधपाण्डुरं बल्यं	214
शुष्कं कुस्तुम्बरी	73	शोफपाककरो	98
शुष्कं विरुद्धं	217	शोफोदराशौ	146
शुष्कगोधूम	35	शोषणस्तर्पणो	66
शुष्कमृष्टो	13	शोषहृत्तर्पणी	78
शुष्कवार्ताक	114	शोषिणोऽतिहितः	81
शुष्काः करतल	39	शोषे नवज्वरे	101
शुष्काः क्षीरेण	30	श्यामाकनीवार	206
शुष्काश्च बटकाः	38	श्यामाको मधुरः	19
शुकजेषु वरः	6	श्यामा पीता	196
शुकशान्वेषु	211	श्रमकमहरं	112
शुकोद्भवं लघु	2	श्रमघ्नं बृंहणं	187
शूलबन्धोदरान्	116	श्रमसुष्णापहं	180
शूलाजीर्ण	124	श्रमदाह	83
शूलाजीर्णविबन्ध	95	श्रमश्रममहा	126
शूलानाहारांशां	108	श्रमवैवर्ण्यञ्जित्	74
शूलामसामनं	117	श्रमे कृमे	80
शूलार्शश्शोफः	71	श्रवणपूरण	210
शूलोदावर्त	125	श्रीगुरोः पाद	1
शूल्यं बल्यं	53	श्रीपर्णीकुसुमं	107
शृङ्गवेरं सलवणं	108	श्रीवल्ली कटुकाम्बा	74
शृङ्गवेरस एव	207	श्रीवारकः सूचिपत्रः	75
शृङ्गाटकं समितया	53	श्रेष्ठमीषद्वरिद्राभं	120
शृङ्गाटकः शोणित	65	श्रेष्ठाः शुचिस्थली	107
शृङ्गाटाकृतिकान्	43	श्रेङ्गवेरं त्रिदोषघ्नं	108
शृङ्गारवीरसम्बद्धाः	225	श्लक्ष्णः पिष्टो	201
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं	131	श्लक्ष्णे पटे	14
शृते तु माहिषे	121	श्लेष्मघ्नं पित्त	113

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
श्लेष्मज्ज्वर	228	बहिष्वासरजः	5
श्लेष्मज्जी कृमिभित्	111	संक्षेप एषो	226
श्लेष्मजं सृष्ट	85	संभावसदशी	43
श्लेष्ममेह	228	संयुक्ता सृष्ट	31
श्लेष्मजं शुद्ध	149	संश्लानाह	96
श्लेष्मजः कटुकः	67	संक्षेपयन्तु	230
श्लेष्मकार्वाक्य	3	संसेविता न	229
श्लेष्मला स्वादु	116	संस्कारयुद्ध	2
श्लेष्मजो वात	103	”	217
श्लेष्मातकफलं	113	संस्कृतं मथितं	28
श्लेष्मान्तकः	90	संस्थाप्य शीतले	49
श्लानचिह्नी	66	संहितं धान्य	123
श्लानिदुग्धा	208	सकलमप्युदितानुदितं	205
श्लानं निवारयति	165	सकलामयदर्शनं	181
श्लानकासकफान्	61	सकलं क्षोदितं	121
श्लानाज्जमर्द	164	सकषायं स्वरारोग्य	169
श्लानाज्जमर्दहलास	160	सकषो कषवः	24
”	115	सकषो वातला	201
श्लानातिसार	99	सकषवः शर्करा	23
श्लानाष्टौ	221	सकषवः क्षालि	23
श्लानोर्ध्वकासा	32	सकषनामाशु	217
श्लेतं दुकूलं	229	सकषन् मांस	212
”	229	सक्षारं कटुकान्मत्वात्	149
श्लेतं सुकायं	173	सक्षाराः सकषायाश्च	156
श्लेतस्वरणको	61	सक्षीरा बृंहणा	24
श्लेतचिह्नी	66	स गर्भरो गर्भरनाद	173
श्लेतवल्ली	85	सगुहं पित्त	57
श्लेतारिमेद	115	सगुहं मूत्रकृच्छ्रं	130
श्लेतो रक्तः	12	सगुहं वातयुद्ध	138
श्लेतो वातकरः	13	सगुहदधि	139
श्लेष्माणं पिष्टत्	130	सगुहाद्रि मत्तं	64
श्लेष्माकीवटकं	55	संग्राहिणो कषोः	201
श्लेष्मो ग्रीहिषु	6	संग्राहि समवीर्य	81

श्लोका०
संम्राही दुर्जरो
सङ्ग्राही वात
संम्राही शीतलः
सच्चतुर्जात
स चाज्ञारेण
सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत्
सर्ठी सतिचात्मल
स तु प्रसवगद्वापि
सस्येन तेन
सदा पथया
सद्यो भुक्त्वता
सद्योमांसं नवं
सद्यो रुचिकरं
सद्यः प्रियालं
सद्यः शुक्रविशुद्धिदं
सद्यः शुक्लकरं
सन्तापं समयन्ति
सन्तोषमूर्च्छा
सम्प्रदानकारी
सपानसार्कादन्व
सप्तानामपि
स भवति मतिपूर्णः
सभायां विदुषां
स भोक्ता वासरे यः
समभागां सितां
समया सितया
समयोगेऽपि
समवायिनि हेतौ
समस्थूलकृशा
समाग्निरपि
समितां मर्दयेत्
समितां सर्पिषा
समितामोदका
समितायां
समिवावा

श्लोका०	पृष्ठम्
समिताया	44
समितायामर्थ	48
समितायास्तृतीयांश	५१
समिता वर्तिकाः	30
समेता बेघने	45
समिता शर्करा	42
समीरक्षिमि	116
सनेन सर्पिषा	121
सम्भक् पाके	48
सरं कोशाम्रजं	154
सरं प्लीहास	66
सर वातहरं	100
सरस्वातुः	143
सरयूसञ्चलं	182
सरस्वतीचलं	181
स रुच्यो मधुरो	174
सरो विदाही	15
सर्पिः पलं	140
सर्पिः स्निग्धतर	201
सर्पिर्माहिषं	149
सर्पिरेव यव	206
सर्पिषि प्रचुरे	43
सर्वकृच्छ्रप्रशमनी	142
सर्वग्रन्थिविवाशाय	215
सर्वथा दोषजित्	203
सर्वदा गुणकृत्	101
सर्वदोषहरं	77
”	192
”	178
”	100
सर्वप्रयोगे	142
सर्वरोगप्रशमनी	153
सर्वव्याधिहरं	86
”	226
सर्वानुपानानुरसं	120
सर्वामयघ्नं	

श्लोका०	श्लोका०	पृष्ठम्
सर्वामयहरं	सर्वामय	१९
सर्वे संस्वेदजाः	सर्वे	११३
सालिलं लघु	सालिल	११६
स लोके सर	स लोके	११४
सलको तिक	सलको	१२१
सलकोशाक	सलकोशाक	१६३
स व्रीडाकर	स व्रीडाकर	१६४
सशर्करं दधि	सशर्करं	३०
ससरं निर्जलं	ससरं	१६२
ससोपाना भवेत्	ससोपाना	४६
सस्नेहं करमथितं	सस्नेहं	१३४
सहकारफलं	सहकारफलं	१२२
”	”	१३०
सहकारभवं	सहकारभवं	१५५
सहनवनीतं	सहनवनीतं	१६१
सा कस्तूरी	सा कस्तूरी	१६३
सा च श्वेता	सा च श्वेता	५३
साल्म्यं बाहु बलं	साल्म्यं	२८
साल्म्यासाल्म्य	साल्म्या	१९
साधारणं तु	साधारणं	२६
साधारणजलं	साधारणजलं	१२८
साधारण्यान्बधु	साधारण्यान्	१८
साप्येका खरिका	साप्येका	५२
सामुद्रं त्वाश्विने	सामुद्रं	५१
सामुद्रं लघु	सामुद्रं	४४
सामुद्रो गुरुः	सामुद्रो	३५
सारङ्गं पिथितं	सारङ्गं	३४
सारसं सालिलं	सारसं	१०२
सारसस्य तथा	सारसस्य	९१
सारामुखो दीर्घ	सारामुखो	१०३
साराम्लं	साराम्लं	७१
सारिबा हरित	सारिबा	२२६
सार्धाढकप्रमाणं	सार्धाढक	२१८
सार्षपं कटु	सार्षपं	१०१

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
सुगन्धया शर्करया	44	सूपो विहम्मका	31
सुगन्धबालिः	4	सूप्यमम्लं	55
सुगन्धा कृष्णरम्भा	89	सूरणः कटुः	61
सुगन्धि मेघ्यं	115	सूर्वेन्दुपवनादहं	189
सुगन्धिवात	73	सूक्ष्मशालिस्तु	4
सुगन्तं दधि	141	सृष्टपुरीषा	89
सुहृदं शुभ्रकृष्णं	120	सृष्टमूत्र	6
सुधाकर्मचूर्ण	227	"	2
सुधूतवस्त्रैरपि	225	सेवं समीर	102
सुधौतः प्रस्तुतः	57	सेविका तर्पिणी	30
सुधौतास्तण्डुलान्	26	सेहृण्डस्य दलं	75
सुनिषण्णो हिमो	75	सेन्दी सिता	168
सुपक्वं तत्तु मधुरं	84	सेन्धवं द्विविधं	116
सुपक्वं रुचिकृत	103	सेन्धवं लवणं	"
सुपक्वास्तनवः	55	सेन्धवत्रिकटु	210
सुपक्वास्त्वादु	103	सेवातिशीतल	67
सुप्तम्याकानिव	222	सोऽन्यश्च कटु	16
सुसृष्टश्चणको	25	सोऽम्लो वस्ति	143
सुसृष्टैर्निस्तुषैः	57	सौगन्धिकं जवादि	120
सुसुप्ताद्रक	142	सौगन्ध्यं कुरुते	228
सुरतजमतिखेदं	56	सौमनस्यं बलं	216
सुवर्णमोचा	88	सौम्यं रसायनं	177
सुशीतो वातको	79	सौवर्णं राजते	"
सुषेणदेवेन	142	सौवीरं तु	124
सुषेणोक्तः कथ्यते	221	"	"
सुस्निग्धं जागलं	144	सौवीरं कल	204
सुस्निग्धसृष्टिकोपेतं	21	स्तन्यश्च गर्भस्थिर	4
सुत्वादु विवत	169	स्तम्भमप्यस्थितः	120
सुस्निग्धपिष्टं	52	स्त्रियां कटु	19
सूक्ष्मसुवतमपि	211	स्त्रीकेशांबु	208
सूक्ष्मं कफघ्नं	125	स्त्रीणां आषण	129
सूक्ष्मं हरितकं	110	स्त्रीषु हर्ष	44
सूक्ष्मपत्रा तु	68	स्थलजाः स्वादवः	3
सूक्ष्मशालिस्तु	4	स्थापितं हैमने पात्रे	178
		स्थान्यां	40

श्लोक०	पृष्ठम्	श्लोक०	पृष्ठम्
थाल्यां घृते वा	40	स्नेहयुक्तं च	193
स्थूलस्थविर	202	स्नेहसिद्धं	75
स्थूलाः स्युर्बहुला	46	स्नेहस्पृशप्रभा	196
स्थूलाजदुग्धं	132	स्नेहाजीर्णे	209
स्थूला ततः	118	स्नेहेन तीक्ष्णं	"
स्थौल्यं करोति	144	सृष्टे तु कम्ह	197
स्थौल्यं वृष्यं	85	सृष्टयति वारि	230
स्थौल्यकान्तिकरं	108	सृष्ट्योजोवळ	53
स्थौल्यामरी	12	स्यातामुभौ	71
स्नानं विधाय	222	स्यात् काष्ठ	88
स्नानं सञ्चर्करं	221	स्याच्चेतका	101
स्निग्धं च जन्तु	94	स्यादामदोष	95
स्निग्धं धैर्यकरं	133	स्यादातकीरस	168
स्निग्धं निद्राकरं	170	स्याद्याबनाळ	160
स्निग्धं पक्वं तु	100	स्याच्चिर्जलं शृतं	130
स्निग्धं मधुरशीतं च	136	स्युः शर्मणे	204
स्निग्धं सरं	97	शंसनं सत्पयो	202
स्निग्धं सुगन्धं	110	शोतः शुद्धि	143
स्निग्धं स्वादुतरं	80	शोतो मार्दव	57
स्निग्धत्वात्	131	स्वच्छं शृङ्गाभ	120
स्निग्धश्च सन्तर्पण	156	स्वभावतश्च	38
स्निग्धातिगुरवो	172	"	217
स्निग्धादयो	187	स्वरक्षये वापि	227
स्निग्धा पथ्यां	164	स्वर्णजीवन्तिका	70
स्निग्धा पुण्ड्रक	160	स्वल्पत्वक्	100
"	164	स्वल्पमूत्रा	22
स्निग्धा श्लेष्मकरी	34	स्वादुः कषायः	16
स्निग्धो ग्राही	6	स्वादुः कुशीतो	228
स्निग्धोऽन्यो	7	स्वादु स्यात्	135
स्निग्धोमा स्वादु	18	स्वादु कट्वम्ल	101
स्निग्धो वर्णबला	17	स्वादुपाकरसं	85
स्निग्धो वृष्यो	92	"	126
स्नेहगौरव	163	"	181
स्नेहभृष्टाश्च	37	स्वादुपाकरसा	6

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स्वादुपाकस्याः	130	हरितं चाथ	20
स्वादुण्कानिल	116	हरितं मूलकाद्भूत	108
स्वादुपाक्याद्रं	99	हरिद्रा कटु	65
स्वादु बिम्बीदलं	74	हरिद्रामार्द्रकी	52
स्वादुरम्लविपाको	6	हारेद्रावहिना	199
स्वादु वृष्यं	144	हरिन्मुद्गः	10
स्वादु शुभ्रोदके	21	हरीतकं परं	110
स्वादु सज्जनयति	216	हरीतकीति	101
स्वादूष्णा गुरवः	6	हरीतकी तु	"
स्वादूम्लं विशदं	110	हविर्हस्तन	151
स्वादूम्लं सान्द्र	135	हस्तलातनय	83
स्वादूम्लभावात्	101	हस्तिकन्दः	63
स्वादूम्लस्य गुणाः	135	हस्तिकोशातकं	80
स्विच्छं दोषत्रय	91	हस्तिनीदधि	38
स्विन्नः पित्तकफौ	13	हस्तिनीनवनीतं	148
स्विन्नमक्षयाश्च	55	हस्तिन्या मधुरं	133
स्विन्नास्तु दग्ध	25	हस्तेन चूर्णयेत्	41
स्वेदयेत्तप्तके	34	हारीतं पल्लवं	171
स्वेदवेपथु	196	हारीतमांस	199
स्वेदैर्धाति	203	हिक्का गुदाङ्कुर	167
हंसः प्रस्खलति	197	हिक्काध्मानादि	191
हन्ति गुल्मं	113	हिक्काऽऽरुच्यान्त्र	112
हन्ति गुल्ममतीसार	144	हिङ्गु वात	115
हन्ति गुल्माक्षी	115	हितं परिमितं	223
हन्ति चक्षुर्व्रणे	84	हितमिच्छन्ति	154
हन्ति वातं	45	हिताहितत्वे	200
हन्ति शोफानिल	111	हिष्माकफातिसारघ्नं	107
हन्ति सर्वकफजान्	110	हिष्मानाहानिलश्वास	96
हन्त्यग्लपित्त	65	हिमं तु शीतलं	179
हन्यात् परमचक्षुष्यं	215	हिमकुन्दशाशप्रभ	146
हन्याद्वातं	11	हिमजा शर्करा	162
हरति पवनसङ्घं	87	हिमवच्छिखरादिभ्यो	179
हरति प्रसभं	101	हिमवन्मलयैर्द्भूताः	183
हरन्ति वातं	56	हिमाद्रिजायाश्च	102

श्लोकाः	पुटम्.	श्लोकाः	पुटम्.
हिमाश्व क्षीतं	179	क्षारोऽम्बरसंयामे	200
हीनमात्रं तनोः	217	क्षारोष्णकटुकं	215
हीनातिमात्रं	200	क्षितिगोमयकाष्ठं	107
हीनातेरिक्ता	196	क्षिप्राश्व निमज्जति	101
हीयते गन्धवर्णधिः	”	क्षीरं कासश्वास	124
हयं कटु रसे पाके	86	क्षीरं गवाजम्भादेः	”
हयं क्षयाक्षपवम्	102	क्षीरं गव्यं	134
हयं गुह्यरसं	177	क्षीरं न भुञ्जीत	129
हयं तिक्तं	112	क्षीरं पुनर्नवाश	122
हयं मन्दाम्नि	57	क्षीरं भक्तोत्तरं	130
हयं रुचिकरं	98	क्षीरं सुदृढं	128
हयोऽतिदुर्जरः	97	क्षीरं सशर्करं	”
हृद्रोगजीर्णज्वर	61	क्षीरं साक्षात्	130
हृद्रोगेषु हितं	91	क्षीरावशेषः	128
हृद्यन्मयूरः	197	क्षीरिका दुर्जरः	80
हेमन्ते पादहीनं च	192	क्षीरिकायाः फलं	97
हेमन्ते शिशिरे	136	क्षीरे कटाह	56
हेमपात्रे च	155	क्षीरेण सह	134
हैयश्वीनं	151	क्षीरे विद्वानि	135
हंलकोऽल्पानेलां	24	क्षीरे समानं	128
हृदकुल्या	175	क्षीरोद्भवं तु	147
हृदं तु वह्निजननं	186	क्षीरोषणैः	209
क्षतक्षयहरा	164	क्षुत्तृष्णाग्लानि	57
क्षतक्षीणहितं	126	क्षुद्रं रम्भाफलं	88
क्षताक्षपित्ति	220	क्षुद्रचञ्चुश्च	72
क्षयदाहज्वरान्	10	क्षुद्रजन्तुभिर्दुष्टस्थ	190
क्षयोपवास	188	क्षुद्राक्षं बालं	112
क्षयः कषायमधुरः	11	क्षुवासंशुष्क	192
क्षारश्च किञ्चित्	156	क्षुपोपोदः	67
क्षाराः प्राच्येषु	201	क्षेत्रजा लवणा	69
क्षाराम्बुमत्स्या	175	क्षौद्रं तु कपिलाभासं	166
क्षारोदकं ब्रह्मतरोः	205	क्षौद्रं तु क्षीतलं	
क्षारोदकसमुत्पन्नं	21		

APPENDIX II.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थानां सूची ।

	पृष्ठम्
क्रियासारः	२८.
जनार्दनमहोदयः	५८.
धन्वन्तरीयनिषण्डः	७६.
पारिजातः	७, १४, १६, ३१, ७४.
भावप्रकाशः	८, ५८.
राजनिषण्डः	१, ३, ४, ५, ७, ८, ९—१५, १७—२३, ५१, १३३, १५५, १५६.
विष्णुपुराणम्	२२६, २२७.
हृदयदीपः	२९, ५२, ५७.

GLOSSARY OF MAHRATTI TERMS

I. FOOD STUFFS, DRUGS Etc.*

Mahratti	English	Malayalam	'amil	Page -
अकरोटं	Walnut	മാവുകുമ്പം	अकरोटो	102
अननस	Pine apple	പുഞ്ചിച്ചക്ക	अननुसि	93
अमृतफल	The fruit of Amrita	അമൃതകായ	अमृतक पत्रम्	94
अम्वे हलेदी	Zedoary	അമ്വേ ചുവയം	अम्वे हलदी	95
अम्लवेतस	Common sorrel	അമ്ലത്തൈ	अम्लवेतसि	96
अलिता	Shell-lac	അലിത	अम्ल	117
अहीर	Eel	പുളി	अहीर	173
अळू	Alocasia antiquorum	ചെമ്പ	अळू	7
आहुकुलवग	Carbonate of soda	ഉപചര	अहूकुलवग	117
आबट वेलि	Wild citron tree	കുളി	आबट वेलि	70
आबाडे	Indian sorrel	പുളി	आबाडे	112

*In the preparation of this Glossary the *Oṣadhīśighaṇṭu* (Malayalam) by Kumaran Krishnan, the *Iḥaruprekāśanighaṇṭu* of Bhāva-mītra (edited in the Banarās Sanskrit Series) and the *Mahrattī-English Dictionary* by J. T. Molesworth, have been liberally utilised.

भोजनकृतहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थकाराणां सूची ।

पुटम्

केयदेवः	५८, १६१, १६२.
भोजः	५५, १४५.
वाग्मटः	५, ७, ८, ९, १०, १३, १६, १९, २१, २२, ३१, ५७, ६०, ६२, १५१, १५६, १५७, १६३, १६५.
वृद्धसुश्रुतः	१८६.
न्यासः	१.
सुश्रुतः	५५, १६३.
सुशेणः	७, २१, ३२, ४४, १४३, १४६, १५५, १५६, १७५, २२१.